# ساهيوال جيل جي ڊائري

Gul Hayat Institute

شيخ ايياز

# ساهيوال جيل جي ڊائري

Gul Hayat Institute

نيو فيلڈس پبليڪيشنس
ٽنڈو ولي محمد، حيدرآباد، سنڌ
1986ع

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو ڪتاب نمبر ايڪاسي

چپائيندڙ نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.

چپيندڙ مبين پرنٽنگ ايجنسي
گاڏي کاتو، حيدرآباد سنڌ.

ٽائيٽل فتاح هاليپوٽو

پهريون ايڊيشن مئي 1986ع

قيمت: 35/- رپيا
پڪي جلد سان 45/- رپيا

Gul Hayat Institute

(مصنف جا سيئي حق ۽ واسطا قائم)

---

SAHIWAL JAIL-JI-DIARY. (An Autobiography) by SHAIKH AYAZ. Published by New Fields Publications Tando Wali Mohammed, Hyderabad Sind. Pakistan. First Edition May 1986. Price Per Copy Rs. 35/-

# مهاڳ

ساهيوال جيل جي ڊائري پڙهندي، ذهن ۾ بي اختيار شيخ اياز جي ڪتاب ’جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي‘ جي شروعات ۾ ڏنل ايمرسن جا اُهي لفظ اُڀري آيا؛ جنهن ۾ هن ڄاڻايو آهي ته ’اُهي ناول درجي بدرجي دلپزير ڊائريون ٿيندا ويندا، بشرطيڪ ڪوئي پنهنجي محسوسات مان اُهي احساس چونڊي سگهي، جي واقعي هن جا هجن ۽ هو سچ سچائيءَ سان لکي سگهي.‘

مان سمجهان ٿي اِهي دانشوراڻا ٻول ان ڊائريءَ سان سورنهن آنا ٺهڪي ٿا اچن، ڇو ته ان ۾ اُهي ئي نفيس احساس چونڊيا ويا آهن جيڪي واقعي اياز جي دل جا ترجمان آهن، ته سچ به پوري سچائيءَ سان لکيو ويو آهي، جنهن ۾ قيد و بند جون عقوبتون، دوستن جون دلنوازيون، انقلابين جا احوال، علم و ادب جي عميق گهراين کان ويندي ٻريان سندي پار جون مڙئي مٺايون، ڏاڍي چيت ۽ چاهه سان موجود آهن.

ادب ۾ هر حقيقت داخلي هوندي آهي. جنهن کي محض خارجي حقيقت نگاري نٿو چئي سگهجي. سڀ کان گهري حقيقت ته اُهي يادگيريون، تصور، مقصد، خواهشون ۽ احساس آهن جيڪي انسان جي اندر جي عڪاسي ڪن ٿيون. ڪو اديب جيڪڏهن ڪنهن واقعي کي زندگي بخشڻ چاهيندو آهي ته کيس اهي داخلي ڪيفيتون اُجاگر ڪرڻيون ئي پونديون آهن. ڇاڪاڻ ته واقعن جو انسانن سان واسطو آهي جن کان سواءِ اُهي بي معنيٰ ٿي وڃن ٿا.

ڪال ڪوٺڙيءَ اندر مختلف موڊز ۾ لکيل هي ڪتاب اياز جي آتم ڪهاڻي جو انمول حصو، انساني نفسيات جو مطالعو ۽ پنهنجي دور جي سياسي توڙي سماجي حقيقت جي گذريل طوفانن جي تاريخ به آهي، جنهن ۾ ڌرتيءَ جون دفن ٿيل چيخون، ڄڻ ساري سنسار کي ڦاڙي نڪرن ٿيون، جن جي گونج روح ۾ ربابن جيان وڄندي رهي آهي.

Gul Hayat Institute

مستقبل ۽ ماضيءَ ۾ اڳ ٿي پٺ ٿي سفر ڪندي، واقعن جي تسلسل کي ڪجهه اهڙيءَ ريت برقرار رکيو ويو آهي جو هڪ پرپور شخصيت پنهنجي زندگيءَ جي مختلف پهلوئن سميت، اکين آڏو اچو ٿي بيهي. مرڪزي نقطي کي ڪردارن ۽ واقعن جي ذريعي وڌ کان وڌ اُجاگر ڪري هن ڊائريءَ کي چڙ ناول جي رنگ ۾ رنگيو ويو آهي، جنهن جي نثر ۾ شاعريءَ جهڙو ترنم سمايل آهي.

جيستائين ايساز جي شخصيت جو تعلق آهي، اُها هن ڊائري ۾ واضح طور نظر اچي ٿي ته هو نه رڳو ماهر قانون دان، سياسي مفڪر، دانشور ۽ عظيم شاعر آهي پر ساڳي ئي وقت هڪ نرم دل ۽ پاڻهاري طبيعت وارو انسان به آهي. جنهن فن، ادب، اسلاميات، تاريخ ۽ مارڪسزم نظريات جو نهايت گهرو مطالعو ڪندي، پيٽرانڊول جي اداڪاري کان ناظم حڪمت جي شاعري تائين، ثقافت جي هر پهلو ۾ گهٽي دلچسپي ورتي آهي. ڪٽي هن جي شخصيت نهايت شفيق پيءُ جي حيثيت ۾ اُپري ٿي ته ڪٽي هو شريڪ زندگي سان بي پناهه قربن جا اظهار ٿو ڪري. گهريلو زندگي کان علاوه ٻاهرين دوستين کي به خوب نپائيندي، هن گهٽ نه گهريو آهي، جيڪي ڪيس ايتري قدر عزيز تر آهن، جو انهن جي قربت جي اظهار ڪرڻ کان به قاصر آهي.

ايساز پنهنجي ڪمزورين کان باخبر رهندي، ڪڏهن به انهن تي کوزر ڪاري غلاف چاڙهڻ جي ڪوشش ناهي ڪئي، جيئن اڪثر دانشور ڪندا آيا آهن. ان جي برعڪس هن جنهن جرئت سان پاڻ کي پڌري پٽ پيش ڪيو آهي، تنهن ۾ نه ڪو رڪ رکاءُ آهي نه ئي ڪا ذهني سينسرشپ.

محبتن جي امرتا کي ايساز کان وڌيڪ شايدئي ڪو سمجهندو ۽ چاڻندو هجي، ڏڪهن ته اهي وقت جي واريءَ ۾ لڪجي، دٻجي وري وري اُپري ٽيون اچن.... هن جي من ۾ واسو ڪرڻ لاءِ .... هن جي گيتن تي سُرمئي گهٽائن جيان چانڊجي وڃڻ لاءِ، ڪيس پنهنجو پاڻ ۾ سمائڻ لاءِ.

Gul Hayat Institute

گذريل حياتيءَ جي اذيت ناڪ لمحن سان لنگهندي
بہ هن تصنيف ۾ ورلي ڪو ٿڏو ساهہ ملندو، ايئن نہ ٿو محسوس
ٿئي تہ سڀ، سونهن ۽ جوپن ڪي ڄڙ تي ڦوڪا آهن. انهن ڪي
پنهنجون حقيقتون آهن، دائمي حقيقتون .... جي دل ڪي راحت
۽ سڪون ڏيڻ ٿيون. زندگيءَ جي ناپائيدارين ڪي چڱي ريت
چاڻندي بہ اُن جي مطالعي جو مجموعي تاثر اياز وٽ مايوسي ۽
غمگينيءَ ۾ پر زندگيءَ ۾ ويتر پختو يقين آهي. بسنت رُت جيان
نکريل نکريل سونهن ۽ ساڀيا هن لاءِ خوشيءَ جو اهڙو ڀرپور خزانو
ثابت ٿيون آهن جن سان هن جي ياد مالا مال آهي.

وقت جي غلبي کان آزاد اياز، جڏهن ۽ جنهن وقت چاهي،
وهندڙ دريا کي بند ڏيئي سگهي ٿو. وڃايل منظر، پراڻا جذبا، حيرتون،
نفاستون ۽ بي چئينيون ڪجهہ ان ريت آپاريون اٿس جڻ آهي
ويجهڙائيءَ ۾ هن جي زندگيءَ ۾ آيون هجن. هر ياد ۾ لمحي کي
ابديت بخشيندي، هن پنهنجي جذبن جو مختصر پر نهايت ئي نفاست
سان اظهار ڪيو آهي، جو پڙهندڙ هڪ پوري ڪائنات کي هن جي
دل جي آئيني ۾ ڏسي وڻي ٿو، آئينو جو صاف شفاف آهي، جنهن
کي وقت جي دز نہ لڳي سگهي آهي نہ ئي ڏنڊ لائي سگهي آهي.

ڪنهن پيري هن جي ياد وقت ڪي وراکو ڏيئي نکري
وڃي ٿي تہ ڪنهن پيري آها وقت جي وجود جو ڀرپور تاثر ڏئي ٿي.

هن جي شعور ۽لا شعور ۾ چونڻيءَ تائين پريل، ماضيءَ جي
تهہ خاني ڪي ويري ويسر، موهن جي ڏڙي جيان واري نہ سگهي
آهي.... ايئن ٿو لڳي تہ يادگيريون هن جي رت ۾ محفوظ آهن، هو
جڏهن بہ چاهي آهي هن جي اکين ۾ خوابن جي خوشبو جيان آپري،
لمن تي امرت ڦڙا بنجڻ لاءِ بي قرار لڳن ٿيون ۽ ننڊ ٽوڙي جاڳ
۾ هن سان گڏ آهن، پنهنجي رنگن، خوشبوئن، آوازن ۽ هم آغوشين
سميت .... اياز انهن قربتن جا ادب آداب ڪڏهن بہ هٽان نہ ڇڏيا
آهن، هو ڪنهن بہ مغرب جي اديب کان گهٽ، آزادي پسند ناهي،
پر پوءِ بہ مشرق جا اخلاقي قدر هن جي اظهار جون حد بندیون ڪندا
رهيا آهن.

Gul Hayat Institute

نهايت نهميدو ۽ سنجيدو انسان هئڻ جي ناتي هن سموري تحرير ۾ ٿهڪن کان پرهيز ڪندي، زير لب مسڪراهٽن تي ئي قناعت ڪئي آهي، پر گفتگو جي انداز ۾ جيڪا حاضر جوابي نمايان اٿس، ان کان ڪم ونڊي هر ذهين ۽ مظلوم ماڻهوءَ جيان هن تڪي ملي طنز کي بطور ڍال جي ڪم آندو آهي.

اِها شاهدي اياز جا دشمن بہ ڏيندا تہ هن جي شخصيت ۾ ڪي بہ قدر قير يا انتقامي جذبا ناهن، ورهيہ اڳ هيءَ ڊائري لکي وئي، جنهن ۾ ڪي ڏيڪاريل دل گهريا اڄ هن لاءِ ڏاريا ئي چڪا آهن، پوءِ بہ جس هجيس جو هر رشتي کي ايمانداريءَ سان نيايو اٿس. تنگ دل تہ قربن ۾ گهاري پوڻ شرط جيڪر اهڙا نالا ئي نظر انداز ڪري ڇڏين ها، اياز تہ پٺيءَ ۾ خنجر کائڻ کان پوءِ اهو بہ چوڻ وارو ناهي تہ "بروٽس (Brutus) تون بہ ....."

هن جنهن لاءِ بہ سچائيءَ سان جيڪو ڪجهہ لکيو، اُن جو هڪ حرف بہ نہ ڪاڻيو اٿس. اها گالهہ نہ رڳو اياز جي ادبي عظمتن جي؛ پر هن جي اندر جي گريس (Grace) ۽ نيت جي صداقت جو دليل آهي.

جڏهن بہ ملڪ ۾ غير آئيني حڪومتون قائم ٿيون آهن، تڏهن سموري قوم جبر ۽ تشدد جي لپيٽ ۾ اچي ويندي آهي، ڏاڍ، ڏمر ۽ ڏهڪاءُ سان گڏ مڙني محرومين جا احساس شدت سان اُپري ايندا آهن، تڏهن ئي انقلاب آڻڻ لاءِ ڪي جيالا سر تريءَ تي ڪٽي نروار ٿيندا آهن. اياز بہ ڏرتيءَ تان سر گهورڻ وارن مان آهي؛ پر سر جي سلامتيءَ کي هن ڪڏهن بہ اجايو نہ سمجهيو آهي، هو اِهي سجايون ڪري چاڻي .... چو تہ ڪيس سر سان ئي سوين گالهيون کي منهن ڏيڻو آهي، رِجل سان ئي آزاديءَ جون جنگيون جيتڻيون آهن، سر ايڏو سهانگو ناهي جو انکي بنا ڪنهن مقصد حاصل ڪرڻ جي وڃائي ڇڏجي. قوم جي تقديس بدلائڻ لاءِ اياز، ظلم سان جنگ جاري رکندو اچي، ان جرم جي سزا ۾ ئي هن ساهيوال جيل جي ڪال ڪوٺڙيءَ جو منهن ڏٺو.

Gul Hayat Institute

اياز جي سموري ادبي پورهئي ڏي نهار ڪبي ته ’ڌرتي منهنجو ديس مگر مان سنڌڙي جندڙيءَ لايان وو‘ ڳائيندڙ شاعر کي قدرت هڪ نهايت دور رس نگاهه سان نوازيو آهي، پنجويهه سال اڳ هن هيٺيان شعر لکيا هئا.

ناڳا ساڪي ناهه، آهي تنهنجي آرسي،
سانپي جا تو ساهه ۾، پنهنجي ٿي سا باهه،
سياڙو ٿي ساڃاهه، اڃان ويل وئي نه آ.
ناڳا ساڪي ڪافي ناهه،
سڀ ڪجهه ناس ڪندو نادان.

جڏهن اهي چتاءُ ڏيندڙ شعر شايع ٿيا هئا، تڏهن ڪنهن به انهن کي ڪا خاص اهميت نه ڏني. تازو روس جي (Chernobyl Atomic Power Station) واري حادثي کان پوءِ اها شاعري لاشڪ نه پيغامبرائي اهميت جي حامل ٿي پئي آهي.

جيئن پکي پکڻ جي ذات کي مينهن وسڻ جا پروڻ پهريائين پئجو وڃن، تيئن ڪيس به ڪيترن ئي اهم ڳالهين ۽ انقلابي طوفانن جا آهڃاڻ پنهنجو پاڻ نظر ايندا آهن، جنهن جو تازو مثال ويجهڙائي ۾ شايع ٿيل سندس شاعريءَ جا ٻه مجموعا ’چنڊ چنبيليءَ ول‘ ۽ ’رڻ ٿي رم جهم‘ آهن. ’ساهيوال جيل جي ڊائري‘ پڻ ان سلسلي جي ڪڙي آهي جا گذريل، دفن ٿيل دؤر ۾ اچڻوڪي دور جو چٽو عڪس ٿي پسائي.

Gul Hayat Institute

دور غلامي وارو ’هاٿيءَ جي لت‘ جو سور ٿي نه ناپريو هو، جو مٿان مارشل لا جي مُڪ به آزادي ماڻيندڙن کي ’گڏهه جي لت‘ جيان لڳندي اچي. قيد، ڏنڊ، ڦٽڪا اُن وقت به غريب عوام جو مقدر هئا، ته اڄ به اهي لفظ ڪنهن ڪميٽي جي قول جيان قوم تي مسلط آهن. جيڪا ولوڙ اڳ هئي، اها ساڳي واويلا هاڻ به ٻريل آهي. جيلن ۾ چمار ڳاريندڙ ۽ جيءَ کي نت نوان روڳ لڳائيندڙ، سياسي قيدين جي آزادي جا مطالبا تڏهن به زورن تي هئا، ته اڄ به اهڙائي هٿل مثل آهن. بک بيروزگاري جي راڪاس جو راڄ اُن وقت به قائم هو

تہ اڄ بہ بخت بالا ۽ بادشاهي برقرار اٿس. هن وقت جيڪي سياسي حالتون آهن، تن جو ساهيوال جيل جي ڊائريءَ ۾ پورو فلسفو ڏنل آهي، جنهن ڪري بلاشبہ چئي سگهجي ٿو تہ هي نہ رڳو هن دور جو ڪتاب آهي پر ان گهاڻهہ جو بہ مثال آهي تہ اياز جهڙا شاعر ئي صحيح طور تشدد ۽ تبديلين جي تاريخ لکي ڇاڏيندا آهن.

اياز جي ٻين تصنيفن جيان زير نظر تصنيف ۾، ٻين ڊائري نويسن کان مختلف انداز ۾ لکيل آهي. گهاڻهہ هلندي هلندي، واقعي جي مناسبت سان فلش بئڪ (Flash Back) ۾ هليو وڃي، جتي ذاتي چاهي سياسي صورتحال جي حوالي سان، سائس لا گهاپيل ماڻهن ۽ انهن سان تعلق رکندڙ واقعن جو سلسلي وار ذڪر ڪندي، وري واپس اصل موضوع تي اچي وڃي. تحرير جي ان انداز مان ڪيترن ئي اهم گهاڻهين ۽ شخصيتن جي ڄاڻ پئي ٿي. جيڪي مجموعي طرح هڪ دور جي چٽي صورت آڃاگر ڪن ٿيون، جن جو الڳ طور تي ذڪر اچڻ شايد تہ ممڪن نہ هجي ها. تنهنڪري هي ڪتاب جنهن ۾ ان دور جو ڪيل تجزيو، موجوده حالتن جي مناسبت سان وڏي اهميت جو حامل آهي، نهايت ڌيان سان پڙهڻ گهرجي.

ڪتاب پڙهندي جتي اياز جي وسيع لڳ لاڳاپن جي ڪٿ ڪري سگهجي ٿي، آتي سندس هردلعزيزي ۽ مقبوليت جو پهلو، ذاتي توڙي شاعريءَ جي حوالي سان سامهون آڻي اچي ٿو. ڪوئي هن جي شاعري جي جادوءَ ۾ جڪڙجڻ جي دعويٰ ڪري، موٽي اچي وطن جا وڻ ٽڻ وسائي، تہ ڪوئي وري سندس شخصيت جي سحر ۾ وڃائجي، ڪيس ڏرتيءَ کان دور وڃي وڃڻ جا جتن ٿو ڪري، پر هن جي دل ۾ ولايتون وسائڻ جا ڪڏهن بہ ارمان نہ رهيا آهن؛ ڇاڪاڻ تہ هن جي من ۾ پوري ڪائنات آباد آهي. هو پهريائين هن ڏرتيءَ جو شاعر آهي، پوءِ ڪجهہ ٻيو. اِها شاعري ئي هن ٻي امرتا آهي؛ تڏهن تہ دل جي گهراين مان چيو اٿس، "منهنجي امرتا تہ منهنجي شاعري آهي، اها شاعري سنڌ جي متيءَ کان الڳ ٿي نٿي سگهي ۽ ڪراچيءَ جي رستن تي بوٽن مان ديس ديس جي مٽي ڦهلجي چڪي آهي."

Gul Hayat Institute

ڏرتي سان ان وابستگيءَ جي علاوه، هن کي خواب به ڏنا آهن، جيکي هن جي اکين ۾ ڪنهن اڻ ڪٽ آس، نه اجهامندڙ آڇ جيان اڻکيل آهن.... پنهنجي وطن ۽ وطن واسين جي مستقبل جا خواب، جن جي تعبير اڄان تاريخ جي پراسراريت ۾ پوشيده آهي، جيکي هن ڏرتيءَ تي سڀ کان وڏا ڏوهاري آهن، جن کي آزاد ڏسڻ جا هزارين ارمان دلين جيان ڏڙڪندڙ دانهون بنجي، پولارن ۾ پري پري تائين پهچن ٿا.

پاڪستان ۾ زبانن جو صحيح درجو کهڙو آهي ۽ اهو انهن کي ڪيئن ملڻ گهرجي، ان تي پنهنجا خيال ظاهر ڪندي ايياز جيڪا روشني وڌي آهي، تنهن مان سندس منفرد سوچ جهلڪن سان گڏ اهو به ظاهر آهي ته پوليين جي، يا ڪنهن به مسئلي تي هو پنهنجا رايا مڙهڻ جو قائل نه رهيو آهي، نه ئي پين جي راءِ تي اکيون ٻوٽي ڪنڌ ڏوڻ وارن مان آهي.

جن به شروعاتي دور ۾ هن جي سوچ کي متاثر ڪيو، اڄ هو آنهن کان گهڻو اڳتي نڪري چڪو آهي، پر ٻوءِ به انهن لاءِ احسانمنديءَ جو اظهار نهايت فراخدليءَ سان ڪيو آٿئين. هن جي ادبي حاصلات، هن پوري دور جي ادبي حاصلات تي ياري آهي.

ايياز کان اڳ سنڌي شاعري تي بي انتها جمود طاري هو، هن شاعريءَ کي نوان موضوع، نوان موڙ ۽ نئين بيهڪ ڏئي سڄي معاشري ۾ اهڙي ولوڙ وجهي ڇڏي، جو اڄ چاليهه سال گذري وڃڻ کان پوءِ به نئين کان نئون ٻڌجي سنڌي شاعريءَ تي چانيل آهي، جنهن کان شاعرن جون لڳاتار ٽي نسلون متاثر رهنديون اچن. هن جي اها انفراديت ڏسندي ئي پٽڻي صاحب به تي پيرا پنهنجي راءِ جو اظهار ڪندي چيو هو ته، "شيخ ايياز ادب کي سماجي انقلاب لاءِ ايئن استعمال ڪري رهيو آهي جنهن کي هن کان اڳ ڪنهن به شاعر نه ڪيو آهي."

دائري ۾ جا گهالهه مون کي حيرت انگيز لڳي، اها هئي ايياز جي مطالعي جي وسعت، جنهن جو انت لهڻ مشڪل آهي. هن هر

Gul Hayat Institute

موضوع تي ڪتاب پڙهيا آهن، جن هن جي زندگيءَ جي نظرئي ۾ وڏيڪ پختگي آندي آهي. ڪائنات جي وحدانيت محسوس ڪرڻ جي فلسفي ڪان وٺي دور حاضر جي هر فلسفي جا سمورا لنگهه لتاڙيا اٿس. ننڍي عمر کان مطالعو ڪرڻ، ديس ديس جي مصنفن جا نالا، ڪتابن جا نالا، موضوع، مقصد، نظريا، فڪر ۽ تحريڪون حوالن سميت ياد رکڻ، وري انهن جي باري ۾ تورپل تڪيل انداز سان چند چاڻ ۽ صحت مند مباحثا ڪري، ڪنهن نتيجي تي پهچڻ، انتهائي غير معمولي ذهن جي مالڪ هئڻ جو ثبوت آهي. ڪٿي ڪٿي مطالعي جو اظهار ڪجهه ڳرو محسوس ٿئي ٿو، پر مان سمجهان ٿي ته اهو ذڪر ڪيل واقعي جي صحيح اندازي لڳائڻ لاءِ ضروري آهي.

وسيع مطالعي اياز ۾ جيڪا آزاد خيالي آندي آهي، تنهن ڪيس ڪنهن به ازم ۽ مڙهيل قوائن جي پابندي قبول ڪرڻ نه ڏني، پر به هڪ شاعر ۽ اديب جي حيثيت ۾ هن انسان جي تاريخ ۽ تقدير کان باخبر رهڻ پنهنجو فرض سمجهيو. هن جو سياست سان به رڳو اهوئي سڳ سياڀو رهيو آهي.

ڪتابن جي فدائن جا به قسم ٿين. هڪڙا ڇڙو رعب رکڻ لاءِ لائبريرين ۾ ڳورا ڪتاب سجائي ڇاڏين، پيا آهي جن جو هر انداز آڏارو، سٽ سٽ ۾ ريفرنس ۽ ڳالهه ڳالهه ۾ قول شامل هوندا آهن. جن کي نه پنهنجي ذهانت آهي نه ئي انجي اظهار لاءِ مناسب ٻولي. ٽيجها وري آهي جيڪي ترجمن جا چار ڪتاب پڙهي، پرڏيهي ليکڪن جي نالن جي ٻگهي لسٽ جا حافظ سڳورا بڻجي، پاڻ کي ڏاڍو جينئس ۽ پارکو پيا سمجهندا آهن. مطالعو ڪرڻ ڪا مذاق ناهي، اها اندر جي ڳُهر آهي. ڪنهن بي دلئي ۽ لاپرواهه ماڻهوءَ جو ڇڻو ڇوا ۾ اڇي دل تي جبر ڪري، رڳو مطالعي وڌائڻ جي خيال کان پڙهڻ ايئن آهي، جيئن ڪو اشتهاري نسخو آزمائيندو هجي ته من ڪا وات ڪلي پئي، پر نتيجو اهوئي ڏبي ۾ ٺڪريون.

مطالعي جو ذوق رکڻ وارا به ڪافي آهن، پر اياز جيان 'ويا جي عميق ۾ منهن ڪاڏو ڏيئي' ٿورا آهن. هن جي من ۾ هڪ اهڙي

Gul Hayat Institute

جستجو، طلب، علم جي اُڃ ۽ اُسات آهي، جيڪا ڪيس وڏڪان وڏ ڪتاب پڙهڻ لاءِ اُڪسائيندي رهي ٿي. ڏسجي ايئن ٿو ته مطالعو هن لاءِ جڳن جو جادو آهي، جنهن سان گهري هم آهنگي ۽ وابستگي هن ۾ زمان ۽ مڪان جا فاصلا مٽائي ڇڏيا آهن، هو نيٺن جي مشعلن سان ڪائنات جي اندرين کي دور ڪندو رهي ٿو.

وقت، ويچا ۽ حالتون، آبشارن جهڙي تيزي ۽ رواني رکندڙ شدتن جا رخ مائي وهڪرن ڏي موڙيو ڇڏين، پر ايياز جي لکڻين ۾ اڄ به اهائي شدت سمايل آهي، جيڪا 'پنهل ڪانپوءِ' لکڻ مهل به پنهنجي عروج تي هئي، ان سان ثابت ٿيو ته هن هر دور ۾ جذبي جي شدت سان سوچيو ۽ لکيو آهي. اها شدت، ان ديوانگي ۽ جذبات جو نالو ناهي جن جا شعلا بلندين تائين پڙڪي، پري پري رکب بٽجو وڃن، سندس من جي جوالا، شديد نفرتن ۽ محبتن جي رد عمل جي سليل جُليل پارڻ سان پرندي رهي آهي، ڪڏهن به نه آڇاڻ لاءِ. هن جا جذبا وقتاً فوقتاً جيڪي شدتون اختيار ڪندا رهيا آهن، آن ۾ نهايت گهٽي سمجهه پُوجهه آهي، جيڪا هن تي مينهن جيان وسندڙ ڏات کي، هر ڏولائي کان محفوظ رکندي اچي. شايد انڪري ئي ايڏا ڏک ۽ تڪليفون سهندي به هو اڏول رهيو آهي. نه مايا کو وسڪي جيان حوصلو هاري ويٺو، نه ئي Von Goch جهڙو ديوانو بٽيو، نه نظر اسلام جيان پنهنجي ئي ڏات جي پوجهه هيٺ دبجي سگهيو.

ڊائري ۾ ايياز جي دوستن، گهر گهرن ۽ واقف ڪارن جا ڪيترائي اهڙا ڪردار نظر ايندا، جن جا چڱ هن نندا نندا چتر ويهي رچيا آهن. جيڪي ٿوري ۾ سندس ذاتي، ادبي ۽ سياسي زندگي جي باري ۾ دلچسپ ۽ چگي خاصي چاڻ ڏين ٿا ته گڏ ايياز جي پنهنجي سياسي شعور ۽ سندس هم عصرن جي نفسيات جي گهري مطالعي جي نشاندهي ڪن ٿا.

جيئن ڪي شاعر حضرات ايياز کي ڏاهڻ جا دعويٰ ڪندا آهن، ڪجهه اهڙيءَ ريت پيپلز پارٽي جي اهم رڪن ملڪ اسلم حيات جو مثال به هن ڊائري ۾ سامهون اچي ٿو، جيڪو پٽي صاحب سان

Gul Hayat Institute

گڏ ساڳي آرڊر هيٺ گرفتار ٿيو ۽ ان نظربندي ۽ کان گهٽو هيسيل هراسيل هوندي به پٽي صاحب جي رهنمائي ڪرڻ جي وهم ۾ مبتلا رهيو. هن جي اها سوچ انهن ڪارڪنن کان مختلف نه هئي، جيڪي پٽي صاحب جي سامي ۾ آپريا آسريا پر سمجهندا ايئن هٿا ته ڪيس ناهيو ٿي ڇڻ آنهن آهي. هي اها خوشفهي هئي، جنهن ۾ پنهنجي قدوقامت جي ڪٽ ڪرڻ بنا اڳتي هلي پٽي صاحب تي آمريت جا الزام هڻي، سائس چڪب پيا ۽ پنهنجي نااهليءَ تي پردو وجهڻ لاءِ پاڻ کي جمهوريت ۽ اظهار جي آزادي جا حامي ظاهر ڪرڻ لڳا.

پاڪستان جي چوٽيءَ جي ماڻهن سان ڪلها هٽندي به، ايياز جي توجه جا مرڪز بڻجي ڊرائيور ۽ جيل جي سنتري جهڙا عوامي ڪردار رهيا آهن. اهڙي ريت جيڪي به اهم يا غير اهم شخصيتون هن ڊائريءَ ۾ ڊيڪاريل آهن، انهن جي نه رڳو ڪردار نگاري ڪئي وئي آهي پر اُن مان ادب، سياست، ۽ انساني فطرت بابت اهم نتيجا ڪڍيا ويا آهن. انهن ڪردارن ۾ جج، وڪيل، وزير، اسيمبليءَ جا ميمبر، آفيسر، دانشور، شاعر، اديب، سياستدان، شاگرد، انقلابي وغيره ۽ ديوان پرمانند جهڙا شخص به اچي وڃن ٿا جنهن لاءِ دوستي هڪ مستقل قدر آهي، پر سياست يا انقلاب ۾ ڪيس ڪابه دلچسپي ناهي.

ڊائريءَ ۾ جتي هن محمد ابراهيم جويو جون ادبي عظمتون ۽ ڏاهپتون ڊيڪاريون آهن، اُتي سندس شخصيت جو حوصلو ڊيارينڊز ضد به ظاهر ڪيو آهي، جنهن ۾ ايياز کي چئي ٿو، 'اسان به ڪافي آهيون، جي اسان به چاهيون ته سنڌ جي تقدير بدلائي سگهون ٿا.' حشو ڪيول راماڻي کي زبردست خراج پيش ڪرڻ سان گڏ، هن جي ڪردار تي چٽي روشني وڌل آهي. جنهن جو سياسي مقصد مايوسي آهي، پر پوءِ بس هن انسانيت جو پلئه هٿان نه ڇڏيو آهي، هن جي اها وداعي وصيت دل تي گهرو اثر ڇڏي ٿي، جنهن ۾ هو ايياز کي نصائيءَ سان چئي ٿو، 'جي تو پاڪستان ۾ ڪنهن ريفيو جيءَ (مهاجر) تي هٿ ڪنيو ته ڇو تو مون تي هٿ ڪنيو، ڇو ته مان به هندستان ۾ ريفيو جي آهيان. ..'

Gul Hayat Institute

رسول بخش پليجي جهڙو عظيم انقلابي دانشور، جنهن مائو جي ڳاڙهي ڪتاب تي 'مائو جو رسالو' نالو رکيو، تنهن جو سنڌ جي سياسي تقدير جو تصور نهايت منفرد آهي.

حفيظ قريشي جهڙي دور انديش محب وطن جا، راجستاني نواب کان وائڙو ڪندڙ سوال ڏاڍا دلچسپ آهن. حوالن ۽ قولن کان وئون ويندڙ؛ قريشيءَ جي بيزاري اُن وقت پنهنجي نقطءِ عروج تي نظر اچي ٿي، جڏهن رسول بخش پليجي کي هڪ حوالي ڏيڻ تي ٽوڪيندي پڇي ٿو 'پليجا صاحب! جي مائو ايئن نه چئي ها ته اوهان ڪنهن قومي آزاديءَ جي تحريڪ ۾ اعتبار نه ڪيو ها ڇا؟'

اهو پڙهندي ته اکيون ڀرجو اچن جنهن ۾ مونس جهڙو دانشور دوست، حشوءَ کي هوائي جهاز تي ڇڏي، بي وسيءَ مان پنهنجو سر ائرپورٽ جي ڀتين سان ٿو ٽڪرائي.

ان ڊائري جي حوالي سان ڪن سرڪاري عهدي دارن جون ڪجهه مضحڪه خيز ڳالهيون پڻ نظرن مان گذرن ٿيون، جيئن هڪ سي- ايس- پي ۽ ڊپٽي ڪمشنر، جنهن کي ڊيگال ۽ سارتر جي نالي جي به خبر ناهي پر سنڌ جي شاعر تي وطن دشمني جا الزام هڻي کيس جيل اماڻي سگهڻ جا اختيار رکي ٿو.

ساڳي ريت هڪ سنڌي سپرنٽنڊنٽ انجنيئر، جنهن کي پيئڻ پيئارڻ کان سواءِ دنيا جي ٻي ڪا به خبر ناهي ۽ جيڪو اهو به نٿو ڄاڻي ته پاڪستان ٽائيمز ڪٿان نڪرندي آهي، سو فيض جهڙي لينن انعام يافته اشتراڪي دانشور کي امريڪا گهمڻ جون صلاحون ٿو ڏي. جڏهن ته هڪ سنڌي ايم- پي وري "نارائڻ شيام" کي خدا جو هند ڪو نالو سمجهي مڇرجي ٿو پئي.

ان کان سواءِ ڪيترن ئي سڄڻن جون سارون ان ڊائريءَ ۾ موجود آهن- شهيد ڀٽي جو سڪ ڀريو ساٿ سنڀاريندي هن رشيد ڀٽي جهڙي توڙ نڀائيندڙ دوست، تنوير عباسي جهڙي ڏک سک جي ساٿي کان علاوه نثار ۽ فوزيه جهڙي مخلص انسانن، ڄام ساقي جهڙي انقلابي، علي احمد راشدي ۽ اي. ڪي. بروهي جهڙن دانشورن،

Gul Hayat Institute

گوبند مالهي جهڙي ترقي پسند، زندگي کي ڪنهن آدرش جي آڙهه ۾ اچلڻ کان انڪاري، ڊاڪٽر نعيم صديقي جهڙي جهان ديد انسان، سياسي تجربا ڪندڙ واجد علي شيخ جهڙو ليڊر، ڪراچي جي برڪ سنڌي وڪيلن سميت جمال ابڙو، حيدر بخش جتوئي، عالميه امام، رباني وغيره ڪان ويندي هند جي ڪيترن ئي اديب دوستن ۽ پروفيسر رام پنجواڻي جو به ان ۾ ذڪر ڪيو آهي جيڪو ايياز جا گيت ڏاڍي چاهه سان پنهنجي پر سوز آواز ۾ گائيندو رهيو آهي.

ڊائريءَ ۾ جتي ع.ق. شيخ بابت سنسني خيز انڪشاف ڪيل آهن اُتي ڪامريڊ پوهوءَ تان به پردا کنيا ويا آهن، جنهن پرٽي جي پهرين رات اصولن تي 'مت پيد' ڪري نئين نويلي ڪنوار، بنا منهن ڏسڻ جي وڃائي ڇڏي! جنهن لاءِ عين ممڪن هو تہ اصول ٻڌي ٻڌي چمار ڪري وڃينس ها.

ڪجهه صفحن تي ڪي چوندڙ اخباري خبرون اهو ڄاڻائڻ لاءِ ڏنيون ويون آهن، تہ ڪيئن هڪ مطلق العنان حڪومت پريس جي آزادي سلب ڪري پنهنجا، خاص مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوڙيون خبرون شايع ڪرائي ٿي، پر ان سا ڪي حڪومت جي ڪمزور پوندي ئي اڪثر صحافي ايندڙ سياسي تبديلين کان ڊڄي، پاڻ کي نئين دور ۾ کپائڻ لاءِ ڪڏهن ڪڏهن ڪجهه صحيح خبرون به هلايو ڇڏين.

قيد تنهائيءَ ۾ هڪ حساس شاعر کي پل پل کهڙا پور پون ٿا، هن جي اندر جي لوچ ۽ تڙپ ڪيئن ڪينڊو بيقرار ڪري ٿي، هي ڊائري اهڙين گهالهين جو پڙ نظر افروز داستان آهي.

لالي‌ءَ جو وڻ تي چڙهڻ، منڊا خاني مان گهاٽل ماهيا، برسات جي ڏار جو ڏرتيءَ جي سيني تي رقص ڪرڻ، ڪوڙا مارينڊڻ جا اذيت ناڪ ستڪا، رات جي خاموشي ۾ جيل جي پهريدارن جون هڪلون، جيل جي ٻاهران لنگهندڙ آڻن جي چنگن چڙن جا موسيقين ٻريا آواز.... هي سڀ اهي گهالهيون آهن، جي خود ايياز جي ڪردار تي چٽي روشني وجهن ٿيون.

Gul Hayat Institute

جيل ۾ رچيل هڪ نثري نظم،
'اسان پاڻ کي ٻين کان بهتر نٿا سمجهون،
رکو اسان مختلف آهيون....'

نظم نہ، ڇڻ تاريخ آهي، سنڌين جي سڪ ۽ پيار جي تاريخ، سنڌن رنگا رنگ ورثي جي تاريخ، سنڌن جيءَ ۾ جوالا جي تاريخ... سگهه ۽ جاکوڙ جي تاريخ، اهڙي تاريخ جيڪا پاڻ ڏهرائيندي رهي آهي ۽ هڪ ٻيرو پاڻ کي ٻيهر ڏهرائي ايـاز جي شاعريءَ تـي ابد ٽائين امرتا جي ڇاپ هٽي ڇڏيندي.

ـــ ماهتاب محبوب

۱۸ جون ۱۹۸۶ع

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

## ساهيوال جيل
## ۴-۱۲-۶۸ع

ڪالهه غلام مصطفيٰ ڪر ۽ رضا احمد خان ڪي هاءِ ڪورٽ رها ڪيو. اڄ شام جو جمعدار انور آيو ۽ اچي چيائين، "اوهان ڪي ڊاڪٽر مبشر واري وارڊ ۾ وڃڻو آهي." مون هن کان پڇيو، "۽ ڊاڪٽر مبشر؟" چيائين تہ "ڊاڪٽر مبشر ۽ ممتاز پٽو ٻئي آزاد ٿي ويا." مون تڙ تڪڙ ۾ سامان ويڙهي سيڙهي ورتو. ٿوريءَ دير ۾ ڪيئي حوالاتي آندائون، ۽ منهنجي مشقتيءَ سان گڏجي منهنجو سامان کڻائي نئين وارڊ ۾ آيا. وارڊ ۾ اڳ ئي تمام ننڍو آهي ۽ ڪل چار ڪوليون آهن، جن مان هڪ ۾ مون پنهنجو سامان رکايو ۽ بيءَ ۾ مشقتيءَ جو ۽ باقي ٻہ ڪوليون رنڊڻي وغيره لاءِ رکيون سين. جيستائين مشقتيءَ سامان سڙو ڏاهي رکيو، تيستائين سڄ لهي ويو. پريشان سڃهندي ۾ تيرس جو چند پيلي گلاب وانگر ڦڪو ٿي لڳو. اڳ ۾ نہ ڪوئي گل ٻوٽو آهي ۽ نہ ٻاڦ جو نلڪو آهي. مشقتيءَ الي جا ٻہ ٽي چاڻا ڏاهي مانيون پڇائي ورتيون، ۽ رڌل پالڪ، تريل واڳ ۽ ٻہ مانيون ڪڍي آيو. ميز تي جيل جو ڏهيل دسترخوان وڇائي، هن مانيءَ رکي. مانيءَ کائيندي مون سوچيو تہ نظربنديءَ جو پيرائتو احوال لکان جيئن ايندڙ نسل کي پٽو پٽي تہ هن دؤر ۾ شاعر جي ڪهڙي گت بڻائي وئي هئي. انگريز سرڪار جي خلاف چڪبست اردوءَ ۾ نظم لکي آزاديءَ جي ٻاهہ پڙڪائي هئي ۽ علامہ اقبال "ميرا وطن وهي هے"، "هندوستان همارا"، "نيا شوالا" جهڙا نظم لکي آزاديءَ جي تحريڪ کي زور وڌايو هو، پر انگريز بهادر آنهن مان ڪنهن

Gul Hayat Institute

کي گرفتار نہ ڪيو هو، ۽ نہ وري ٽئگور تي ڪا ٻري آئي هئي. ها باقي 'ودروهي' جي مصنف قاضي نذرالاسلام جا ڪتاب بندش هيٺ آندا ويا ها ۽ ڪجهہ راجا جي ڏاڍ، ڪجهہ پرجا جي ڏمر ۽ ڪجهہ پنهنجيءَ ڏات جي ٻوجهہ هيٺ هو نيٺ ڊهي ڍير ٿي پيو هو ۽ اڃا تائين هن جي ماس جو لوٿڙو ڪلڪتي ۾ دوا درمل لاءِ ڀارت سرڪار جو ڪاٺيارو آهي ۽ هن جو جنم دن ڌوم ڌام سان ڊاڪا ۾ ملهائبو آهي. هيل تہ ڊاڪا ۾ بنگلا ڀاشا وارن ٽئگور ۽ مڌوسوڌن جا بہ ڳڻ ڳايا ها ۽ ٽئگور جي باري ۾ پاڪستان جي مرڪزي وزير جي بيان کي کنگهيو بہ ڪونہ هيائون. مون سوچيو تہ هن قوم ۽ حڪومت مون کي بہ نذرالاسلام بڻائڻ ۾ ڪائي ڪسر نہ ڇڏي آهي پر شايد منهنجي ڏات هر ڏولائي کان ڏاڍي آهي، جو مان پاڳل نہ ٿو ٿي پوان؛ شايد منهنجو اهو احساس تہ منهنجي چوڌاري سڀ پاڳل آهن، مون کي پاڳل پڻي کان بچائي رهيو آهي. مان بودليئر ۽ رامبوءَ وانگر حشيش بہ نہ ٿو ڇڪيان ۽ نہ وري ميراجيءَ وانگر سگريٽ جي پنيءَ ۾ ويڙهيل لوهي جا گولا ٿو جهپيان؛ عجب آهي تہ پوءِ بہ ايترا ڏک سهي منهنجي ڪَل نہ ٿي ٿڙي! مون کي ياد اچي رهيو آهي تہ بيهن هُر (Ben Hur) فلم ۾ مون هيءَ سين ڏٺي هئي — هيرو سان گڏ ٻيا ڪيئي غلام ڪنهن وڏي ٻيڙي جي تري ۾ ونجهہ هلائي رهيا ها. اهي غلام خريد ڪيا ويا ها ۽ سوداگر انهن کي ٻئي ڪنهن ڏيساور ڏانهن وڪري لاءِ وٺي وڃي رهيو هو. غلامن جي مٿان مقرر ڪيل پهري دار هٿ ۾ وڏو ڪوڙو جهلي بيٺو هو. هڪڙي غلام کي ونجهہ هڻندي، ڀانواٽي اچي وئي ۽ هن جا هٿ ونجهہ تي ڍرا ٿي ويا تہ پهري دار اڇانگ ڏئي، هن کي زور سان ٻہ ٽي ڪوڙا هنيا. ڌڪ کائي، هن جو ڳاٿو لڙي پيو ۽ جيئن پهري دار هن کي وارن جي ڳُٽ کان جهلي، هن جو منهن مٿي ڪيو، تيئن هن جون پٿرايون اکيون

Gul Hayat Institute

ڏسي، هن جي ڳاتي کي زور سان ڏکيائين ۽ هو ڌڪو ڏئي، پيرو ڪري پيو. انهيءَ مرڻينگ غلام جي جوڙيوال ڪا گهڙي پهريدار ڏانهن ڪوڙين اکين سان ڏٺو ۽ پوءِ وري ونجهه هلائڻ ۾ جنبي ويو. پهريدار هن جون ڪوڙيون اکيون ڏسي ڪاوڙ ۾ پرجي ويو ۽ هن تي خوب ڪوڙن جا وسڪارا ڪيائين. جيئن پهريدار هن جي اگهاڙيءَ پٺيءَ تي چهبڪ سٽيندو ٿي ويو تيئن هن، هر سٽڪي سان اچانگ ڏئي، پهريدار کي وڌيڪ زهريلين نگاهن سان ٿي ڏٺو. نيٺ هن جي بدن تي اڳل ڪوڙن جا ڏنا رتو رت ٿي ويا ۽ پهريدار جا ڏورا ڪوڙا هڻي هڻي تڪجي پيا. اوچتو پهريدار تهڪ ڏئي هن کي چيو، ”اڄ مون تنهنجو راز سمجهيو آهي. توکي هن ٻيڙي ۾ ونجهه هڻندي ڏي سال ٿيا آهن پر تون اڃا پوڙهو نه پيو آهين. تنهنجا ساٿي سال پر ۾ مري کپي ويا پر توکي اڃا لوڏو نه آيو آهي. اڄ مون ان راز کي تنهنجين اکين ۾ پروڙيو آهي. توکي انهيءَ نفرت زنده رکيو آهي جا تنهنجين اکين ۾ ٻري رهي آهي. جيستائين تو ۾ اها نفرت آهي، تون ناس نه ٿيندين.“ ’بين هر‘ ناول منهنجن ٻين هزارن ڪتابن وانگر منهنجيءَ لئبرريءَ ۾ بند پيو هوندو. هن بند مان آزاد ٿيان ته آن ۾ اها گفتگو ڳولي لهان. مان ڀانيان ٿو ته اها سين ’بين هر‘ ۾ آهي. مان به ڀانيان ٿو ته نه فقط محبت زندگي آهي، نفرت به زندگي آهي. نفرت هڪ عظيم قوت آهي جا جسم و جان کي توانائي بخشي ٿي. مارئي رڳو کيٽ سين جي پيار تي نه پئي ٽڪي؛ عمر جي ڪوٽ لاءِ ڌڪار به هن کي ٽڪائيندي رهي هئي. سنگهرون هن کي نئين سگهه ڏينديون رهيون هيون ۽ ڪوٽ ڪڙا هن کي جهڪائي جهيڻو ڪري نه سگهيا ها. ترڪيءَ جو عظيم شاعر، ناظم حڪمت، قيد جا نوَ سال ڪاٽي ٻاهر نڪتو هو ۽ ان عرصي ۾ هن جي انقلابي نظم لکيا، آهي دنيا جي پوري انقلابي شاعريءَ تي ڀاري آهن. ناظم حڪمت جو انگريزيءَ ۾ تازو

Gul Hayat Institute

چيبل ترجمو سکر ۽ منهنجي ڪاڏي جي ميز تي پيو هوندو چو ته مون چاهيو ٿي ته آن مان ڪجهه نظم سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيان ۽ ان ڪري مون آن کي ميز تان هٽايو نه هو (منهنجي ڪاڏي جي اڌ ميز انهن ڪتابن ۽ رسالن سان ستيل هوندي آهي جي منهنجي مطالعي هيٺ هوندا آهن ۽ جي مان ماني کائڻ کان اڳ، ماني کائڻ وقت ۽ ماني کائڻ کان پوءِ پڙهندو آهيان، ۽ جن کي منهنجي زال زرينہ منهنجيءَ اجازت کان سوا ميز تان نہ هٽائيندي آهي، ۽ جن کي آن وقت عارضي طور هٽايو ويندو آهي جڏهن ڪوئي مهمان گهر ايندو آهي ۽ مون سان گڏ ميز تي ماني کائيندو آهي). مون اڄا ناظم حڪمت جو ترجمو شروع به نہ ڪيو هو ته مون کي گرفتار ڪيو ويو هو. ڇا ڪيان، هن حڪومت کي جنهن وقت وڻي ٿو، مون کي ڪٿي ڪاٺ ۾ ٽي وجهي ۽ منهنجا ادبي خواب بي تعبير رهجي وڃن ٿا. مون ناظم حڪمت جي پوري زندگي ته نہ پڙهي آهي ـــ شايد آن تي ڪوئي ڪتاب لکيو به ڪونہ ويو آهي. مون کي ٻيو ڪوئي مسلمان شاعر نہ سڃهي، جنهن مذهب جي بداري ۾ ايتريءَ شدت سان لکيو هجي ۽ سو به هڪ اسلامي مُلڪ ۾! تصوّريت (Idealism) جي فلسفيءَ برڪلي (Berkley) تي هن جو لکيل نظم ته فن شاعريءَ جو ڪمال آهي. مان جي اهڙو نظم ابن العربيءَ تي لکان ته هي ۽ ملڪ، جو هونءَ ته مجدد الف ثانيءَ، شاه ولي الله ۽ علامہ اقبال جي فلسفي جو پيروڪار آهي ۽ وحدت الشهود جو قايل آهي، جيڪر مون کي وحدت الوجود جي نظريي جي توهين ڪرڻ سبب ڏاهي تي چاڙهي. مان چاهيان ٿو ته پنهنجو ڪوئي ڪتاب ناظم حڪمت جي نالي سان منسوب ڪيان چو ته هن کي به پنهنجي وطن جا مسلمان هم وطن ۽ حڪومت، پنهنجيءَ هر مذموم ڪوشش جي باوجود، ديوانگيءَ تائين پهچائي نہ سگهيا هما ۽ سرمايدارانہ نظام ۽ زندگيءَ جي رجعت پرست نظريي لاءِ نفرت هن کي زنده رکندي آئي هئي.

Gul Hayat Institute

هاڻي چنڊ ڪوليءَ جي سامهون بيٺل نم جي ٽاريءَ مٿان وڃي رهيو آهي ۽ ائين ٿو لڳي ڄڻ ڪنهن ڀينوءَ جي پانهن اڇلايل اشرفيءَ جي ڪڍ وڌي رهي آهي. ٻاهران واچٽاور تي بيٺل پهريدار جا هوڪرا، ڪتن جي ڀؤنڪار سان ملي، رات جي خاموشيءَ کي وڌائي رهيا آهن. لالٽين پوپان پڙڪا ڏئي رهي آهي ۽ سگريٽ ۾ اگرن تي رک جمي وئي آهي. اڄ ٿڪو به ڏاڍو آهيان ۽ سيٺاندو به ٿي رهيو آهي. ڪوليءَ کان ٻاهر ولهه ٿي وسي. بهتر آهي ته سوڙ ويڙهي سمهي رهان ۽ سپاڻي سڄ سڻڻين آٿي، ساري حقيقت لکان ته پهرينءَ نومبر کان وٺي هن وقت تائين مون تي ڇا گذريو آهي. ساڄهر آٿڻ ته مون کان ٽيندو ڪونه. مون وٽ نه مولانا آزاد واري چاءِ آهي جنهن جون ويهي سُرڪيون پريان ۽ 'غبارِ خاطر' لکان ۽ نه پرسان ڪوليءَ ۾ ڪوئي نهرو آهي جنهن جي ڪونگهرن تي اک کلي وڃي. اگر پٽي صاحب جي وارڊ ۽ منهنجي وارڊ جي وچ ۾ فقط ديوار هُئي پر مون ڪڏهن به هن جا ڪونگهرا نه ٻڌا هيا. آهي ته نهروءَ وانگر سوشلسٽ ۽ اچي به ساڳي طبقي مان ٿو!

## ۵ ڊسمبر، ۱۹٦۸ع

سِپُّ سمنڊين سپجي، نديءَ پيئي نه نِيرُ
(ڀٽائي ـــ سُر مارئي)

جهونجهڪڙي جو جاڳ ٿي. سَوَيَڙ مان ٻاهر نڪتس ته لڳُن ۾ ڪنبڻي پئجي وئي. سيخائين جهنگلي مان سيءُ سيرون ڪندو ٿي آيو. اوني ڊريسنگ گائون پاتي، مفلر ويڙهيم تڏهن ب سيءُ نه ويو. سگريٽ دکايم ته چپ ڏڪ ڪرڻ لڳا. 'ڀٽائي ڪا ماڙ ڪر' چئي سگريءَ ۾ ڪوئلا وڌم ۽ انهن تي سگريٽن جا خالي پَنا رکي، مٿان گاسليٽ وجهي، باهه دکايم. ٿوريءَ دير ۾ ڪوئلا چندر شيکر آزاد جي اکين وانگر چمڪڻ لڳا. سگريءَ تي هٿ سيڪيم ته مون کي آهو خواب ياد آيو جنهن مان چرڪ ڀري اٿيو ساجهر جاڳي پيو هوس. مون ننڊ ۾ ڏٺو هو ته هندوڪش پهاڙ جي برفاني چوٽيءَ تي چڙهي رهيو هوس. پهاڙ جي تري وٽ ڪيئي ماڻهو انگريزيءَ ۾ رڙيون ڪري رهيا ها ته هي abominable Snow man (نفرت خيز برفاني ماڻهو) آهي، هن کي پڪڙيو؛ ۽ ڪي وري انهن کي ردڪد ڏئي رهيا ها ۽ چئي رهيا ها ته "هن کي ڇڏي ڏيو، هي ته پهاڙ جي چوٽيءَ تي چڙهي، سج کي پڪڙڻ ٿو چاهي!" مان انهن کي ڊڪو اڻ ٻڌو ڪري، ڇپن تان ٽپا ڏيندو، چوٽيءَ ڏانهن وڌي رهيو هوس. مون کي فقط اهو پتو ٿي ٿيو ته چوٽيءَ تي منهنجي پهچڻ کان اڳ ۾ سج نه اڀري اچي. هڪ اوچتو ئي هيٺ تان بيهي مون هيٺ ڏٺو ته مون کي پنهنجا ويري ۽ واهرو ڪيڙن ماڪوڙن وانگر چرندا نظر آيا. مون وري منهن ورائي هيٺ نه ڏٺو ۽ اڳتي ٽپا ڏيندو ويس. جڏهن چوٽيءَ لڳ پهتس تڏهن سجُ نڪري آيو ۽ مون کي پنهنجين ڪروڙين آگرين ۾ جهلي، هوا ۾ آيو ڪيائين ۽ پوءِ زور سان هيٺ ڦٽي ڪيائين: مان ٻولاٽيون کائيندو اچي ڌرتيءَ

تي ڪريس ۽ منهنجو هڏگڏ پڃي پيو. پوءِ هزارين ڪِجهون اچي مون تي ميڙيون ۽ فقط منهنجا هڏا وڃي بچيا. مون کي ان وقت ڏاڍو روئڻ پئي آيو. پر مون اوچتو ڏٺو ته ڪوئي پڊڙو منهنجا هڏا ميڙي رهيو هو. مون ڪاوڙجي هن کان پڇيو، ”تون ڪير آهين؟“ هن مرڪي جواب ڏنو، ”مان پيٿائي آهيان؛ مان پانيان توکي مون کان به وڌيڪ سزا ملي آهي.“

ڏند صاف ڪري مان ٻاهر اڱڻ ۾ آيس. ٻاڪ ڦٽي چڪي هئي ۽ ٻه ٽي طوطا ٽيون ٽيون ڪري رهيا ها. مون اڱڻ ۾ اڌ ڪلاڪ چڪر ڏنا ۽ بدن گرم ٿي ويو ته ڪوليءَ ۾ موٽي آيس. سارو وقت مون کي پنهنجو نظم ”چڙيا گهر ۾ واگهه، اُنهيءَ جي گهوُر ڏٺي آ تو؟“ پئي ياد آيو. اهو نظم مون هن نظربنديءَ کان مهينو کن اڳ لکيو هو. ساڳيءَ طرح آڪٽوبر جي آخري هفتي ۾ مون ’روح رهاڻ‘ کي ڪجهه وايون ۽ ٻيو ڪلام اشاعت لاءِ موڪليو هو، جن ۾ هيٺين وائي به هئي—

”سنڌڙيءَ سات سڄوم، ڪورڙي ڪنڌ ڏنوم
گهوريس، گهوريس سنڌ تي“

’روح رهاڻ‘ ڏانهن موڪليل ٻي ڪلام ۾ اميرخسروءَ جي طرز تي دوسخنا به هيا، جن ۾ هي ستون هيون—

اَن سان پريت نہ لائي ڪوئي
پريت ڪري مون پيڙا ورتي،
”اي سکي ساجن؟“ ”اون هون اون هون
”اي سکي، ڏرتي“

نہ معلوم اهو اتفاقي آهي يا مون کي اڳوات پروڙ پوندا آهن! اڳينءَ نظربنديءَ پيري به جنگ کان مهينو کن اڳ مون هيٺيان به نظم لکيا ها:—

Gul Hayat Institute

”اڪيون ساهميون
”اسان جو اڪيون ساهميون“

”آءُ اڪيلو ساهون سٺ“
”خنجر خنجر ڪيئي هٿ“

اهي نظم منهنجي ٻهريٽءَ نظربنديءَ جي ڪهڙي نہ ڀوري اڳڪٿي هيا! نہ ڄاڻان تہ ”بيگ تنهنجي بيگي، ڪونڙيءَ ۾ ڪانہ“ جهڙي سٺ ڪڏهن ٿي منهنجن ڇپن تي اچي!

روز وارڊ جو جمعدار مون کي هڪ بليڊ ڏاڙهي ڪوڙڻ لاءِ صبح جو ڏئي ويندو آهي ۽ پوءِ بار بار پڇڻ ايندو آهي تہ مون ڏاڙهي ڪوڙي آهي يا نہ. نيٺ هن کان تنگ اچي مان ڏاڙهي ڪوڙيندو آهيان ۽ بليڊ هن کي موٽائي ڏيندو آهيان. شايد هن کي ڀوءُ ٿيندو آهي تہ مان بليڊ سان پنهنجو گلو نہ ڪپي ڇڏيان. هن کي ڪهڙي خبر تہ ان گليءَ ۾ اچا هزارين گيت آهن جي ڪنهن بہ زندان جون ديوارون ڊوڙي ڍير ڪري سگهن ٿا ۽ مان اچا اُن کي ڪپڻ لاءِ تيار نہ آهيان. اڄ وارڊ جي ڦيرگهير سبب هو مون کي بليڊ ڪونہ ڏئي ويو آهي ۽ سارو ڏينهن ڏاڙهيءَ تي هٿ ڦيريندي مون کي ڪاوڙ ٿي آئي ۽ مان راتوڪي ارادي موجب اڄ ڏينهن جو ڪجهہ بہ لکي نہ سگهيو آهيان.

ڪجهہ ڏينهن اڳ مون ’پاڪستان ٽائيمس‘ ۾ هڪ خبر پڙهي ڏاڍا ٽهڪ ڏنا ها. اُن خبر ۾ هئو تہ ڀٽي صاحب ڏاڙهي رکي آهي ۽ روزا بہ رکي رهيو آهي. ڀٽو ڊڄڻو تہ نہ آهي؛ مان ڀانيان ٿو تہ هو موت کي اکيون اکين ۾ وجهي ٽيسٽائين گهوري سگهندو آهي، جيسٽائين موت جون اکيون جهڪي وڃن. ممڪن آهي تہ ڀٽي کي بليڊ جو مسئلو درپيش آيو هجي. پر روزا ڇو؟ ايئن تہ نہ آهي تہ جيل جو کاڌو خراب آهي ۽ هن بُک هڙتال ڪئي هجي؟ اڳ ناشتي ۾ رکيو مانيءَ سان ٽريل واڱڻ ڏيندا ها پر اڄ بہ اوٻاريل آنڊا بہ ڏنا اٿائون.

Gul Hayat Institute

ڏهين ڀجي ناشتو ڪري مون چاءِ پيئي ۽ پوءِ مادام سارا برنارڊ (Sarah Bernard) جي زندگيءَ تي لکيل ڪتاب پڙهڻ لڳس، جو ڪجهه اڳ مون ڪراچيءَ مان خريد ڪيو هو ۽ ساهيوال ڏانهن پوليس وٽن ۾ ايندي ڪجهه پڙهيو هيم.

سارا برنارڊ نه فقط فرانس پر پوريءَ دنيا جي بهترين اڊڪٽريس تسليم ڪئي وئي هئي. آمريڪي بئلهي ڊانسر (Ballet dancer) آئزوڊورا ڊنڪن جي ڪهاڻيءَ وانگر هن جي زندگيءَ جي ڪهاڻي به نهايت دلچسپ آهي. ڪتاب جي ليکڪا ڪارنيليا، سارا برنارڊ جي دؤر جي فرانسي زندگيءَ جي تصويرڪشيءَ ۾ پنهنجي مطالعي ۽ فن جو ڪمال ڏيکاريو آهي. ڪتاب پڙهندي مون ڪان پنهنجي ٤ فوٽ X ٨ فوٽ ڪولي وسري وئي ۽ مان لوئي فلپ (Louis Philipe) ۽ هن ڪان پوءِ واري دؤر ۾ وڃي پهتس. مون اڳ به آندري مارو جي ڪتاب 'فرانس جي تاريخ' ۽ ٻين ڪيترن ئي ڪتابن ۾ آنهيءَ دؤر جي باري ۾ پڙهيو آهي، جڏهن وڪٽرهيوگو ڪنهن اڊڪٽريس جي ڪيڏ هوندو هو ۽ هيوگو جي جوءِ مشهور نقاد سينٽ بيو (Sainte-Beuve) سان معاشقو لڙائيندي هئي ۽ جڏهن مشهور ناول نگار اليگزينڊر ڊيوماس کي داشتائن جي پوري حرم سرا هوندي هئي ۽ نسائي آزاديءَ جي تحريڪ (Feminist Movement) جي اڳواڻ جارج سئنڊ (George Sand) کي ڪيئي آشنا هوندا هيا. ڪتاب پڙهندي منهنجو ڌيان بالزاڪ (Balzac) جي ناولن ڏانهن ويو ۽ پوءِ جارج سئنڊ جي خطن جو مجموعو ياد آيو جو مون ڪيئي سال اڳ سکر جي ميونسپل لئبريريءَ مان وٺي پڙهيو هو. (پاڪستان ڪان پوءِ سنڊ جون لئبرريون ڪيئن ناس ڪيون ويون، اهو هڪ ڏکوئيندڙ داستان آهي.) مون کي اهو ڏسي حيرت آئي ته ليکڪا سارا برنارڊ جي دؤر تي اڪل سايا ٽي سو صفحا لکيا آهن ۽ ان ۾ پئرس ڪميون (Paris Commune) جو ذڪر فقط ڏهن سٽن ۾ ڪيو اٽائين ۽ آن

Gul Hayat Institute

جي تاريخي اهميت کي نظرانداز ڪري چڏيو انسائين. شايد بورجوا اديب هر انقلابي واقعي کي ايئن آچاتراڻيءَ سان ڏسندا آهن! شايد اهو سبب آهي، جو ترقي پسند اديبن کي بورجوا تخليقن کان چڙ آهي! مون کي اهو سوچي کل آئي ته مون فرانس جي تاريخ ۽ ادب جي بباري ۾ ڪيڏو پڙهيو آهي ۽ سارتر کي سنڌ جي نالي جي به خبر نه آهي!

مان اڄا فرانس جا آڻويهين صديءَ جا ڪٿهي ۽ ريسٽوران ڪهڻي رهيو هوس ۽ فرانسي برانديءَ (Absinthe) جو نالو حسرت سان پڙهي ۽ آن جي وڏي پياڪ فرانسي مصور تولوز لوترڪ جي زندگيءَ تي سوچي رهيو هوس ته ٽي چار سڏ ٻڌا ــ "اياز صاحب! اياز صاحب! اياز صاحب!" مون واڙيو ٿي سوچيو ته مون کي ڪير ٿو سڏي! ايتري ۾ ٽيٽمڪڙو ڊوڙندو آيو (ٽيٽمڪڙو ڪهڙي بلا آهي، ان تي پوء ٿو لکان) ۽ چيائين "ديوار جي پي پاسي کان ڪوئي اوهان کي سڏي رهيو آهي." مون پدرنهن فوٽ اوچي ديوار اڳيان ڪنڌ ڏئي چيو، "هلو...." جواب آيو، "اياز صاحب! مان اسلم حيات ٿو ڳالهايان ــ اسلم حيات ملڪ ــ مان اوهان کي سڃاڻان ٿو."

مون چيو، "ملڪ صاحب! مان به اوهان جي نالي کان جڳيءَ طرح واقف آهيان، اوهان ٺيڪ ٺاڪ آهيو؟"

"ٺيڪ ٺاڪ ڪٿي آهيان! بيمار ٿي پيو آهيان،" ملڪ اسلم حيات چيو.

مون اخبار ۾ پڙهيو هو ته ملڪ اسلم حيات لاهور ڊسٽرڪٽ بار ايسوسيئيشن جو پريزيڊنٽ آهي، هن کي ذيابيطس جي بيماري آهي ۽ هن جي بيگم لاهور هاءِ ڪورٽ ۾ درخواست ڏني آهي ته هن کي مئيو اسپتال لاهور ۾ داخل ڪيو وڃي، ڇو ته هن جو ساهيوال جيل ۾ جڳيءَ طرح علاج ڪونه ٿو ٿئي. مون چاهيو ته هن کي چوان ته مان سارا برنارڊ جي سنگت مان

Gul Hayat Institute

اُٿي آيو آهيان، پر پوءِ سوچيم ته هو اها ڳالهه ڪيئن سمجهي سگهندو ۽ ان ڪري مون هن کان پڇيو، ”ٻيو ڇا حال چال آهي؟“ ”مون کي آزاد ڪندا،“ هن اوچتو سوال ڦوڙ وانگر ڀت مٿان ڦٽي ڪيو. مون نهايت اطمينان سان جواب ڏنو ”نه.“ هو ڪجهه دير لاءِ چُپ ٿي ويو، ته مون کي پنهنجي اڻونڊائيءَ تي مٺيان آئي ۽ هن کي چيم، ”اوهان جو ڪيس ممتاز ڀٽي جي ڪيس کان ڇا ۾ خراب آهي؟ جي اُنهيءَ جي خلاف حڪم واپس ورتو اٿائون ته اوهان جي خلاف به واپس وٺندا.“

”پر هُو ته مون کي ڀٽي صاحب جو اُستاد ٿا سمجهن ۽ چون ٿا ته ڀٽي صاحب کي سڄي سيکت ئي منهنجي آهي،“ هن ڪجهه ڳرائيءَ سان چيو. هڪ ٽهڪ ٽپو ڏئي منهنجيءَ نڙيءَ ۾ ڦهه ڪري ڪريو. مون پاڻ سنڀالي هن کي چيو، ”نه، نه، اوهان ضرور ڇُٽي ويندا. ٻاهر وڃي منهنجو به ڪو بلو ڪجو.“

”چڱو، خدا حافظ“

”خدا حافظ“

مان کوليءَ ۾ موٽي آيس ته مون کي آرٿرڪوئسلر جو ڪتاب Darkness At Noon ياد آيو جنهن ۾ ڏيکاريو ويو آهي ته ڪيئن قيد تنهائيءَ ۾ ٻه قيدي پنهنجيءَ پنهنجيءَ کوليءَ مان نلڪي تي ٺڪ ٺڪ (tap) ڪري هڪٻئي سان گفتگو ڪن ٿا. مون سوچيو ته سنڌي صورت خطيءَ کي مدنظر رکي ڀٽي صاحب سان گفتگوءَ جو ڪوئي اهڙو طريقو ڳوليو وڃي. تنهائيءَ جو قيد هر قيد کان برو ٿيندو آهي. هو ڪير هو جنهن بئسٽائيل قلعي جي قيد ۾ مانيءَ ڀور تي ڪوئا پاليا ها ۽ اُنهن سان دل وندرائيندو هيو؟ اوچتو مون کي گواليار جي قلعي جي اُها ڪوٺي ياد آئي جنهن ۾ اورنگزيب پنهنجي ڀاءُ مراد کي بند رکيو هو. مان ۽ گيتا جڏهن ان ڪوٺيءَ

Gul Hayat Institute

۽ گهريا هئاسين ته اسان جو هيانءُ منجهڻ لڳو هو. هيءَ منهنجي ڪوليءَ بـه ڪا مراد واريءَ ڪوٺيءَ کان خاص چڱي نه آهي ۽ مون وٽ خود فراموشيءَ لاءِ مراد وانگر آفيم به ڪونه آهي. ڪجهه ڏينهن اڳ جيل خانن جو آءِ-جِي جيل جي سپرنٽينڊنٽ سان گڏجي منهنجي ڪوليءَ ۾ آيو هو ۽ مون کان پڇيو هئائين، "اوهان کي تنهائيءَ کان گهٻراهٽ تـه ڪانـه ٿي ٿئي؟ ٻين نظربندن وٽ آءٌ ويو آهيان ته اُنهن شڪايت ڪندي پڇيو آهي ته ڪين قيدِ تنهائيءَ ۾ ڇو رکيو ويو آهي." ان تي مون هن کي جواب ڏنو ته "اوهان فڪر نه ڪيو، مان جيل کان ٻاهر به پوري پاڪستان ۾ تنها آهيان." ان تي سپرنٽينڊنٽ مُرڪي چيو، "آءِ-جِي صاحب، هي شاعر ماڻهو آهي، تنهائي ته شاعريءَ لاءِ سازگار ٿيندي آهي." مون چيو، "سازگار ٿيندي بشرطيڪ ڪوئي اُنهيءَ تنهائيءَ ۾ دخل نه ڏئي."

هو منهنجي طنز سمجهي نه سگهيا ۽ شايد مون تي کلندا هليا ويا.

هنن جي وڃڻ کان پوءِ مان ڪوليءَ ۾ ٿوري دير ويٺس ته جمعدار اچوڪي 'پاڪستان ٽائيمس' کڻي آيو. اخبار ۾ اهو پڙهي مون کي حيرت آئي تـه سرڪاري ڌر هاءِ ڪورٽ ۾ چيو آهي تـه اسلم حيات جو پٽي صاحب سان رستو اڳواٽ ۾ پوئلڳ وارو آهي. ڇا، هي سرڪاري پنو اهڙيون ڳالهيون لکي پٽي جي اهميت گهٽائي سگهندا!

اڄ چوڏس جي رات آهي. آڀ ۾ ڪجهه تنرڪرڙي آهي، جا ڪوليءَ جي دروازي مان نظر اچي رهي آهي. مون کي گيتا ڏاڍو ياد اچي رهي آهي. دليءَ کان بمبئي ويندي، اسان اڌ رات جو بيجاپور جي هڪ ڊاڪ بنگلي ۾ ترسيا هئاسين. ريسٽ هائوس جو باورچي ماني پچائي رهيو هو ۽ راڄ ۽ پٽي ٿڪجي ليٽي پيا ها ته هنن کي ننڊ اچي وئي هئي. ٻاهر ڏاڍو سيءَ ٿي پيو. گيتا چيو هو، "ڪوي، ٻاهر پونم جو چنڊ آهي پر مون کي

Gul Hayat Institute

ڏاڍي تڏ ٿي ٿئي." مون پنهنجو گرم ڪوٽ لاهي هن کي پارايو هو ۽ پاڻ صدريءَ ۽ پٽنٽ ۾ هن سان گڏ باهر هليو ويو هيس. ريسٽ هائوس جي پڌر ۾ نہ جا وڻ هيا جن جا پاڇاوان ڏرتيءَ تي پٽجي رهيا ها. پڌر ڏاڍو وڏو هو ۽ اسان کلاڪ کن آن ۾ ڦريا هياسين ۽ ان عرصي ۾ اسان کجهہ نہ گهالهايو هو. ساري سرشٽي کنهن مٿر گيت وانگر ٿي لڳي، جنهن ۾ ٻي کنهن جي ٻول جي وڻي ڪٽي هئي! باورچي ماني تيار ڪري آيو هو تہ اسان پٽيءَ ۽ راڄ کي نند مان اڻاريو هو. مان پانيان ٿو تہ مون کي آخري خط گيت آفريڪا جي کنهن شهر مان موڪليو هو ۽ ان کان پوءِ هن سان خط و ڪتابت ڪٽجي وئي آهي. مون ٿڏو ساهہ پنهنجن چپن تي روڪي مرڪيو ۽ سوچيو تہ اسان وري ضرور ملنداسين. *

* مان مئي ۱۹۷۷ع ۾ گيتا ۽ راڄ سان هڪ مهينو لنڊن ۾ گڏ هوس جتي هو برٽش شهري هٿا. ان وقت پٽي حڪومت جي خلاف نئپ (N.A.P) جي زبردست تحريڪ هلي رهي هئي. بي-بي-سي ريڊيو ۽ ٽيليويزن تي جي خبرون ٿي آيون، اُن مان ايئن ٿي لڳو تہ آمريڪا پٽي کي هٿائڻ ٿي چاهيو. راڄ جو خيال هو تہ پٽو ماريو ويندو ۽ مون کي چيو هٿائين، "نہ جاڻان پاڪستان ۾ الاجي چا ٿئي! تو کي ٻہ پٽي وائس چانسيلر ڪري آندو آهي. تون نہ وچ ۽ اسان وٽ رهي پٽمہ!" مون ائين ڪرڻ کان انڪار ڪيو هو.

## ٦ ڊسمبر،

اڄ مون صبح جو آس ۾ وهنجي، ناشتو ڪري، ١ نومبر کان ١٦ نومبر تائين ساري واردات قلمبند ڪرڻ ٽي چاهي ته جيل جو چيف وارڊر جيل لئبرريءَ جي ڪتابن جي فهرست ڪڍي آيو. ڪجهه ڏينهن کان مان هن کان انهيءَ فهرست جي گهر ڪندو رهيو هيس، پر هر ڀيري هن کان اها گهالهه وسري ويندي هئي. مون فهرست پڙهي ڏني. آن ۾ انگريزيءَ ۾ "جديد پلاسٽڪس جي الف بي" (A.B.C of Modern Plastics)، "گهر، ڪارخاني ۽ ٻنيءَ تي بجلي"، ۽ هٽلر جي Mein Kampf سان گڏ "گرو گوبند سنگهه جو جيون چرتر"، "سکن جون رسمون"، "هندستان جو ورثو"، "گانڌيءَ سان هڪ هفتو"، "مرزا غلام محمد قادياني ــ انسان جي حيثيت ۾" ۽ ٻيا ڪتاب شامل هيا. اردوءَ ۾ ٢٦٦ ڪتاب موجود هئا جن ۾ "سنگيت رامائڻ (پنجابيءَ) جا چار حصا"، پگوت گيتا، زبان فارسي، رام ۽ سيتا، جغرافيه هند و دنيا، پورن پڳت، شيواجي، راجا رام موهن راءِ، پڳتي، احمديت جو پيغام، احمديءَ ۽ غير احمديءَ ۾ ڪهڙو فرق آهي، تماڪوءَ جا خطرناڪ اثرات، ڪامياب مرغي‌خانو، بال جبريل ۽ ٻيا ڪتاب هيا. لسٽ ڏسي، مون چيف وارڊر کي چيو ته ساهيوال جيل تي اچا نظرياتي يلغار نه ٿي آهي، پر هن منهنجي گهالهه نه سمجهي. مون کي مهيني ۾ ڏهن ڪتابن وڌ جي اجازت آهي، ان ڪري مون هن کي هٽلر جو Mein Kampf، بال جبريل ۽ ڪجهه ٻيا ڪتاب آڻڻ لاءِ چيو، جنهن تي هن چيو ته Mein Kampf ڀٽي صاحب وٽ آهي؛ جي پورو ڪيو اٺائين ته ڪٽي ٿو اچان." مان جڏهن ڪراچيءَ ۾ ايل.ايل.بي پڙهندو هيس، تڏهن ايم. اين. راءِ جو ڪتاب 'فاشزم' پڙهيو هيم جو نهايت دلچسپ هيو ۽ جنهن مون کي فاشزم جي فلسفي سان واقفيت ڏني هئي. ان کان پوءِ مون هٽلر، مسوليني ۽ فاشزم تي ڪيئي ڪتاب پڙهيا ۽ Rise and Fall of the

Gul Hayat Institute

Third Reich جي تيرنهن چوڏنهن سؤ صفحن تہ منهنجي ننڍ ڦناڏي ڇڏي هُئي.

ٿوري دير کان پوء هو Mein Kampf کڻي آيو ۽ ٻڌائين تہ "پٽني صاحب اوهان لاء سلام ڏنا آهن."

Mein Kampf جو اهو ترجمو ١٩٣٩ ۾ لنڊن ۾ ڇپيو هو ۽ اُن ۾ مترجم جيمس مرفيء (James Murphy) جو پيش لفظ بہ شامل آهي. مترجم پنهنجي پيش لفظ ۾ جرمن لفظ Weltan schauung جي معنيٰ ڪندي لکيو آهي:-

Weltan schauung literally means "Oultook on The World". But as generally used in German this outlook on the world means a whole system of ideas accociated together in an organic unity — ideal of human life, human values, cultural and religious, politics, economics etc., in fact a totalitarian view of human existence. Thus Christianity could be called a Weltan schauung, and Mohammadanism could be called a Weltan schauung and socialism could be called a Weltan schauung as preached in Russia. National Socialism claims definitely to be a Weltan schauung.

بورجوا اديب ۽ سياسي مفڪر گهڻو ڪري ڪميونزم کي فاشزم سان گڏيندا آهن. ايم. اين. راء بہ ساڳي ڳالهہ ڪندو هو. نئشنل سوشلزم (فاشزم) ڪيئن ڪوڙ تي ٽڪيل آهي ۽ اُن جا ڪهڙا حربا آهن، ان کي سمجهڻ لاء هٽلر جي ڪتاب جو مطالعو ضروري آهي. دل ۾ آيو تہ پاڪستان جي سياست ۽ نظرياتي تحريڪن تي ڪوئي ڪتاب لکان، پر پوء سوچيم تہ مون کي ادبي تحريرن تي جيل ۾ ٿا وجهن تہ سياسي تحريرن تي تہ ڦاهي چاڙهيندا.

مان اڄا هٽلر جو ڪتاب ڏسي رهيو هوس تہ سنتري

پاڪستان ٽائيمس اخبار ڪڍي آيو. اُن ۾ هڪ خبر هئي ته ڊسمبر ٽي هڪ ٽئڪسي سڪر ڪان شڪارپور ويندي ڪنهن ٽرڪ سان ٽڪري ۽ پنج ماڻهو اُڏت مري ويا ۽ ست ڏاڍو ڦٽجي پيا. خبر پڙهي مون کي ڪنڀڻي پئجي وئي. ڪڏهن ڪڏهن منهنجا پيار به سڪر مان شڪارپور نانائي گهر ويندا آهن. هتان ڪان چار سؤ ميل پري اُنهن جي خير و عافيت جو پتو ڪيئن رکان؟ خط ۽ تار به سي. آءِ. ڊي وارا پاڻ وٽ رکي ٿا ڇڏن! مون هر هفتي به خط لکيا آهن (اُنهن ڪان وڌيڪ خط جيل جي قانون مطابق لکي نه ٿو سگهان) ۽ پنهنجي خرچ ٽي تارون به موڪليون آهن پر هن وقت تائين ڪوئي جواب نه آيو آهي. مون سوچيو ته منهنجا پيار پنهنجيءَ ڪار ۾ شڪارپور ويندا آهن پر پوءِ خيال آيو ته متان ڪار خراب ٽي پئي هجي يا ڊرائيور بيمار هجي ۽ ان ڪري ٽئڪسيءَ ۾ ويا هجن. وري پاڻ کي آڏت ڏنم ته منهنجا پيار وڃن ها ته پوري ٽئڪسي ڪري وڃن ها، هن ٽئڪسيءَ ۾ ته پارنهن ڇڻا هيا ۽ منهنجا گهر جا پاڻي ٿورا آهن. ايتري ۾ اُن جو به رد سُڃهي آيو ته متان بس استئنڊ تي فقط هڪ ئي ٽئڪسي موجود هجي ۽ آها اڳ ۾ ڪجهه پريل هجي ۽ هُو ضرورت کي مدنظر رکي، اُن ۾ سوار ٿيا هجن. مطلب ته ٽيستائين چين نه آيو جيستائين شام جو ٽيٿمڪڙو منهنجي لاءِ 'جنگ' اخبار گهڻي آيو جنهن ۾ حادثي وارن فوتين ۽ زخمين جا نالا ڏنل هيا ۽ اُنهن مان ڪوبه منهنجو واقف نه هيو. اڄ مون کي پهريون ڀيرو محسوس ٿيو ته مون کي پڻ به ٽيندو آهي.

شام جو وري اسلم حيات سڏ ڪيا. مون هن جو سڏ ورائيو ته هن پڇيو، "اڄوڪيءَ اخبار ۾ مُنهنجي ڪيس جي ڪاروائي پڙهيئه؟" مون جواب ڏنو، "هائو، پڙهيم."

Gul Hayat Institute

"ڇا تـو سمجهين، قصوري صاحب تقرير ڇڳي ڪئي آهي نه؟"

"تقرير لاجواب آهي."

"پلا مان ڇـٽي ويندس؟"

"مان تـ پانيان ٿو اوهان ضرور ڇـٽي ويندا."

"ڇگو، خدا خير ڪندو. السلام عليڪم."

"وعليڪم السلام."

Gul Hayat Institute

**٧ ڊسمبر**

مِٺڙيئون موڪلون، ڪالهه ڪندا ويا ڪاپڙي.
ڪڏهن آئـر ساٿيان، ڪڏهن دونهن جهلن
ڪال ڪندا ويا ڪاپڙي
هڻن سيڪيندي هنڊڙا، سون ڳـاڙيندي ڳلن
ڪال ڪندا ويا ڪاپڙي
ڇيري ڇندن ڪنت جئن، سُور ڏنـائـون سلن
ڪال ڪندا ويا ڪاپڙي
آلا عبدالطيف چـئـي، اينـدم شـــال آملن!
ڪال ڪندا ويا ڪاپڙي

صبح سان پنجين بجي آئي، سکريءَ ۾ ڪوئلا ٻاري، چاءِ ٺاهيم. چاءِ پي گرفتاريءَ کان اڳ جو پيرائتو احوال لکي رهيو آهيان. اڳ ان ڪري نه لکيو هيم جو جيلر نوٽ بڪ، صفحا هڻي ۽ دستخط ڪري، ڏنا ٿي ۽ ڊسمبر تي هيا.

ڪجهه وقت اڳ سنڌ ۾ بزمِ صوفيا جي مرڪزي ڪميٽيءَ جي ميٽنگ ۾ طي ڪيو ويو هو ته مان عظيم صوفي شاهه عنايت جهوڪ واري جي زندگيءَ تي ناول لکان. شاهه عنايت هڪ محب وطن صوفي هو جنهن پنهنجي وطن ۽ ان جي عظيم روايات جو بچاءُ ڪندي، شهادت جو جام پيتو هو. مون کي هن جي زندگيءَ ۾ ڪجهه پنهنجو عڪس به نظر آيو هو ۽ ان ڪري مون هن جي زندگيءَ، نظرياتي پس منظر، ان دؤر جي سنڌ ۽ هند جي تاريخ تي ڪتاب ڪٺا ڪري، انهن جو مطالعو شروع ڪيو هو ۽ سوچيو هو ته ڪيئن ماضيءَ کي حال جو آئينو ڪري پيش ڪيان. شهادت جو موضوع منهنجو مرغوب مطالعو رهيو آهي. شهادت کان اڳ شهيد جي ذهني ڪشمڪش تي مان اڪثر سوچيندو رهيو آهيان، ڇو ته اها ڪشمڪش هر سچي فنڪار جي زندگيءَ ۾ موجود هوندي آهي. سڀ سچا شاعر، مصوّر، موسيقار، صنم تراش ۽ ٻيا آدرشي انسان ساري

Gul Hayat Institute

زندگي پنهنجيءَ صليب کي گهليندا رهندا آهن ۽ اُنهن مان
ڪن کي انهيءَ صليب تي اَپو ڪري ڪوڪا هنيا ويندا آهن.
اها ڪا نئين ڳالهه نه آهي. مون ويجهيءَ چڪ ۾ ان تي هيٺين
وائي به لکي هئي—

تـــو جـا ڳـالهه ڪئي ساڪا نـاهه نئي
رڻ سچوئي رَتَ ڦڙا
جنهن کي ڪاڪ نه آڙي ڪرهي ڪَڍِهُ وئي
رڻ سچوئي رَتَ ڦڙا
سرتيون سڀ موٽي ويون ڏوران ڏنجهه ڏئي
رڻ سچوئي رَتَ ڦڙا
آن ڪـــي اوراٽا گهٽا هيڪل نـــاهه هئي
رڻ سچوئي رَتَ ڦڙا.

مان پانيان تو نه مٿينءَ وائيءَ لکڻ وقت مون يوناني
اديب ڪازان زاڪس (Kazant Zakis) جا ٻه عظيم ناول
God's Pauper— ۽ The Last Temptation of Christ
Saint Francis of Assisi پڙهيا ها جن مان پهرئين ناول جو
موضوع يسوع جي زندگي هئي ۽ ٻئي ناول جو اسيسيءَ جي
سينٽ فرانسز جيي. مصنفُ چرچ جي مخالفت سبب جلاوطني
قبول ڪئي هئي ۽ هو پين مغربي ملڪن ۾ ڪيترائي سال
ڳويا يونان جو ثقافتي سفير ٿي رهيو هو. فن هن جي تلوار به
آهي، صليب به آهي. هن جا مرڪزي ڪردار اُنهيءَ اوڙاهه ۾
گهوريندا نظر اچن ٿا جنهن کي فنا چيو ويندو آهي؛ هو نه
روئن ٿا نه رڙن ٿا، نه اڏير لڳن ٿا ۽ نه آپاڙڪا نظر اچن ٿا؛ اوچي
ڳاٽ، پوريءَ انساني عظمت سان، فنا جو مشاهدو ڪندي، هو
اُنهيءَ اوڙاهه کي زندگي سپرد ڪن ٿا. سچ اُنهن جي زندگيءَ
تي ڪنوڻ وانگر ڪِڇي ٿو ۽ اُنهن جي رڳ رڳ ۾ وڄ وانگر
وراڪا ڏئي ٿو.

Gul Hayat Institute

مون سوچيو ته جيل ۾ صوفي عنايت جي زندگيءَ تي آنهيءَ پايي جو ڪوئي ناول لکان. مان انيس کي چئي به آيو آهيان ته منهنجا پويان ٽي چار نوٽ بڪ ڪٽي اچي، جي مون کي ان ڏس ۾ مدد ڏيندا. اوچتو مون کي خيال آيو ته پٽئي صاحب به ڏي پيرا ان راءِ جو اظهار ڪيو آهي ته شيخ ايياز هڪ Master tactitian آهي ۽ ادب کي سماجي انقلاب لاءِ ائين استعمال ڪري رهيو آهي جيئن هن کان اڳ ڪنهن به شاعر نه ڪيو آهي. هو منهنجي ڊائري پڙهي مون کي خبطي ته نه سمجهندو!

گذريل آگسٽ جي مهيني ۾ ڪينجهر ڍنڍ جي ڪناري تي ۽ چيليا ۽ لوڪاريسٽ سائوسن ۾، مون پنهنجي پياري دوست محمد ابراهيم جويي سان گڏجي، 'ڪلهي پاتم ڪينرو' کان پوءِ لکيل ساري ڪلام کي 'وچون وسڻ آئيون' جي نالي سان ترتيب ڏني هئي. 'پونر پري آڪاس'، 'ڪلهي پاتم ڪينرو' ۽ 'جي ڪاڪ ڪوريا ڪاپڙي' تي بندش ٻڌجي چڪي هئي. مون سوچيو هو ته مان پٿر واري دؤر (Neanderthal Age) ۾ ٽو رهان، بندش جي خلاف قانوني چاره جوئي عبث آهي ۽ بهتر ٿيندو ته 'وچون وسڻ آئيون' جي ترتيب ۽ اشاعت تي ڌيان ڏيان. ان وچ ۾ مون هڪ لنبو مضمون لکڻ شروع ڪيو هو، جنهن ۾ مون ان ذهنيت جو تجزيو ڪيو هو، جا نه فقط مون کي سنگسار ڪرڻ جو مطالبو ڪري رهي آهي پر آن سان گڏ، پوريءَ سنڌي ثقافت کي نڙگهٽ تي ننهن ڏئي رهي آهي. مون سنڌي ثقافت جي تحفظ ۽ بقا لاءِ ٻهي هر سنڌيءَ کان وڌيڪ ستو آهي ۽ اڇڪلهه، پنديءَ، لاهور، ڪراچيءَ ۽ ڊاڪا ۾ سنڌي ادب ۽ منهنجي نالي کي ساڳي گاڙهه سمجهيو ٿو وڃي. ان ڪري اهو تجزيو ضروري آهي ته پوري پاڪستان جا رجعت پرست حلقا منهنجي خلاف جو مڃرجي پيا آهن. جيستائين ساري هاءِ گهوڙا سنڌ جي سرحد تائين موجود هئي

Gul Hayat Institute

تيستائين مون ان موضوع تي قلم ڪونہ کنيو هو ڇوتہ منهنجي پاران جواب ڏيڻ وارا سنڌ جا پورا ترقي پسند حلقا هيا ۽ منهنجا سنڌي مخالف اُنهن جي ڀيٽ ۾ اڌ پڙهيل ۽ اناڙي لڳندا آهن، جن کي آزاد نظم ۾ بہ اسلام جي بيخ ڪني نظر ايندي آهي، ڄڻ تہ پابند شاعريءَ جو اسلام سان ڪوئي تعلق آهي! پر هاڻي مقابلو انهن سان هو جن اُردوءَ ۾ ٽيهارو سال ترقي پسنديءَ جي مخالفت ڪري، اُردوءَ جي هر ترقي پسند شاعر ۽ اديب کي ماري مُڇ ڪري وڌو آهي. اُنهن وٽ سر سيّد کان وٺي علامہ اقبال تائين، جُلهہ لاءِ مُڏا تکا ڪاٺ ڪهاڙا آهن. اُنهن وٽ نہ فقط نظرياتي هڪهٽي آهي پر اُنهن روسي ڪميونسٽ پارٽيءَ جي ويهين ڪانگريس ۾ اسٽالن جي ستياناسيءَ جي باري ۾ بہ پڙهيو آهي ۽ اهو بہ ڄاڻن ٿا تہ ڪجهہ روسي اديب وطن دشمنيءَ جي ڪوڙي الزام هيٺ سزائون ڪاٽي رهيا آهن ۽ چين جو ثقافتي انقلاب انڌ جي گهوڙي تي سوار آهي ۽ نادان انقلابين ڪنفيوشس جو مندر ڊاهي ڇڏيو آهي. اها ٻي ڳالهہ آهي تہ انهن نہ جارج آرويل پڙهيو آهي، نہ آرٿر ڪوئسلر، نہ هاورڊ فاسٽ، نہ انهيءَ قبيلي جا ٻيا اديب، جي ڪنهن وقت ڪميونزم جا فدائي ها پر اسٽالن واري دؤر جي تلخ تجربي اُنهن جو منهن زهر سان ڀري ڇڏيو آهي. پاڪستان ۾ منهنجي مخالف رجعت پرست اديبن کي اندر ۾ تہ اهو احساس آهي تہ سندن ٿوٽيون ٿنڀا پولا ٿي چڪا آهن، پر کين اها پڪ آهي تہ اهي ڦهڪو ڏئي نہ ڪرندا ۽ هو وقت بوقت اُنهن کي پشتيون ڏئي، پنهنجي اُڏوهيءَ کاڌل اڏاوت کي بچائي سگهندا. هنن کي اها ڄاڻ نہ آهي تہ اُردو ترقي پسنديءَ ۽ سنڌي ترقي پسنديءَ ۾ ڪهڙو فرق آهي، ۽ ڇو سنڌ جو ترقي پسند ادب هن وقت برصغير جي پوري ادب کان وڌيڪ جاندار آهي. مون پاڪستان ڀر ۾ پنهنجي مخالفت ڏسي سوچيو تہ ’چڱو ٿيو، هاڻي اوناڙ مان جان ڇٽي، گجگوڙ سان منهن ڏيڻو پيو. مون

ڊاڪٽر باقر رضوي، ۽ جميل جالبي ۽ وغيره جا ڪتاب ۽ سيّد عبدالله، ڊاڪٽر حميدالله خان ۽ جسٽس انوارالحق وغيره* جا مضمون ۽ تقريرون ڪيون ڪيون. مضمون لکندي، مون کي اسلامي فلسفي، مصوّري، فن‌تعمير ۽ موسيقيءَ وغيره جي مطالعي جي ضرورت پئي ۽ ان لاءِ مون ڪيئي ڪتاب هٿان هٽان ڪيا ۽ اُنهن کي پڙهي، نظريي کي حقيقت جي روشنيءَ ۾ ۽ حقيقت کي نظريي جي روشنيءَ ۾ پرکي رهيو هوس ته تنوير عباسي پنهنجي هڪ دوست سان ڪار ۾ اچي نڪتو ۽ رستي تي منهنجي ڪار روڪي چيائين ته ”الصحرا هوٽل ۾ هل، اُتي توسان ڪائي ضروري گهالهه ڪرڻي آهي.“ هوٽل ۾ هن مون کي ٻڌايو ته مغربي پاڪستان جي هوم ڊپارٽمنٽ مون تي پاڪستان دشمنيءَ سبب قلم ۱۲۳ الف ۽ ۲۹۵ الف تعزيرات پاڪستان هيٺ ڪيس ڪرڻ جي منظوري ڏني آهي (انهن ڏوهن مان پهرئين ڏوهه لاءِ وڌ ۾ وڌ سزا سخت پورهئي سان ڏهه سال آهي ۽ پئي ڏوهه لاءِ ٻه سال). هن اهو به ٻڌايو ته منظوري ايس. پي سکر وٽ پهچي چڪي آهي ۽ اهو ٻڌو ويو آهي ته ’توکي ڇنڇر شام جو گرفتار ڪري، هٿڪڙيون هڻي، پيرين پيادو، وچ شهر مان لاڪپ تي ڏيو ويندو ۽ پئي ڏينهن تي آرٽسوار هجڻ سبب تنهنجي ضمانت ٻه ٽي سگهندي.‘ مون سرمد جي اها سٽ ورجائي، جا هن جلاد کي تلوار سان ايندو ڏسي چئي هئي، ”بيا، بيا ڪه تو بهر صورت مي آئي، من ترا خوب مي شناسم“ (اڇ، اڇ، تون جنهن صورت ۾ به اچين ٿو، مان توکي چڱيءَ طرح سڃاڻان ٿو) ۽ پوءِ تنوير ڪان پڇيم، ”توکي اهو معلوم ٿيو آهي ته ڪيس ڪهڙي بنياد تي ٻڌو

* جسٽس انوارالحق سپريم ڪورٽ جو چيف جسٽس هيو جڏهن سپريم ڪورٽ مرحوم وزيراعظم ذوالفقار علي ڀٽي جي سزا بحال ڪئي هئي.

Gul Hayat Institute

ويو آهي؟" هن جواب ڏنو، "مون ٻڌو آهي ته ڪيس 'ڀونر ڀري آڪاس'، 'جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي' ۽ 'ڪلهي پاتم ڪينرو' ٽنهي بندش هيٺ آيل ڪتابن جي باري ۾ آهي." مون مُرڪي هن کي چيو، "اها خبر اڳي پوي ها ته مان پنهنجي مضمون تي ايتري مٿي ماري نه ڪيان ها. هاڻي ته معاملو مباحثي کان چڙهي چڪو آهي، مقدمي بازيءَ سان ئي منهن ڏيڻو پوندو." اُن وقت مون کي ياد آيو هو ته ٻيءَ جنگ عظيم جي خاتمي کان پوءِ شاعر ازرا پائونڊ کي آمريڪا ۾ بغاوت جي ڏوهه ۾ جنم ٽيپ آئي هئي ڇو ته جنگ هلندي، آمريڪا جي شهري هجڻ جي باوجود، ازرا پائونڊ مسولنيءَ جو ساٿ ڏنو هو. هن کي جيل مان ڇڏائڻ لاءِ هن جي دوستن ڪنهن ماهرَ نفسيات سان انتظام ڪري سرٽيفڪيٽ ورتو هو ته هو ديوانو آهي. مون کي ازرا پائونڊ جي زندگيءَ تي لکيل هڪ ڪتاب ۾ اهو سرٽيفڪيٽ پڙهي ڏاڍي کل آئي هئي ڇو ته اُن ۾ هن ديوانگيءَ جا اُهڃاڻ لکيل ها، خاص ڪري هن جي ٽٽل شخصيت (Schizo phre ric personaly) * جي باري ۾، ۽ اُهي اُهڃاڻ اُن وقت مون سان به لڳي ٿي سگهيا. ان سرٽيفڪيٽ تي هن کي جيل مان ڪڍي چرين جي اسپتال ۾ رکيو ويو هو. ڪجهه سال اڳ مون 'ٽائيم' رسالي ۾ پڙهيو هو ته هن کي اسپتال مان به آزاد ڪيو ويو هو ۽ بنان ڪنهن دير جي، اٽليءَ هليو ويو هو.

جڏهن هوائي اڏي تي ڪنهن خاطوءَ هن کان پڇيو هو ته "آمريڪا ڇو ٿو ڇڏين؟" ته هن جواب ڏنو هو ته "آمريڪا ۾ فقط هڪ ديوانو ئي رهي سگهندو آهي." مان اهو لطيفو ياد ڪري مُرڪي رهيو هوس، جنهن تي تنوير پڇيو ته "ڇا تي ٿو مُرڪين؟" مون جواب ڏنو، "ڊاڪٽر، اهڙي ڪنهن

* Schizophrenia — Mental disease marked by disconnexion between thoughts, feelings and actions.

Gul Hayat Institute

سرٽيفڪيٽ جو بندوبست ڪجانءِ". ان تي تنوير وائڙو ٿي ويو ۽ پڇيائين ته "ڇا جو سرٽيفيڪيٽ"؟ مون هن کي مٽيون لطيفو ٻڌايو ته هو به ڪلڻ لڳو ۽ هن تان گنڀيرتا جو پاڇو هٽي ويو.

اُن وقت مون تنوير کي ٻيو لطيفو ياد ڏياريو، جو منهنجو دوست قادر صديقي ڏاڍي چشڪي سان ٻڌائيندو آهي. ۱۹۶۵ واريءَ جنگ وقت مون کي جيل ۾ ۳ مهينا نظربند ڪيو هيائون ته تنوير عباسي، رشيد پٽي، قادر صديقي، شمشير الحيدري، تاج‌بلوچ ۽ فتاح ملڪ سڪر ۾ گڏيا ها ۽ منهنجيءَ رهائي لاءِ سوچيو هئائون ۽ پوءِ سيئي گڏجي ان ڏس ۾ سڪر جي ڊپٽي ڪمشنر سان ملیا ها. مڙني جو منهندار تنوير هيو. تنوير ڊپٽي ڪمشنر سان گهالهائيندي هن کي چيو هو ته "جڏهن سارتري الجيريا ۾ بغاوت جي حمايت ڪئي هٿي، تڏهن فرانس جا ڪجهه دانشور ڊي‌گال سان ملیا ها ۽ هن کي سارتري تي ڪاروائي ڪرڻ لاءِ چيو هيائون، جنهن تي ڊي‌گال هنن کي جواب ڏنو هو ته 'سارتري به ته فرانس آهي، اُنهيءَ تي ڪاروائي ڪيئن ڪيان؟' اها گهالهه ٻڌي ڊپٽي ڪمشنر وائڙو ٿي ويو هو ۽ تنوير کان انگريزيءَ ۾ پڇيو هيائين، 'سارتري ڪير آهي؟ ۽ ڊي‌گال ڪير آهي؟'

Gul Hayat Institute

تنوير ۽ ٻيا دوست ڊپٽي ڪمشنر وٽان مايوس ٿي موٽيا ها ۽ پوءِ اُنهن کي ڏاڍي اُڃ لڳي هٿي ۽ ٻير جون بوتلون پي اُڃ اُجهائي هيائون ۽ مون کي ياد ڪيو هيائون. قادر اهو لطيفو ٻڌائي ٿهڪ ڏيندو آهي ۽ چوندو آهي ته ڊپٽي ڪمشنر کان هڪڙو سوال رهجي ويو هو ته "فرانس ڪٿي آهي؟"

اهو لطيفو ياد ڪري تنوير مرڪي چيو ته "هيءُ مذاق جو وقت نه آهي. هاڻي ٻڌاءِ ته ڇا ٿو ڪرين؟ سياڻي چنڇر آهي."

مون هن کي جواب ڏنو "مون ٿي هونءِ ته چنڇر جو

گرهه آهي، تون ٻڌاءِ تہ چا ڪيان؟" نيٺ چار پنج ٻار ڪنا ٿيا: سيني خاطري ڪئي تہ تنوير واري خبر صحيح آهي ۽ پوءِ اها صلاح ٻيٺي تہ صبح جو مان ڪار ۾ رفو چڪر ٿي وڃان ۽ وڃي ڪراچي هاءِ ڪورٽ ۾ گرفتاريءَ کان اڳ ضامن منظور ڪرايان. رات جو مون سامان ٻڌو ۽ زرينہ کي چيم، "پرهينءَ هاءِ ڪورٽ ۾ ڪائي اپيل هلائڻي آهي، ان ڪري صبح جو ڪار ۾ ڪراچيءَ وينداس." مون اوچتو سامان ٻڌو تہ هوءِ وسامي ويٺي چو تہ اڳ ۾ مون ائين اوچتو سامان ٻڌي وڃي سکر جيل وسايو هو. مون هن کي ڪلي چيو، "تون ڪومائجي چو وئي آهين؟ مان جيل ۾ ٽوروئي ٿو وڃان!" ان تي هن کي ڪجهہ آٿت آيو جيتوڻيڪ هوءِ اڃان ڪجهہ بي چين ٿي لڳي.

صبح جون مون ٻنهنجي چيچ نامي واري سنگتيءَ کي ڪنيو ۽ خيرپور ۾ تنوير جي جاءِ تي آياسين، "ازي هالي! تون ۽ ٿو وڃين چا؟" تنوير رشيد پٽيءَ کي چيو.

"مهربان، سنياسي ڀالهاءِ!" رشيد تنوير کي چيو.

"مان رائيٽرس گلڊ جي عبوبائي ڪاميٽيءَ تي واحد سنڌي نمايندو آهيان- عبدالواحد سنڌي نہ، واحد سنڌي نمايندو ۽ سرڪار نامدار جو خيرخواهہ آهيان. تو وانگر ڪنهن تخربي ادبي سنگت جو سيڪريٽري نہ آهيان."

"ادبي سنگت تخريبي آهي، ۽ تنهنجي گلڊ؟" تنوير مون ڏانهن اشارو ڪندي رشيد پٽيءَ کي چيو، "هي قلم ۱۲۳ الف ۽ ۲۹۵ الف پ-پ-ڪ يعني پاڪستان پينل ڪوڊ جو روپوش ڏوهاري به تہ تنهنجي آل پاڪستان رائيٽرس گلڊ جي مرڪزي ڪاميٽيءَ تي واحد سنڌي نمايندو آهي."

"تڏهن به مهربان مون لاءِ تشبيهہ اهڙي ڏي جنهن ۾ ايمان سلامت رهي. مان تمر فقير آهيان،" رشيد پٽيءَ چيو.

Gul Hayat Institute

”نمر نه، وڪيند،“ تنوير ٺهڪ ڏنو.

ايتري ۾ ڊاڪٽر قمر اچي نڪتي ۽ چيائين ته ”ادا، تنهنجي ڳالهه ٻڌي مون کي راتاڪون ننڊ نه آئي آهي. ٻيهر ته امام ضامن ڏيانء.“ مون چيو، ”اهو ته ڏاڍو چڱو. پر مون کي هاڻ ڪورٽ ۾ ضامن جو فڪر آهي.“

تنوير وٽ نيرن ڪري اسان حيدرآباد لاء ڪار ۾ نڪتاسين ۽ ٽيئن ٽويونٽا ڪارونا ۾ اٽڪل ۳ بجي حيدرآباد پهتاسين. آتي صلاح ڪئيسين ته هتي ئي ضامن جي درخواست تيار ڪري وڃي ۽ صبح جو ڪراچيء ۾ ڪنهن وڪيل دوست کان ڪورٽ ۾ داخل ڪرائجي. مون فاران هوٽل ۾ ڪمرو ورتو ۽ آتي سامان رکيو ۽ ماني کائي آياسين رسول بخش پليجي جي جاء تي. پليجو ٻاڪر پائي مليو ته مون هن کي چيو ته ”ڳاڙهو ڪتاب ته کول، ڏس ته ڪامريڊ مائو ڇا ٿو چئي؟“

”ڇا جي باري ۾؟“ پليجي پڇيو.

”مون تي ۱۲۳ الف ۽ ۲۹۵ الف پ-پ-ڪ هيٺ ڪيس ٿيو آهي. مون ڪالهه پنهنجي آفيس ۾ ۱۲۳ الف تي ڪيس لا (Case law) ڳوليو ته معلوم ٿيو ته پوري پاڪستان جي تاريخ ۾ ان قلم هيٺ رڳو خان عبدالغفار خان تي ڪيس ٿيو آهي.“

پليجي جواب ڏنو، ”مون ته شاهه جي رسالي کي به ڳاڙهو جلد ڏياريو آهي. اڄ ته انهيء ۾ فال وجهون.“ هن شاهه جو رسالو اکيون ٻوٽي وچ مان پٽيو ۽ هيٺئين بيت تي آڱر رکيائين:-

ڏُنگَرَ ڏَنـا نـوڙَ، مون ڀـارڪو ڀڃيئا
هيڪـَليون هلن جي، سي تاڪُن سندِي توڙَ،
ايءِ آهـَکي پوڙَ، سونهن رِيءِ نه سَٽري.

پليجي اکيون پٽي آڱر هيٺان آيل بيت پڙهيو ۽ پنهنجي مخصوص انداز ۾ چيو، ”واه وا! واه وا! تڏهن ته مون مائوء جي ڳاڙهي ڪتاب تي ’مائوء جو رسالو نالو‘ رکيو آهي. ڇا ٿو ڀائين؟

'هيڪليون هلن جي، سي ٽاڪڻ سنڌي ٽوڙڻ'! تڏهن ته مان چوندو آهيان ته پارٽيءَ کان سوا پنهنجي مسئلي جو حل ناممڪن آهي. پٺاڻي چئي ٿو ته هيءَ اهڪي پوڻه سونهن، کان سوا سڌري ٿيڻ واري نه آهي. باقي جڏهن آهي پارڪو پڇن ٿا ته ڏونگر جا ڏنا جهڪيو پون ٿا."

مون جواب ڏنو، "اچا ته هيڪلو هلڻو آهي، جيسين تون سونهان پيدا ڪري سگهين."

پوءِ مان ۽ پليجو ضامن جي درخواست لکڻ ويٺاسين جا اڌ ڪلاڪ کن ۾ تيار ٿي وئي. جي پليجو سياست ۽ ادب تي ايترو وقت صرف نه ڪري ها ۽ فقط وڪالت تي توجہ ڏي ها ته پاڪستان جي بهترين وڪيلن مان هڪ هجي ها. تقدير هن کي ڪڏهن ڪيري ته بي ڳالهه آهي نه ته مون کي هن جو مستقبل نهايت درخشان نظر ايندو آهي. ڳالهيون ڪندي مون پليجي کي چيو، "انڌا اونڌا ويچ سنڌ کان ٻاهر به گهٽيئي ٿي ويا آهن." جنهن تي پٺيءَ چيو، "هاڻي ته ڪل به ڪاري رهيا آهن." ان کان پوءِ ڪيترو ئي وقت پليجو موجوده مسئلن جو تجزيو ڪندو رهيو، جنهن تي ڪڏهن ڪڏهن اسان هن سان نااتفاقي ٿي ڏيکاري. پليجي کي مارڪس، اينجلز، لينن ۽ مائو برزبان ياد آهن ۽ هو ڪنهن وقت به پنهنجن دليلن کي انهن جي حوالن سان هٿي ڏئي سگهندو آهي. هو هڪ ڪتاب پڙهي مصنف جي ساري زندگيءَ جي تجربي جو نچوڙ ڪڍي وٺندو آهي. هن جي بي انتها ذهانت کان ڪنهن کي به انڪار نه آهي جيتوڻيڪ ڪيترائي ساٿي هن جي حڪمت عمليءَ سان متفق نه هوندا آهن. هو اردو، انگريزيءَ ۽ سنڌيءَ جو نهايت چڱو مقرر آهي ۽ هن ۾ هڪ عظيم انقلابي Theoretician ٿيڻ جا سڀ امڪان آهن، جي حالات هن جو ساٿ ڏنو ته هو ڪنهن وقت سنڌ جو هوچيمنهه ٿي ويندو. مون کي ان ڳالهه

Gul Hayat Institute

تي فخر آهي تہ هن منهنجي شاعريءَ جي بچاوَ ۾ هڪ پورو ڪتاب 'اندا اوندا ويچ' لکيو آهي.

پليجي مرغيءَ جا ٽيڪا ۽ نان گهرايا ۽ اسان رات جي ماني پليجي وٽ کائي، هن کان موڪلايو. موڪلائيءَ وقت پليجي ٻڌايو تہ هن سان غضب ٿي ويو هو. هن ڪيئي ڳائڻا گهر گهرائي، آنهن کان منهنجا گيت ٽيپ ڪرايا ها پر هن جي ياءُ اها ٽيپ غلطيءَ کان ضايع ڪري ڇڏي هئي. پوءِ هو مرڪيو (۽ هن جي اها مرڪ وڏي ڪوڙڪي هوندي آهي) ۽ مون کي ڪلهي تي هٿ رکي چيائين، "ريڊيو حيدرآباد تي توکي ڳايو وڃي يا نہ، اهو وقت دور نہ آهي جو سڄيءَ سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ تنهنجا گيت ڳايا ويندا. هن وقت تائين ڪوئي طوفان کي زنجير وجهي نہ سگهيو آهي." مون کي هن جي اها سارهہ ڏاڍي ڏکي لڳندي آهي.

اسان پليجي کان موڪلائي فاران هوٽل جو رستو ورتو. هوٽل وٽ پهتاسين تہ رشيد چيو، "پر تون موئي ڇو نہ ٿو هلين ۽ پاڻ کي گرفتاريءَ لاءِ ڇو نہ ٿو آڇين؟ شينهن جو پڇ پڪي، گدڙ وانگر لڪندو ٿو وتين!" گهالهہ تہ دل سان لڳي پر پڻتي موڻ هن جي طنز سهڻ کان وڌيڪ مشڪل هو.

سنڌ جو هي عمووي دؤر ڪافي دلچسپ ڪردار پيدا ڪري رهيو آهي. منهنجي شاگرديءَ واري زماني ۾ ڪاريءَ وارا ڪک هوندا هاه. سنڌ جي اڪثر مسلم شاگردن کي رشوتي ڪاموري يا اسيمبليءَ جي ميمبر ٿيڻ جي تمنا هوندي هئي ۽ سنڌ وزارت جي ڏاهہ ڏوهہ ۽ ٽيڪي پنجي تي ڪڳيون هڻندا ها. آنهن مان ڪوئي ڪوئي سنڌ آبزور هو پڙهندو نہ تہ اڪثر مسلم شاگرد رڳو الوحيد اخبار پڙهندا ها ۽ آنهن کي ڪا ڄاڻ نہ هوندي هئي تہ دنيا ۾ ڇا وهي واپري رهيو آهي. هو صبح جو مسلم هاسٽل مان لئي جي وڏي پاڇي سان چٽيل شلوار

Gul Hayat Institute

۾ لپڪ لپڪ ڪندا، ڪنهن مارواڙيءَ جي پيڙهيءَ تي ايندا ها ۽ هڪ موني ڪائي، ٻوٿو چانهه جو پي، هاسٽل موٽي ايندا ها ۽ سارو ڏينهن واهيات ڪچهري ڪري ضايع ڪندا ها. شام ٿيندي هئي ته هو ڊڪ جي پئنٽ پائي، وڃي ڪائي ڪني چٽي فلم ڏسندا ها ۽ غوريءَ ۽ ڊڪسن جي اڌنگيءَ اداڪاريءَ تي ٺهڪ ڏيندا ها. انهن مان ڪي ڏينهن جو وقت ڪڍي پنهنجا درسي ڪتاب طوطي وانگر ياد ڪندا ها. اڄڪلهه جا سنڌي ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون نه فقط تيڊي لباس پائي جهونن اخلاقي قدرن تي ڇتر ڪري رهيا آهن، پر انهن مان ڪيترا ڪاڏيءَ جي لباس ۽ اجرڪ، سوسيءَ جي شلوار ۽ ڪنهبي جي دوپٽي ۾، ڪڏهن ته روزا لڪسمبرگ ۽ ڪارل ليبنڪ ڪان وٺي ڪيوبا جي انقلابين ڪاسٽرو ۽ چي گيويرا ۽ نڪسل باڙي تحريڪ تائين، انقلابي تحريڪن ۽ نظرين تي بحث ڪري رهيا آهن. 'هتمرو باڙي، ٿمرو باڙي، نڪسل باڙي' وارو بنگالي نعرو سنڌي شاگردن تائين به پهچي چڪو آهي. هو اهو چاهن ٿا ته هندستان ۾ ايمرجنسيءَ جو نفاذ حڪومت جو جابرانه ڪردار واڪو ڪري چڪو آهي ۽ اُن ڪي عوام تي حڪومت جو تشدد سمجهيو ويو ۽ ان ڪري ١٩٦٧ع ۾ نڪسلائيٽ تحريڪ ان تي زور ڏنو ته حڪمران طبقي جي جواب ۾ انقلابي تشدد ضروري آهي. پر اڃا تائين هتي ڪنهن تلنگانه تحريڪ جي محرڪات ۽ اثرات جو چڱيءَ طرح تجزيو نه ڪيو آهي. سياست جا پوڙها پاپي اڃا تائين انهيءَ خوش فهميءَ ۾ آهن ته سياست پيرن، وڏيرن ۽ پيسي جي زور تي بي-ڊيءَ ۽ اسيمبليءَ ۾ ووٽن هٿ ڪرڻ جو نالو آهي. مون ڪيتري وقت ڪان سنڌ جي نوجوانن ۾ تبديلي محسوس ڪئي آهي ۽ ڏٺو آهي ته ڪيئن سنڌ جي رت پوٽي بدن ۾ ست ايندو ٿو وڃي. شاعر سياست دان ته نه هوندو آهي پر جي هو واقعي انقلابي شاعر هوندو آهي ته هن جي اندرين اک سياست دان کان اڳ ۾

سماجي جوالا جي اندروني چُرپر ڏسي وئندي آهي. روسي شاعر ماياڪووسڪي ۱۹۱۷ع جي انقلاب کان اڳ هڪ نظم لکيو هو جنهن ۾ هڪ سٽ اها به هئي ته ۱۹۱۶ع ۾ انقلاب اچي رهيو آهي. ٻه سال اڳ مان حيدرآباد جي اورئينٽ هوٽل ۾ چاءِ پي رهيو هوس ته اوچتو هڪ سنڌي نوجوان ڪرسي ڇڪي منهنجي پرسان اچي ويٺو. هن ويهڻ سان لينن جو ڪتاب On Religion ميز تي رکيو ۽ مون کي چيائين، "مون کي اوهان سان ڪجهه گهالهائڻو آهي." هن کي ڪاڏي جا کهرا ڪپڙا پيا ها ۽ پيرن ۾ چمڙي جو ٽلهو گهيٽلو پيو هو ۽ هو پنهنجي ڊيل ڊول، قدڪاٺ ۽ هلڻ چال مان گوركيءَ جي ناول 'ماءُ' واري ڪردار پاويل وانگر ٽي لڳو. اڄ هن تي پاولوف نالو پُڄي چُڪو آهي ۽ هو شاگرد تحريڪ جو نهايت بيباڪ رهنما آهي. هن جو اصل نالو جام ساقي آهي. هن جو مطالعو پليجي جيترو نه آهي ۽ نه هن کي پليجي واري تيز ذهانت آهي، پر هن کي انقلاب جي تصوّر سان بيحد وابستگي آهي ۽ اُها وابستگي نهايت بيلوث آهي. هو انقلاب لاءِ نه رڳو پنهنجو جان مال (مال ته هن کي آهي ڪونه) پر گهرگهاٽ سڀ ڪجهه قربان ڪري سگهندو آهي. هو هاري طبقي جو ماڻهو آهي، پيدائشي انقلابي آهي، هن جي رڳ رڳ ۾ ظلم ۽ تشدد جي نظام لاءِ بغاوت آهي ۽ هو پنهنجي نظريي لاءِ ڪابه ڪوهه ڪٽي ڪري سگهندو آهي. مون سان ٻيا شاگرد ليڊر يوسف ڏالپر، مجيب پيرزادو، اقبال ترين، مير ٽيپو، مسعود نوراني، لالا قادر وغيره به ملڻا آهن. ٽي سگهي ٿو ته اُنهن مان ڪو اڳتي هلي سنڌ جي تقدير ۾ اهم ڪردار ادا ڪري.

هڪ پيري مان رٽز هوٽل ۾ ترسيل هوس. مون کي آتان ٽاڻي بولا خان وڃڻو هو جتي ڪجهه ڏينهن گذارڻا هيا ۽ اُن جي سانت ۾ پنهنجو پاڻ سميٽڻو هو ۽ پنهنجي هنگامه خيز زندگيءَ جو اڳ ٻوءِ جاچي، مستقبل لاءِ ڪجهه فيصلا ڪرڻا

ءَ. ٽاٽو ٻولا خان حيدرآباد کان اٽڪل چاليهارو ميل ٿيندو ۽ مون سوچيو ته ٽئڪسي ڪري هليو وينديس، پر مون ٽئڪسيءَ لاءِ ماٺهو موڪليو ته ٽئڪسيءَ وارن هلڻ کان انڪار ڪيو ڇو ته انهن ڏينهن ۾ ڏاڍا مينهن وٺا ها ۽ برسات کان پوءِ ٽاٽي ٻولا خان ڏانهن ويندڙ پهاڙي رستي تي نوڪدار پٿر وڏيڪ ترڇا ٿي ويندا آهن ۽ ٽائرن جا ٽُڪر ڪيڏي وجهندا آهن. مان سوچي رهيو هوس ته موٽي وڃان ته ايتري ۾ نياز همايوني اچي نڪتو. نياز همايوني هونءَ ته پنهنجي شاعريءَ جي عوامي لب و لهجي ۾ نظير اڪبر آباديءَ جي پايي جو شاعر آهي پر پنهنجيءَ حرفت ۽ رسائي بازيءَ ۾ ملا دوپيازي جو به استاد لڳي. مون جڏهن هن کي پنهنجو مسئلو ٻڌايو ته هن يڪدم چيو ته "موٽي ڇو ٿو وڃين؟ منهنجو فلاڻو سي-ايس-پي آفيسر دوست آهي. اُن کان جيپ وٺي تو کي صبح جو پهچائينديس." ٻي ڏينهن مان اچا ناشتو ڪري رهيو هوس ته همايوني اُنهيءَ سنڌيءَ سي-ايس-پيءَ سوٽو منهنجي ڪمري ۾ اچي نڪتو. مون پنهي کي ڪيڪاريو ۽ هو ڪرسين تي ويهي رهيا. رسمي طرح مون پنهي کي چيو، "چاءِ پيئندا؟" نياز ته انڪار ڪيو باقي هن جي سي-ايس-پي دوست ڪجهه سوچي چيو، "جي ڳن گهرايو ته بهتر." مون کان ڇرڪ نڪري ويو ۽ ذري گهٽ چاءِ جو ڪوپ هٿ مان ڪري پيو هو، پر مون پاڻ کي سنڀالي هن کي چيو، "مون کي خبر نه آهي ته هن هوٽل ۾ بار به آهي!"

"بار آهي" هن چيو، "مون ڪيئي پيرا هتي ناشتي کان اڳ جن پهتو آهي". مون بيري کي سڏي آرڊر ڏنو ته هو جن جو هڪ پيگ کڻي اچي. ڳالهيون ڪندي، هن ٻڌايو ته هن جو والد بزرگوار هڪ عالمِ دين هو پر هن جي دلچسپي علم الانسان (Anthropology)، مذهبن جي تقابلي مطالعي (Comparative Study of Religions) ۽ علم النسل Science of Genetics وغيره ۾ آهي. هن ڊارون جي ارتقا جي نظريي تي چڱيءَ طرح

بحث ٿي ڪيو ۽ متين موضوعن تي هن جو مطالعو ڇگو ٿي نظر آيو. مون هن کان پڇيو ته "ڇا ڊارون جي ارتقا جي نظريي ۽ مارڪس جي طبقاتي ڪشمڪش جي نظريي ۾ ڪوئي تعلق آهي؟" هن جواب ڏنو، "مون کي ته ڪوئي تعلق نظر نه ٿو اچي". مون هن کي ٻڌايو ته "مون انگريزي رسالي 'اينڪاؤنٽر' (Encounter) ۾ ڪٿي پڙهيو هو ته مارڪس جي ڪتاب ڊاس ڪئپيٽل تي جرمنيءَ جي ڪنهن اخبار ڇگو تبصرو شايع نه ٿي ڪيو، ان ڪري مارڪس اينجلز کي لکيو هو ته 'فلاڻيءَ جرمن اخبار جو ايڈيٽر ڊارون جو وڏو مداح آهي ٽون آن احمق کي مطمئن ڪر ته ڊاس ڪئپيٽل ۾ ڊارون جي حياتياتي نظريي جو اقتصادي پهلو ڏنو ويو آهي.' اينجلز اُنهيءَ جرمن ايڈيٽر کي اهڙي ٽيڪر ڏني ۽ هو ان باري ۾ ايترو مطمئن ٿي ويو، جو هن ڊاس ڪئپيٽل تي ڪيئي مضمون شايع ڪيا ۽ مارڪس جي نظريي کي پوريءَ جرمنيءَ ۾ مشهور ڪري ڇڏيو ۽ ان کان پوءِ پڙهندڙ مارڪس جي طبقاتي ڪشمڪش جي نظريي کي ڊارون جي ارتقا جي نظريي جو لازمي نتيجو سمجهڻ لڳا. 'اينڪاؤنٽر' ۾ ان موضوع تي مارڪس جا اينجلز ڏانهن لکيل خط به شايع ڪيا ويا ها جي پڙهي مان ڏاڍو ڪليو هوس. پر پوءِ مون کي معلوم ٿيو هو ته 'اينڪاؤنٽر' جي اشاعت ۾ سي.آءِ.اي جو هٿ آهي ۽ ان ڪري انگريز شاعر Stephan Spender (اسٽيفن اسپينڊر) ۽ ٻين ڪيترن ٽي ليکڪن آن سان قطع تعلق ڪيو هو ۽ ان ڪري مون ڊارون ۽ مارڪس متعلق ان مضمون کي اهميت نه ڏني هئي".

هن چيو ته "مان پانيان ٿو ته 'اينڪاؤنٽر' ۾ اهو مضمون حقيقت تي ٻڌل هيو." ان کان پوءِ اسان جي گفتگو نسل پرستيءَ جي موضوع ڏانهن ڦري وئي. مون هن کي هڪ حادثو ٻڌايو ته "مان ڪجهه سال اڳ سڈو آمريڪا مان ڪتاب ۽ رسالا

Gul Hayat Institute

پوسٽ جي ذريعي گهرائيندو هوس چو ته اهي ڪتاب سستا ۽ پوندا هئا ۽ ادب ۽ جديد ترين رجحانن جو پتو ۽ پوندو هو. هڪ پيري 'ائنلائٽڪ' ماهوار يا 'هارپرس مئگزين' ۽ مون ڪنهن ڪتاب گهر جو اشتهار پڙهيو هو جنهن جو نالو هو Truth Seekers and Co. نالو مون کي اهڙو عجيب لڳو هو. جو مون اُنهن پبلشرن کي پهڪدم خط لکيو هو ته پنهنجن ڪتابن جي فهرست موڪلين. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ مون کي هنن جي ڪتابن جي فهرست ۽ ڪٿي فورنيا جي نسل پرستن جا ڪجهه اشتهار پهتا. فهرست ۾ مشهور مرتد انگرسال Ingorsol جي ڪتابن ۽ نسل پرستيءَ تي ڪتابن جا ڪجهه نالا هيا. هنن جي نظر ۾ سڀ کان وڏو سچ اهو هو ته نيگرو باندر جي ويجهو آهي ۽ هن جي کوپريءَ جي جوڙجڪ ڏيکاري ٿي ته هو اڃا پورو انسان نه ٿيو آهي ۽ هن مان ڪنهن به جرم ۾ تخريبي ڪاروائيءَ جو پڻ رکي سگهجي ٿو. اُن وقت مون کي نيگرو گائڊ پال رابسن ۽ ناولسٽ رچرڊ رائيٽ ياد آيا ها ۽ مون سوچيو هو ته انسان پنهنجيءَ برتريءَ کي برقرار رکڻ لاءِ کهڙا نه گهاٽ گهڙڻ ٿا ۽ پنهنجي ناپاڪ مقصد جي پورائيءَ لاءِ کهڙا نه پاڪ نالا استعمال ڪن ٿا". اِن ڪري سي.ايس.پيءَ جو رد عمل رڳو اهو هو ته "هتي به حڪمران طبقو ۽ بيوروڪريسي پنهنجن مخالفن کي هميشه لاءِ ان کان وڌيڪ 'اوچاهتڪندا' استعمال ڪن ٿا." اهو چئي هن مون کان موڪلايو ۽ ٿوريءَ دير ۾ پنهنجي جيپ ڏياري موڪلي هيائين جنهن تي مان ۽ ابراهيم جويو ٽاڻي بولاخان ويا هياسين.

ڪجهه وقت ٿيو، جو مون کي ڪنهن ادبي حلقي ۾ دانهن ملي هئي ته هڪ پڙهيل ڳڙهيل سنڌي چوڪري ڪنهن سنڌي اِنقلابيءَ چوئل سان اڪيلي وڃي رهي آهي ۽ هن جي اها زيادتي اسان جي ادبي فضا لاءِ سازگار نه آهي. مان هونءَ ته ڪنهن جي ذاتي معاملي ۾ نه پوندو آهيان پر

Gul Hayat Institute

چاڪاڻ ته مونڪي زور رکيو ويوته مان انهيءَ چوڪريءَ کي سمجهايان ته جنهن دؤر مان اسان گذري رهيا آهيون اُن ۾ جنسي انارڪزم (Sex anarchism) آنهيءَ هر گهاڻ لاءِ مهلڪ آهي جا اسان جوڙي راس ڪئي آهي، ۽ چاڪاڻ جو انهيءَ چوڪريءَ ۽ انٽليڪچوئل سان منهنجي ڪافي واقفيت هئي، مون انهيءَ چوڪريءَ سان ملاقات ڪئي ۽ هن کي اهو سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي ته هن جي اها روش پنهنجي تحريڪ لاءِ نقصانڪار آهي. چوڪريءَ مون کي نهايت اطمينان سان چيو، "مان هن کان جدا ڇو ٿيان؟ مان هن جي زال آهيان. شاديءَ لاءِ نڪاح ضروري ته نه آهي. جڏهن هن پهريءَ زال کي طلاق ڏني، ۽ وارد ڪميٽيءَ جي چيئرمئن کان اها طلاق بحال ڪرائي، تڏهن اسان نڪاح وجهنداسين." مان چپ ٿي ويس.

اهڙا ڪيئي واقعا گذريل پن ٽن سالن ۾ منهنجيءَ زندگيءَ ۾ آيا آهن ۽ مون پنهنجي گرفتاريءَ کان اڳ واقعات جو تسلسل ڏوڙي، مٿيان ٿي واقعا اهو ڊيڪارڊ لاءِ لکيا آهن ته سڄڻ جو نئون نسل سڌي معاشري جا قدر تبديءَ سان بدلائي رهيو آهي.

۳ نومبر تي صبح جو مان، رشيد ۽ زباني حيدرآباد مان ڪراچيءَ لاءِ نڪتاسين. منهنجو ڊرائيور بچو به پنهنجي نالي سان آهي. هو اڳ آغا غلامنبي خان جو ڊرائيور هو، جو ڪنهن وقت سڌ ۽ مغربي پاڪستان جو وزير هو ۽ ان ڪري بچو پاڻ کي سياست تي سند سمجهندو آهي. رستي تي هو پنهنجا معرڪا ٻڌائيندو رهيو ته ڪيئن راتو واهيءَ آغا غلامنبي خان کي سکر مان ڪراچيءَ نيو هيائين ۽ هن کي عين موقعي تي ون-يونٽ جي نهراءَ پيش ٿيڻ کان اڳ سڌ اسيمبلي هال وٽ پهچايو هيائين. "صاحب! مون وارو وزير مڙس ماڻهو هو، باقي گهٽو ڪري اسيمبليءَ جا ميمبر پاڙي لڏو هيا. فلاڻي وزير جي

جڏهن وزارت وئي هئي تہ زن وانگر رنو هو ۽ پنهنجا ڳوڙها آگهندي مون کي چيو هيائين، 'بچا! دعا ڪر، وري وزير ٿيان تہ توکي سؤ روپو خرچي ڏيندس.' مون هن کي دلداري ڏني چيو هو تہ 'فڪر نہ ڪر، مان تو لاءِ وڃي ٿو جيئي شاهہ تي لک ڪيان.' ان تي هن مون کي ڏهہ روپيا انڊوانس خرچي ڏني هئي. اهڙا لغور هيا اهي وزير. باقي مان وارو وزير سائين جي. ايم. سيّد جو مريد آڻي. سيّد سيّد آهي. سڌ اهڙو ماڻهو بچو نہ چڪيندي"، بچي هڪ ساهيءَ ۾ چيو. رباني ۽ ٽڏو ساهہ پري چيو، "سيّد تہ هن مصيبت ۾ وڌو آهي."

هاڻي بچو ڳالهيون بہ ڪري رهيو هو ۽ ستر اسي ميلن جي رفتار تي بہ وڃي رهيو هو، جنهن تي پٽيءَ چيس، "بچا! انهيءَ رفتار تي هلئين تہ تون بہ نہ بچئين." بچي يڪدم جواب ڏنو، "پٽي صاحب! دلجاءِ ڪر، مان شاعر ٿوروئي آهيان"

اسان هڪ بجي ڪراچيءَ پهتاسين ۽ فاروق هوٽل ۾ ماني کائي سين تہ رباني ۽ چيو، "هلا هاڻي کهڙي هوٽل ۾ رهڻ جو ارادو آهي؟ هون ۽ تہ پنهنجي يار نثار جو المدينہ هوٽل آهي. چئين تہ اتي هلي رهون. هوٽل ڪجهہ پاسيرو آهي ۽ اتي ڪٽي بلي کان بچيا رهنداسين. باقي هوٽل آهي پراڻو ۽ ۽ ان ۾ جديد قسم جون سهوليتون ڪونہ آهن."

مون جواب ڏنو تہ "مکيہ ڳالهہ تہ ڪٽي بلي واري آهي. ائين نہ ٿئي تہ ضمانت کان اڳ گرفتار ڪيو وڃان. ۽ ۽ هيءَ ساري تڪليف اجائي وڃي. منهنجا بيا ٽاڪ پوليس کي معلوم آهن، ان ڪري المدينہ هوٽل ۾ قيام بهتر ٿيندو."

اسان فاروق هوٽل مان ڏکري سڌو نثار جي گهر آياسين، جتي هو نهايت قرب سان مليو. هاڻي هو ڪنهن ڪاليج ۾ پروفيسر آهي. پنهنجي شاگردي ۽ واري زماني ۾ بہ چار پيرا رباني ۽ سان گڏجي مون وٽ آيو هو ۽ بين الاقوامي معاملن، قومي

Gul Hayat Institute

مسئلن، سنڌي ادب ۽ ترقي پسند تحريڪ تي مون سان خيالات جي ڏي وٺ ڪئي هيائين. اُن وقت هن جو ڪراچي يونيورسٽي ۾ ڪافي اثر رسوخ هو ۽ هن جي چوڻ تي شاگردن مون کان يونيورسٽي ڪئمپس ۾ مشاعري جي صدارت ڪرائي هئي ۽ پنهنجي ڪتاب 'سنڌي شام' ۾ منهنجي وائي 'سنڌڙيءَ کي سر ڪير نه ڏيندو' ڇاپي هئي، جا هاڻي سنڌي نوجوانن جو ترانو ٿي چُڪي آهي. ريڊيو تي جڏهن اُها وائي عبدالغفور ڳائي هئي ته سنڌي ۽ مهاجر جهومي اُٿيا ها. ان وائيءَ کي طرحين طرحين سازن تي ڳاتو ويو آهي، پر جڏهين اها يڪتاري ۽ چپڙين تي ڳائي ويندي آهي تڏهن مون کي وڌيڪ پسند ايندي آهي. هارمونيم کان مون کي نفرت آهي. سن ۾ اها وائي هڪ لوڪ گائڪ ڪنهن به ساز کان سوا ڳاتي هُئي ته مون کي ڏاڍي وڻي هئي.

نثار نهايت دلڪش صورت وارو آهي ۽ هن جي سيرت به هن جي صورت جهڙي آهي. هن جي ربانيءَ سان بيحد محبت آهي. اسان هن سان گڏجي هوٽل تي آياسين جتي هن اسان کي پنهنجن مهمانن لاءِ مخصوص ڪيل ڪمرو ڏنو ۽ مئنيجر وغيره کي اسان جي ٽهل ٽڪور لاءِ تاڪيد ڪيائين. اسان ڪمري ۾ سامان سڙو رکي، هٿ منهن ڌوتو، پوءِ مون هوٽل مان بروهي صاحب جي گهر فون ڪيو ته پتو پيو ته هو لاهور ويل هو ۽ ڇهن ڏينهن کان پوءِ ڇنڇر تي موٽڻو هو. هوٽل تان اسان ايم.ايم پيرزادي جي آفيس تي آياسين. پيرزادو منهنجو ۽ ڊاڪٽر نعيم صديقيءَ جو جهونو سنگتي آهي. سال ١٩٤٨ع ۾ هو ترقي پسند هوندو هو ۽ ساحر لڌيانويءَ جي "ميري محبوبه کهين اور ملا کر مجهه سے "ڏاڍيءَ رقت سان پڙهندو هو ۽ پنهنجي جذبات جي رَوَ ۾ تاج محل جي جمالياتي اهميت کان انڪار ڪندو هو. هاڻي هن وڪالت ۾ لک ڏٺا آهن ۽ هن جو جوش ڪجهه ڍرو ٿي ويو آهي، جيتوڻيڪ هن جي سمجهه ڪافي سلجهليل آهي ۽ اڃا تائين هو زندگيءَ جي هر ترقي پسند قدر جو حمايتي

Gul Hayat Institute

آهي. هڪ پيري هن مون کي ٻڌايو هو ته هن روسي سفارت خاني جي عورت ۾ وڏڪا گهٽي پيتي هئي ۽ هڪ خوبصورت روسي چوڪريءَ کي Malthus جي Theory of diminishing returns تي ليڪچر ڏئي، هن جي مارڪسي اقتصاديات جا ڏاڍا ڪيڏي وڏا هيا. هو منهنجو گهڻگهرو آهي ۽ ان ڪري مون هن کي پنهنجا سڀ ڪتاب تحفي طور ڏنا ها، جن مان هن کي منهنجو نظم 'جواني نه رهندي' ڏاڍو پسند آيو هو. مان جڏهن به ڪراچيءَ ويندو آهيان، هو مون کي جمخاني وٽي ويندو آهي، آڻان جي رنگا رنگ ماحول ۾ ادب ۽ سياست تي بحث ڪندو آهي ۽ آڻان موٽي مون سان 'ٽامس ائنڊ ٽامس' واري بڪ اسٽال تي هلندو آهي جتي هو ساگان وغيره جا ناول ۽ ٻيا ڪتاب خريد ڪندو آهي. اڳئين پيري هو مون کي منهوڙي تي پاڪستان نمويءَ جي ڪنهن جلسي ۾ چڪي هليو هو، جتي پنجاب جو حسن ڏسي هن جو ادبي ذوق ڪجهه وڌيڪ شگفته ٿي ٻيو هو ۽ ٻي ڏينهن تي هن ڪتاب گهر مان شولوخوف جا ماسڪو ۾ تازو ڇپيل "۽ ڊان وهندي رهي" جا چار جلد خريد ڪيا ها ۽ مون کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو هئائين. مون کي هن جي زنده دلي، بارعب شخصيت ۽ آبنوسي رنگ وٽندو آهي.

پيرزادي رسمي آدرياءَ کان پوءِ چاءِ گهرائي ۽ پوءِ مون ضامن جي درخواست درست ڪري پيرزادي جي ٽائيپسٽ کي ٽائيپ ڪرڻ لاءِ ڏني. اتي اچي شام جا پنج لڳا. رباني مون کي چيو ته "راشدي صاحب 'عبرت' جي اڳئين پرچي ۾ لکيو آهي ته سندن پنهنجا نوان شاهه لطيف، سچل، بيدل وغيره پيدا ڪري چڪي آهي. ڏون سمجهي سگهين ٿو ته هن جو اشارو ڪيڏانهن آهي. بهتر ٿيندو ته راشدي صاحب وٽ هلون ۽ هن کان کا مدد وٺون." مون جواب ڏنو ته "هن معاملي ۾ راشدي صاحب دعا کان سوا ٻي ڪهڙي مدد ڪري سگهندو،

Gul Hayat Institute

باقي هن کان وڌيڪ دلچسپ ٻي ڪهڙي صحبت ملندي؟ آنهيءَ ڏانهن ڏي ٽا هلون.“

مون پيرزادي کي چيو ته ٽائيپ ٽيبل درخواست ٻهي ڏينهن تي هاءِ ڪورٽ ۾ ڪڍي اچي، ۽ پوءِ اسان هن کان موڪلايو.

رستي تي مون ربانيءَ کي علي محمد شاه راشديءَ سان هڪ ملاقات جي باري ۾ ٻڌايو. ڪجهه سال ٿيا ته راشدي صاحب ۽ هن جو فرزند حسين شاه لاهور مان ڪار ۾ نڪتا ها ۽ ڪراچيءَ وڃي رهيا ها. سکر وٽ هنن جي ڪار خراب ٿي پئي هئي ۽ راشدي صاحب ڪارخاني ۾ چڙي سکر جي فوجدار وٽ اچي لٿو هو، جتان مون کي فون ڪري گهرايو هيائين. گهالهيون ڪندي راشدي صاحب چيو هو، ”مان ته هرڪنهن کي چوندو وتندو آهيان ته مون کي هانگ ڪانگ مان سنڌ ۾ موڪلائي تنهنجي شاعريءَ آندو هو. جي مان تنهنجا ڪتاب نه پڙهان ها ته سنڌ ۾ موڪلي نه اچان ها. سمجهين ٿو، تون وڏي شيءِ آهين.“

مون چپن تي آڱر رکي راشدي صاحب کي چيو هو، ”راشدي صاحب! آهستي گهالهايو، فوجدار صاحب نه ٻڌي وڃي. مون کي خبر نه هئي ته اوهان کي به اهو راز معلوم ٿي ويو آهي. مون ته سمجهيو هو ته انهيءَ راز جو پٽو فقط مون کي ۽ ابراهيم جويي کي آهي.“

ان تي راشدي صاحب ٿهڪ ڏئي چيو هو، ”تون سمجهين ٿو ته مان توکي نه ٿو سمجهان. تو جا چٽنگ لڳائي آهي، آها پاڻ ئي پنيٽ ٿيندي. هاڻي تون شاعري چڙي به ڏينديين، تڏهن به ڪوئي فرق نه پوندو.“

۽ پوءِ مون سوچيو هو، ”چا، واقعي ائين آهي؟ ائين ته نه ٿيندو ته جيستائين آها چٽنگ دکي، مان جيئرو جلايو ويندس.

Gul Hayat Institute

جيتوڻيڪ مان علي محمد شاهہ راشديءَ جي سياسي نقطہ‌نظر سان متفق نہ آهيان، مان هن جي ذهانت ۽ علمي لياقت جو قائل آهيان. هو اُردو صحافت ۾ اوچتو آيو ۽ اُن تي چانٽجي ويو. هن سنڌي قوم سان ڪهڙا ڪال پلايا آهن اهو پاڻ چاڻي، باقي جي هو چاهي تہ ايڏا سنڌيءَ بوليءَ جا گهڙا ڀري سگهندو آهي. هن جي ڪتاب 'آهي ڏينهن آهي شينهن' جو مها ڳ سنڌي ادب جو هڪ شهپارو آهي. مون کي گمان آهي تہ ان ڪتاب جو نالو 'پونرپري آڪاس' جي هڪ ست، 'ڏينهن ٽيا ڪنهن شينهن اسان وٽ ناهہ ڪئي گجگوڙ' تان وتو ويو آهي پر ممڪن آهي تہ ائين نہ هجي.

راشدي صاحب اسان کي پنهنجي بنگلي تي مليو ۽ اسان هن سان حال احوال ٿي ڏنو تہ مسز راشدي اچي وئي. راشدي صاحب اسان سان هن جو تعارف ڪرايو تہ معلوم ٿيو تہ هوءَ مون کي اڳ ئي سچاڻندي هٿي ۽ منهنجي غير حاضريءَ ۾ بهر اڌ منهنجي آفيس ۾ ترسي هٿي. مسز راشدي بينگالي آهي ۽ هن کي انگريزي زبان تي ڪافي عبور آهي ۽ اسان سان انگريزيءَ ۾ گفتگو ٿي ڪيائين. مان پانيان ٿو تہ جنهن وقت هن جي علي محمد شاهہ سان شادي ٿي هٿي تہ هوءَ پئرس ۾ پاڪستاني سفارت خاني ۾ ملازم هٿي ۽ علي محمد شاهہ مرڪزي حڪومت ۾ وزير هيو. راشدي صاحب هن کي ٻڌايو تہ مون تي بغاوت جو ڪيس ٿيو آهي ۽ مان ضمانت جي لاءِ ڪراچيءَ آيو آهيان. جنهن تي هن افسوس جو اظهار ڪيو، پر راشدي صاحب ٻيءَ راه جو هيو ۽ هن مون ڏانهن ڏسي فرمايو، "مان چاهيان ٿو تہ هن کي ٻوٽي ٻوٽي ڪيو وڃي، جيئن هن کي وڌيڪ پريشان ڪيو ويندو ٽيئن هن جي شاعريءَ ۾ وڌيڪ بغاوت ايندي جا ڪنهن ڏينهن هن کي زنده جاويد ڪري ڇڏيندي." ان تي مسز راشدي صاحب کي چيو، "مان پنهنجي صليب گهلي گهلي ٽڪجي پيو آهيان. هاڻي اها ڏاڍي ڳوري ٿي لڳي ۽ منهنجو ڪنڌ ڏکي رهيو آهي. چاهيان ٿو تہ اها امانت ٻي ڪنهن کي سپرد ڪيان."

Gul Hayat Institute

راشدي صاحب مُرڪيو ۽ چيائين، "سچ، ايتري ۾ ٽڪجي پيو آهين!" پوءِ راشديءَ سان پاڪستان، سنڌ، ويڙهه تي گفتگو ٿيندي رهي ۽ آخر ۾ هن وعدو ڪيو ته هو سنڌيءَ ۾ وڌيڪ لکندو. مسز راشديءَ مڙڪ پاڳل، مائوزي‌تنگ، ليوشائوچي، چو اين‌لاءِ متعلق پنهنجا ذاتي تاثرات ٻڌايا جن سان هوءَ راشدي صاحب جي سفارتي عهدي وقت ملندي رهي هئي. هن کي مسز مائوزي‌تنگ لاءِ چگو رايونه هيو ۽ هوءَ مسز ليوشائوچي جي مداح هئي. آرٽ جي باري ۾ ڪجهه گفتگو ٿي ۽ مون هن کي ٻڌايو ته جيتوڻيڪ مان ٽرائسڪيءَ کي سياسي پيغمبر نه سمجهندو آهيان پر مون کي هن جو ادبي مڪمل‌فيسٽو ڏاڍو وڻيو هو، جو مون هن جي زندگيءَ تي لکيل ڊيوٽشر جي ڪتاب ۾ پڙهيو هو. ٽرائسڪيءَ ميڪسيڪو ۾ آڻان جي بهترين مصور ڊريگو رويرا ۽ ڪجهه آمريڪي اديبن ميري مڪارٿيءَ وغيره کي گڏي، هڪ اديبن ۽ ڪلاڪارن جي انجمن ٺاهي هئي، جنهن جو مٿي فيسٽو پاڻ لکيو هيائين، جنهن ۾ هن چيو هو ته فن انقلاب جو وڏي ۾ وڏو ساٿي آهي بشرطيڪ آن کي آزاد ڇڏيو وڃي. مون هن کي چيو ته "اديب، جي انقلاب جو حامي آهي ته هن جي فني اسلوب ۽ مواد تي ڪائي پابندي نه وڌي وڃي، جو ته آزاديءَ کان سواءِ فن آنهي پوٽي جي مثال آهي جنهن کي هوا کان محروم رکيو ويو هجي. مون هن کي ٻڌايو ته آمريڪي ناولسٽ هاورڊ فاسٽ (Howard Fast) جو ڪتاب I Chose Freedom ("مون آزادي چونڊي") پڙهي مون کي اهو محسوس ٿيو ته هن جي بهترين ناول اسپارٽيڪس (Spartacus) تي جا آمريڪا جي ڪميونسٽ پارٽيءَ اجائي گرفت ڪئي هئي، آن جو ڏک هن جي تحت‌الشعور ۾ رهندو آيو هو، جنهن ڪري هن نيٺ، پرجي پرجي، ڪميونسٽ پارٽيءَ کي الوداع ڪئي هئي، ۽ آن ۾ نقصان هاورڊ‌فاسٹ جو نه هيو پر آمريڪا جي ڪميونسٽ پارٽيءَ جو هيو."

Gul Hayat Institute

مسز راشديءَ جي معلومات جو دائرو ڪافي وسيع آهي ۽ هن سان فن ۽ ادب جي ٻين مسئلن تي منهنجي گفتگو ٿي. جڏهن اسان هن ڪان موڪلايو تہ راشدي صاحب اسان سڀني کي ٻي ڏينهن رات جي مانيءَ تي مدعو ڪيو ۽ مسز راشديءَ مون کي مشرقي پاڪستان جي انگريزي اخبار 'پاڪستان آبزرور' جو هڪ پرچو ڏنو ۽ چيو، "هن ۾ مون تنهنجي متعلق لکيو آهي."

اسان ڪنهن چينائي هوٽل تي مانيءَ ڪاڏي ۽ پوءِ ڪٽپري سئنيما ۾ ڪائي Horror Film ڏٺي ۽ آمريڪي پروڊيوسر کي گهٽ وڌ گهر ويندا 'المدينہ' هوٽل ۾ موٽي آياسين. هوٽل ۾ مون 'پاڪستان آبزرور' ۾ مسز راشديءَ جو مضمون پڙهيو، جو هن سڪر شهر ۽ ان جي تاريخ وغيره تي لکيو هو، ۽ آن جي آخري فقري ۾ منهنجو ذڪر ڪيو هيائين. هن منهنجيءَ شاعريءَ ۽ آن جي اهميت تي لکي مضمون هيئينءَ ريت ختم ڪيو هو، "مون هن جي آفيس جي دريءَ تي اڳر لائي ڏٺي تہ مون کي آن تي اڌ انچ مٿي نظر آئي، جا گهاڙهہ مون کي نہ آڻڻي، پر پوءِ چيم تہ شايد جينيس (Genius) ائين ٿي رهندا آهن." مان اهو پڙهي لڄي ٿي ويم ۽ سوچيم تہ شايد منهنجي عدم موجودگيءَ ۾ منهنجو ملازم آفيس جي صفائي نہ ڪندو آهي. پر پوءِ خيال آيو تہ شاعريءَ کان سوا منهنجي ٻي هر گهاڙهہ ادنگي آهي، فقط آفيس جي صفائيءَ جي گهاڙهہ تہ نہ آهي.

۴ نومبر تي رباني صبح جو پنجين بجي حيدرآباد موٽي ويو ۽ هوٽل جو ڪمرو هن کان سوا آهاڪو ٿي لڳو.

الڪل ڏهين بجي مان ۽ رشيد پٽي هاءِ ڪورٽ بار روم ۾ پهتاسين. آتي پيرزادي ڪيس جا ٽائيپ ٿيل ڪاغذ ڏنا ۽ ڪنٽين ۾ ڪافي پيئندي، مون انهن ۾ درستيون ٿي ڪيون تہ نورالدين سرڪي اچي نڪتو، جو ٻہ هاءِ ڪورٽ ۾ وڪالت ڪندو آهي. سرڪيءَ جو ادب ۽ سياست جو چڱيرو مطالعو آهي ۽ ذهانت سان حالات جو تجزيو ڪندو آهي. هن تالستاءِ

جي ڪتاب 'پوءِ چا ڪجي' جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي، جو ادبي بورڊ ڇپايو آهي. مان پانيان ٿو ته هن دوستو وسڳيءَ جا ترجما به ڪيا ٿي، پر پوءِ گهٽيءَ مصروفيت سبب هن اهو ڪم اڌ ۾ ڇڏي ڏنو. هو نه فقط سنڌي ادبي سنگت ڪراچيءَ جو سرگرم ڪارڪن آهي پر اردوءَ جي ادبي ۽ سياسي حلقن ۾ به چاتل سڃاتل آهي. هن جي زال شمس صديقي، جا منهنجي مرحوم دوست جمال صديقيءَ جي ڀيڻ آهي، خود به سنڌيءَ ۽ اردوءَ ۾ ڇڪو لکندي آهي. هڪ ڀيري مون کي اردوءَ جي نقاد باقر رضويءَ چيو هو ته شمس جيتريءَ فصاحت سان لکنوي ۽ دهلوي عورتون به اردو ڳالهائي نه سگهنديون آهن. سرڪيءَ سان منهنجي جهوني واقفيت هئي ۽ سال ۱۹۴۷ع ۾ هن سان گڏ ميٽارام هاسٽل ۾ ساڳي ڪمري ۾ رهندو هوس. سرڪيءَ جي ڪمري ۾ مان ڪيئن اچي رهيس، ان کان اڳ نعيم صديقيءَ جو ذڪر ضروري آهي. مان ۱۹۴۷ ۾ جڏهن ايل.ايل.بي جي امتحان ۾ پاس ٿيس، نعيم صديقيءَ جي ڪمري روپ‌ولاس ۾ رهندو هيس. نعيم ان وقت ايم.بي.بي.ايس جي پوئين سال ۾ هو. هو منهنجو نندي هوندي جو دوست هو ۽ اسان پئي جڏهن شڪارپور ڪاليج ۾ پڙهندا هياسين تڏهن روز شام جو ملندا هياسين ۽ هڪٻئي کي پنهنجا لکيل نوان شعر ٻڌائيندا هياسين. اُن وقت اسان جو مرغوب مطالعو اردو ۽ فارسي شاعري هوندي هئي. مون کي نه فقط غالب جو پورو ديوان، عمر خيام جون سڀ رُباعيون، حافظ جا ڪيئي غزل، علامه اقبال جا بانگ درا، بال جبريل ۽ پيام مشرق ياد هوندا ها پر پيا به هزارين شعر ياد هوندا ها. اسان اُردو نثر جو به ڪافي مطالعو ڪيو هو ۽ انگريزيءَ ۾ شيلي، ڪيٽس، بائرن ۽ ٽئگور جي شاعري ۽ ٿامس هارڊيءَ ۽ ميري ڪارليءَ جا ناول به پڙهندا هياسين. نعيم پنهنجو تخلص 'وجدي' رکيو هو ـــ جڏهن منهنجي دوست لال‌محمد احمر هن جو مون سان تعارف ڪرائي چيو هو ته

"هن جو تخلص وجدي آهي"، تڏهن مون بڪدم چيو هو ته "پٽ ته سعديءَ واري اٿس، شعر پڙهي ته پتو پوي." ان تي نعيم ڏاڍا ٺهڪ ڏنا ها ۽ اسان پهرينءَ ملاقات ۾ دوست ٿي ويا هياسين. نعيم ۽ مون تي اردو شاعريءَ جو ڏاڍو اثر هوندو هو ۽ اسان روز ڪوئي نئون غزل، قطع يا نظم لکندا هياسين. شام جو اسان لکي در کان سڏ واهه تائين ۾ ٿي ميل پنڌ ڪري ويندا هياسين جتي واهه جي پر تي ويهي هڪٻئي کي پنهنجي تازي تخليق ٻڌائيندا هياسين. ڪڏهن ڪڏهن اسان سان لال محمد احمر ۽ مرحوم احسان بدوي به ساڻ هوندا هيا. لال محمد هاڻي شڪارپور ۾ وڪالت ڪندو آهي ۽ احسان بدوي، جو ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ۾ پروفيسر ٿيو هو، ڪجهه سال اڳ ڪار جي حادثي ۾ گذاري ويو. لال محمد اردوءَ جي ڪلاسيڪي رنگ ۾ غزل لکندو هو ۽ اردوءَ جا پراڻا استاد انشا، مومن، ناسخ وغيره هن جا دلپسند شاعر هوندا ها. هو ڏاڍي 'پڪي' شاعري ڪندو هو ۽ شعر ۾ بندش کي سڀ کان زيادهه اهميت ڏيندو هو. اسان کي هن جي نالي لال ۽ تخلص احمر ۾ به ڪائي بندش نظر ايندي هئي. شڪارپور مان هن 'آفتاب' نالي سان رسالو شايع ڪيو هو جنهن ۾ منهنجو هڪ غزل به شايع ڪيو هيائين. هڪ ڀيري هن اسان کي پنهنجو هڪ غزل پڙهي ٻڌايو جو پوءِ 'آفتاب' ۾ شايع ڪيائين. غزل جو مطلع هو—

فلڪ تي برق ٿي ڏسجي ڪِ پيچ و تاب ۾ نانگ
لڙن ٿا پاڻ ۾ شايد ته ڪي سحاب ۾ نانگ

غزل ۾ 'آفتاب ۾ نانگ' 'عتاب ۾ نانگ' 'ڪتاب ۾ نانگ' وغيرهه قافيا ۽ رديف هيا. پي ڏينهن تي نعيم لال محمد کي چيو ته "مون تنهنجو تتبع ڪري هڪ غزل لکيو آهي." لال محمد کي ڏاڍي آتروئيلا ٿي ته هو اهو غزل ٻڌي. نعيم گهٽو لنوايو پر پوءِ سنگت جي زور ڪرڻ تي هن اهو غزل ٻڌايو. هن جو غزل ته مون کي ياد نه آهي پر آن جا قافيا ۽

Gul Hayat Institute

رديف 'آفتاب ۾ گوهر'، 'پيچ و تاب ۾ گوهر' 'شراب ۾ گوهر' 'ڪتاب ۾ گوهر' وغيره هيا. جڏهن هن ٻنهنجو مقطع 'جلاب ۾ گوهر' وارو پڙهيو تہ لال‌محمد چڙي ويو ۽ ڪيترائي ڏينهن هن سان نہ گالهايائين. دراصل لال‌محمد تغزل ۾ ڪلاسيڪي معاملي بنديءَ جو وڏو آستاد هو ۽ لاڙڪاڻي جا غزل‌گو شاعر هن جي پيٽ ۾ ٽڪ بند لڳندا ها، پر چاڪاڻ جو اسان ان وقت ان معاملي بنديءَ واريءَ شاعريءَ کان ٽپي چڪا هياسين ۽ نہ فقط علامہ‌اقبال جا سڀ فارسيءَ ۽ اردوءَ ۾ ڪتاب پر ن.م. راشد جو 'ماورا'، فيض‌احمد فيض جو 'نقش‌فريادي' تصدّق‌حسين خالد جي معرّا شاعري ۽ 'ادبي دنيا' رسالي ۾ ميراجيءَ جا ديس ديس جي شاعريءَ جا بي‌مثال ترجما پڙهي چڪا هياسين، اسان جو ادبي معيار گهڻو بدلجي چڪو هو ۽ شاعريءَ ۾ بندش وغيره جي اهميت اسان وٽ ڪانہ رهي هُئي. هندستان جو مشهور سنڌي نقاد ۽ شاعر سگن آهوجا لال‌محمد احمر جو دوست هوندو هو ۽ هن جي شاعريءَ کان ڪافي متاثر هو. لال‌محمد جو هڪ شعر مون کي اڃا ڏاڍين ياد آهي—

غم زياده خوشي قليل ملي
زندگي ڇڻ تہ بي‌دليل ملي

هن جو هڪ نظم 'آتي منهنجي دل جي ڪجو جستجو' به مون کي پسند آيو هو.

شڪارپور ڪاليج واري دؤر ۾ مان ۽ نعيم آردو شاعريءَ جي اثر هيٺ هوندا هياسين ۽ نہ فقط آردو ۽ فارسيءَ ۾ شعر لکندا هياسين پر اسان جي سنڌي شاعريءَ ۾ به پارسي لفظن جي پرمار هوندي هئي. نعيم حنيف صديقيءَ جو پاڻ آهي، جو قاضي فضل‌الله جو وڪالت ۾ پائيوار هوندو هو ۽ قاضيءَ وانگر ڪٽر مسلم‌ليگي هو. اها بي گالهہ آهي تہ حنيف صديقي ان وقت به سنڌ جي تاريخ ۽ پوليءَ ۾ دلچسپي وٺندو هو، جا ٻيا مسلم‌ليگي

نہ وٺندا ها. نعيم جو خيال هو تہ جي پاڪستان ٿيو تہ پاڪستان جي سنڌي بہ اُردوءَ وانگر فارسي آميز ۽ عربي آميز ٿيندي. مان ائين تہ نہ سمجهندو هوس پر اُردو شاعريءَ جي اثر هيٺ منهنجي سنڌي شاعريءَ ۾ فارسي لفظ، زيرِ اضافت ۽ واو عطفيءَ جو استعمال ضرورت کان زياده هوندو هو. ان دؤر ۾ شمس العلما دائود پوٽي سنڌيءَ ۾ استعمال ٿيندڙ فارسي ۽ عربي لفظن کي اُنهن جي فارسي ۽ عربي زبان ۾ اُچارڻ جي مهم شروع ڪئي هئي، جنهن تي پروفيسر ناگراڻيءَ ۽ ڇيٺمل پرسرام هن جي خلاف وڏو محاذ کڙو ڪيو هو ۽ ڇاڪاڻ جو اسان خود فارسي آميز ٻولي لکندا هياسين، ان واد وواد ۾ اسان جي همدردي دائود پوٽي سان هئي. مون ارڙهين ورهئين جي عمر ۾ جا شڪارپور ڪاليج جي مسيلني ايڊٽ ڪئي هئي، اُن ۾ جو منهنجو شعر ڇپيو هو، تنهن تي علامہ اقبال جي شاعريءَ جو اثر واضح آهي. جي مان ساڳيءَ ٻوليءَ ۾ شاعري ڪندو اچان ها تہ هن وقت جيل ۾ نہ هجان ها. ڪنهن وقت مان ڪنهن جوتش جي ڪتاب ۾ ڏسندس تہ منهنجي جنم دن ٢٣ مارچ ١٩٢٣ تي منهنجي تقدير ڪهڙي ٿيڻ گهربي هئي. منهنجي پيءُ، جنهن جو جوتش تي پورو ڀروسو هوندو هو، منهنجي ڄم وقت منهنجي جنم پتري ٺهرائي پر اُها مون کان ضايع ٿي چُڪي آهي. مان 'ٽائيمس آف انڊيا' جو ٢٣ مارچ ١٩٢٣ وارو پرچو بہ ڏسندس تہ اُن ۾ ڪهڙيون خبرون آيون هيون ۽ منهنجي جنم دن تي ادبي ۽ سياسي فضا ڪهڙي هئي ۽ پوءِ، پنهنجي ڄم کان وٺي پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ جي آرنڀ تائين، پنهنجي جيون کي هن ننڍي کنڊ جي ساهتڪ ۽ سياسي وايومنڊل ۾ پرکيندس. في الحال تہ مان ڪجهہ تاثر لکان ٿو جي هن ڪال ڪوٺڙيءَ ۾ سجهي اچن ٿا ۽ ڪوشش اها ٿو ڪيان تہ هن دؤر جي عڪاسي ڪيان جنهن ۾ منهنجي شاعري، پوريءَ بلوغت تي پهچي، زنجير اوڙهي هن زندان تائين پهتي آهي. پر ڇا ڪيان، ماڻهوءَ

Gul Hayat Institute

جو من ڪڏهن اوڀارو، ڪڏهن لهوارو، ڪڏهن ته مورڳو ٿئي هڻي وڃي ترو وٺي!

سو مان نعيم صديقيءَ جو وڌيڪ ذڪر مختصر طور تي ڪيان ٿو. جڏهن اسان ڪراچيءَ پڙهڻ وياسين، اسان مان هرهڪ شعر جا پورا ٻه ڪتاب لکي چڪو هو. نعيم ايم-بي-بي-ايس پاس ڪري، انگلنڊ ويو جتي هن پنج ڇهه سال رهي ايف-آر-سي-ايس ڪئي ۽ ڪنهن اطالوي ڇوڪريءَ سان شادي ڪري پاڪستان موٽي آيو ۽ سرڪاري ملازمت ڪيائين. جڏهن هو قلات ۾ سول سرجن هو تڏهن هو پنهنجي زال سان گڏجي مون وٽ سکر آيو هو. هن کي شاعري ڇڏي ڪيئي سال ٿيا ها. مون فقط سه ماهي 'مهراڻ' ۾ هن جو هڪ غزل پڙهيو جو هن انگلنڊ ۾ لکيو هو ۽ جنهن جو هيٺيون مطلع مون کي اڃا تائين ياد آهي جنهن ۾ ساڳي نعيم جي خوشبو هئي جنهن سان گڏ مون ڪيئي سال شاعريءَ جي سوداءَ ۾ گذرايا ها—

زندگي پنهنجي خرابات ۾ گذري ويندي،
اجنبي ناله و نغمات ۾ گذري ويندي.

سکر ۾ هن سان ملي، منهنجي من ۾ هن لاءِ ساڳي اڪير موٽي آئي هئي. مون هن جي چوڻ تي بيئر جون ڪيئي بوتلون گهرايون هيون ۽ اسان ڪافي وقت پيئندا رهيا هياسين ۽ هو مون کي پنهنجي جهان گرديءَ جا عجيب و غريب آزمودا ٻڌائيندو رهيو هيو. ائين ٿي لڳو ته هو مغربي يورپ جون پوريون نائيٽ ڪلبون، اوپيرائون، آرٽ گئلريون وغيره ڏسي چڪو هو. هن مون کي وڌيڪ ٻڌايو هو ته هن تي اڃا جهان گرديءَ جو شوق سوار هو ۽ هو بحرين وڃي رهيو هو جتي هن کي چڱيءَ نوڪريءَ جي آڇ ٿي هئي. مون هن کان پڇيو هو، "اڃا تائين شاعري ڪندو آهين؟" هن جواب ڏنو هو، "منهنجي زندگي مجسّم شاعري آهي، فقط قافيه پيمائيءَ ۾ ڇا رکيو آهي!" مون

هن کان وري پڇيو هو، "اڃا مسلم ليگي آهين؟" هن ٿهڪ ڏئي چيو هو، "تون سمجهين ٿو ته ايتري آزمودي کان پوءِ به مون ۾ ڦيرو نه ايندو!" "تو کي سنڌ جي چڪ نه ٿي ٿئي؟" مون هن کان پڇيو هو. هن جواب ڏنو هو، "مان هڪ جهان گرد انسان آهيان. خدا جي ڪائنات نهايت رنگين آهي. جي ويانا ۽ پئرس ۾ زندگي گذاري سگهجي ته سکر ۽ شڪارپور ۾ ڇڏي ڇيڪي مرڻ بيسود آهي." مون ڏڏو ساهه پري هن کي چيو هو، "تون چائين ٿو ته پٽائيءَ جي سنڌ ۾ چا وهي واپري رهيو آهي؟" هن بيئر جو گلاس رکي، مون کي پاکر پائي چيو هو، "سنڌي ادب کي ڪوئي مستقبل به آهي چا جو تون هيتري ساري ذهانت اجائي وڃائي رهيو آهين؟ تون ڪراچي نه ڇڏين ها ته شايد ڪوئي وڪيل ٿو ڪان بهتر هجي ها ۽ تون ايترو ڪمائين ها جو سال ۾ نو مهينا دنيا گهمندو وتين ها."

مان ڪا ديڙ هن کي خاموشيءَ سان ڏسندو رهيس ۽ مون سوچيو ته ايم-اين-راءِ انگريزيءَ، جرمن ۽ هسپانوي زبان ۾ ڪيئي ڪتاب لکيا ها، هن کي يورپ ۾ پئسو به ڪافي هو پر پوءِ به هن کي مٽيءَ جي چڪ هندستان وٽي آئي هئي، جتي هن کي ڪجهه وقت کان پوءِ انگريز سرڪار ڇهه سال ٽيپ ڏني هئي. مان ته شاعر آهيان، منهنجي مادري زبان سنڌي آهي ۽ مان پنهنجي ذات کي آن جي منطقي نتيجي تي فقط پنهنجيءَ مادري زبان ۾ پهچائي سگهندو آهيان. چا، هي اهو نه ٿو سمجهي سگهي ته مان ڪراچيءَ ۾ رهي پاڪستان جو وڏو وڪيل ٿيان يا سپريم ڪورٽ جو جج ٿيان ته اهو مون لاءِ تڇ آهي؛ منهنجي امرتا ته منهنجي شاعريءَ ۾ آهي ۽ اها شاعري سنڌ جي مٽيءَ کان الڳ ٿي نه ٿي سگهي ۽ ڪراچيءَ جي رستن تي بوتن مان ديس ديس جي مٽي ڦهلجي چڪي آهي!

گذريل آڪٽوبر جي آخر ۾ هو پنهنجي ماءُ جي وفات تي بحرين مان آيو هو ۽ مون کي نيايو موڪليو هيائين ته

Gul Hayat Institute

مان هن وٽ پهنجون سڀ تصنيفون ڪڍي شڪارپور هليو اچان، پر مان هن ڪيس جي سلسلي ۾ ڪراچيءَ اچي نڪتس.

مون مڃي لڌيو آهي ته مان نعيم سان روپ ولاس هاسٽل ۾ ساڳي ڪمري ۾ رهندو هوس، ۽ چاڪاڻ جو مون کي آٽي رهڻ جو حق نه هيو، مان هن جي ڪمري مان صبح جو ساجهر هليو ويندو هوس ۽ اڌ رات ڌاري موڻي ايندو هوس. نيٺ هاسٽل جي سپرنٽنڈنٽ کي منهنجي روپوش وجود جي خبر پئجي وئي ۽ مون کي روپ ولاس ڇڏي، ۱۹۴۷ جي شروعات ۾ نورالدين سرڪيءَ سان ميٽارام هاسٽل ۾ رهڻو پيو.

سرڪيءَ جي ڪمري ۾ شمس سومرو، فخرالدين عرف فخرو، منهنجا مائٽ انور، عباس ۽ ٻيا به بحث مباحثي ۾ شريڪ ٿيندا ها. شمس، انور ۽ عباس هاڻي ڊاڪٽر آهن، ۽ فخرو غالباً سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ اُستاد آهي. مسٽر افغان به آٽي پرسان ڪمري ۾ رهندو هو ۽ ڪنهن ڪنهن وقت ادبي سير سواد لاءِ اسان جي ڪمري ۾ هليو ايندو هو. هو هن وقت حيدرآباد انجنيئرنگ ڪاليج جو پرنسپال آهي. ڪجهه وقت ڪان پوءِ مون وڃي وڪالت ڪئي هئي ۽ سرڪي ڪافي وقت لاءِ انڊرگراؤنڈ سياسي ڪارڪن رهيو هو. ان دؤر ۾ مون پنهنجي شعر جا ٻه ڪتاب ۽ ڊائريون جلائي ڇڏيون هيون. مون ائين ڇو ڪيو هو، ان جو سبب منهنجي ذاتي زندگيءَ ۾ ڪوڙي حادثو آهي، جنهن ۾ مان هن وقت وڃڻ نه ٿو چاهيان. ان جلايل شعر جو ڪجهه حصو، جو رسالن ۾ ڇپيل آهي، مون ٻيو پري آڪاس ۾ ڏنو آهي پر اهو پوري جلايل شعر جو چاليهون حصو به نه آهي.

سرڪيءَ جو ڪمرو ڇڏي، مان رام سواميءَ ۾ پاڪستان فيڊريشن آف ليبر جي سيڪريٽريءَ مسٽر ڊ'وي سان وڃي رهيو هوس. فيڊريشن جو صدر مسٽر خطيب ۽ دوي ٻئي ايم-اين-راءِ

Gul Hayat Institute

جي ريڊيڪل ڊيموڪرئٽڪ پارٽيءَ (Radical Democratic Party) سان وابسته، هوا ۽ محمد ابراهيم جويي مون سان واقف ڪرايا ها (ابراهيم جويو منهنجي شخصيت جو حصو ٿي ويو آهي ۽ ان ڪري هن تي لکڻ واري واري سان پُلي ٿو وڃان. بن ڻن ڏينهن ۾ هن جي باري ۾ گهڻو ڪجهه لکندس).

خطيب پاڻ چاچي پٽاڻ هو ۽ موسيٰ لين ۾ پورٽ ورڪرس سان رهندو هو. پاڪستان کان اڳ پورٽ ورڪرس يونين جو سيڪريٽري نارائڻ داس بيچر هو. پاڪستان کان پوءِ پورٽ ورڪرس يونين خطيب واريءَ پاڪستان فيڊريشن آف ليبر ۾ شامل ٿي وئي. ان جي مقابلي ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ جي آل پاڪستان ٽريڊ يونين ڪانگريس هئي جنهن جو پريزيڊنٽ مرزا محمد ابرهيم هيو.

ڪراچيءَ ۾ ايم- اين- راءِ جي پارٽيءَ جو سيڪريٽري نگيندر وياس ۽ هن جي سانورڙي زال سشيلا ١٩٤٥ع ۾ منهنجا گهرا دوست هيا. سشيلا اڇوت هئي ۽ نگيندر وياس برهمن هو ۽ هن جو پيءُ سرمايدار هو. وياس سشيلا سان شادي ڪرڻ لاءِ پنهنجي پيءُ ماءُ، گهرگهاٽ سڀ کي خيرباد ڪيو هو. مان پيانيان ٿو ته انهيءَ شاديءَ جو سبب پنهنجي ۾ پريم به هو ۽ هڪ انقلابيءَ جي اها به خواهش هئي ته هو پنهنجي انقلاب پسنديءَ جو پنهنجي زندگيءَ ۾ ثبوت ڏئي (پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ کان پوءِ هو بيسهاري رهجي ويا ها ۽ مولانا احتشام الحق ٿانويءَ جي هٿ تي مشرف بهاسلام ٿيا ها. ان لاءِ نگيندر وياس مون کي اهو دليل ڏنو هو ته ايم- اين- راءِ جي ڪتاب 'اسلام جو تاريخي رول' (Historical Role of Islam) موجب اسلام دنيا جي بي هر مذهب کان وڌيڪ ترقي پسند هو، پر مون کي وياس جي ڪنهل قدم لاءِ اهو سبب دل کي نه آڻڻيو هو جو ته وياس ڏهريو هيو. سال ڏيڍ کان پوءِ وياس ۽ سشيلا ٻئي هندستان هليا ويا ها.)

Gul Hayat Institute

عمرڪوٽ وارو پير عبدالغفور سرهندي به انهيءَ پارٽيءَ جو سرگرم ڪارڪن هو. جڏهن هو ١٩٤٦ع واري سنڌ اسيمبليءَ جي اليڪشن ۾ غلام محمد وساڻ جي خلاف بيٺو هو تہ مان، نگيندر وياس، سشيلا ۽ ابراهيم جويو هن جي اليڪشن ۾ ورڪ لاءِ عمرڪوٽ ويا هياسين. مون هن جي حمايت ۾ عمرڪوٽ جي هارين ۾ ڏاڍا انقلابي نظم پڙهيا ها. آنهن مان 'انقلاب ڪاءِ' 'پونر پري آڪاس' واري بندش هيٺ آيل مجموعي ۾ ڇپيو آهي. ان وقت سشيلا جو ڪوئي معاشقو ٿي ويو هو، جنهن جي باري ۾ مان ڪنهن ٻي وقت لکندس. رائسٽ (Royist) حلقي سان مون جو وقت گذاريو، آهو منهنجي زندگيءَ جو هڪ عجيب تجربو آهي ۽ اُن دؤر جا مون کي ڪيئي واقعا ياد آهن. ان تجربي مون کي انهيءَ نتيجي تي پهچايو تہ انقلابي به ٻين انسانن جهڙا انسان آهن ۽ انهن ۾ به ٻين انسانن جهڙيون ڪمزوريون آهن جن کان متي آيرڻ لاءِ نفس سان وڏي جهاد جي ضرورت آهي، انسان کي پنهنجي گوشت پوست کي شعلي ۾ بدلائڻو آهي ۽ چوڌاري روشني ڦهلائڻ لاءِ ڪم آڻڻو آهي.

رائزم (Royism) سان آشنائيءَ مون کي نقصان به رسايو ۽ فائدو به. نقصان ان ڪري جو مون ڪميونسٽ مئنيفيسٽو پڙهي، يڪدم ايم.اين.راءِ جا ڪتاب پڙهيا ۽ مارڪسزم-ليننزم سان ايم.اين.راءِ جي معرفت آشنائي پيدا ڪئي. فلسفو منهنجو مرغوب مطالعو هو ۽ مون سقراط کان وٺي هيگل تائين فلسفي جي تاريخ جو ڪافي مطالعو ڪيو هو ۽ ان ڪري مون اندازو لڳائي وٺو هو تہ مادیت جي فلسفي (Plilosophy of Mate-rialism) تي ايم.اين.راءِ برصغير ۾ وڏي ۾ وڏي سند هيو. انهيءَ تاثر هيٺ مون راءِ جي تحريرن کي ڪافي اهميت ڏني هئي ۽ مارڪسزم-ليننزم جو براهہ راست ائين مطالعو نہ ڪيو هو جيئن مون کي ڪرڻ گهربو هو. مان اڃا به اشتراکي ۽ ڪانگريسي نيتائن جي انهيءَ الزام سان متفق نہ آهيان تہ ايم.اين.راءِ پنهنجي

Gul Hayat Institute

پوئين دؤر ۾ انگريز سرڪار جو ايجنٽ هيو. مان ايم.اين. راءَ سان ان وقت پوريءَ طرح متفق نہ هوس تہ مسلم ليگ ۽ ڪانگريس فسطائي جماعتون آهن ۽ ان ڪري ملڪ جي آزاديءَ کي ٽيستائين روڪيو وڃي جيستائين عوام ۾ ايترو سياسي شعور پيدا ٿئي، جو پنهنجن جمهوري حقن جي حفاظت ڪري سگهن. دراصل مون انگريز سامراج خلاف 'او باغي، او راج دروهي' جهڙا بغاوتي نظم ويهن ڏاويهن ورهين جي عمر ۾ لکيا ها جي پروفيسر رام پنجواڻي سڃيءَ سنڌ ۾ گهڙي تي گهائيندو وتيو هو ۽ هو چوندو هو تہ هن سنڌ اسيمبليءَ لاءِ اليڪشن ۾ به جاءِون اهي نظم گهائي ڪٽيون هيون. ان ڪري مون لاءِ ايم.اين.راءَ جي متي ذڪر ڪيل هدايت تي عمل ذرا مشڪل هو. ايم.اين.راءَ هڪ دوراندیش مارڪسوادي هو، پر هن وقت به مان انهيءَ خيال جو آهيان تہ جڏهن انسان تاريخ جي ڏاڙا ڪان اوچتو ڪتجي وڃي ٿو تڏهن هو هڪ تلاوَ جي بيئل پاڻيءَ وانگر سينوارجي وڃي ٿو. مون کي ايم.اين.راءَ جي مطالعي مان خاص طور اهو فائدو پهتو تہ ١٩٤٦ع ۾ ئي مون کي استالن جي آمريت ۽ اُن جي مهلڪ نتيجن جو علم ٿي ويو ۽ استالن جي موت کان پوءِ، روسي ڪميونسٽ پارٽيءَ جي ويهينءَ ڪانگريس ۾ خروشيف جيڪي انڪشاف ڪيا، اُهي دنيا جي ٻين ترقي پسند اديبن وانگر، منهنجي ايمان کي لوڏي نہ سگهيا. ٻہ سال اڳ مون رجني پامدت جو هڪ ڪتاب 'دي انٽرنيشنل' (The International) پڙهيو هو جنهن ۾ هن چيو آهي تہ استالن تي اڄا تاريخ کي فتويٰ ڏيڻي آهي، ۽ روس جي موجوده حڪومت جي فتويٰ جي باوجود، مان پامدت سان ڪنهن حد تائين متفق آهيان ۽ پاڻيان ٿو تہ اها فتويٰ اڌوري آهي. مان آمريت کان نفرت ڪندو آهيان ۽ نہ استالنسٽ آهيان ۽ نہ ئي سگهان ٿو. نہ وري مان ڪنهن به سياسي/انقلابي پارٽيءَ جو ميمبر آهيان، پر هڪ شاعر ۽ اديب جي حيثيت ۾ منهنجو قومي ۽ بين‌الاقوامي سياست سان اڄڪلهه واسطو آهي تہ مان انسان ذات جي تاريخ ۽ تقدير کان

Gul Hayat Institute

باخبر رهان ۽ پنهنجي هر تخليق ۾ اهي قدر اپنايان جن ۾ پنهنجي ديس سان گڏ پوريءَ انسان ذات جي ڀلائي هجي ۽ جي ديس جي ڀلائيءَ ۽ انسان ذات جي ڀلائيءَ ۾ ڪوئي تضاد پيدا ٿئي ته انسان ذات جي ڀلائيءَ کي پنهنجي ديس جي ڀلائيءَ تي ترجيح ڏيان.

قصو ڪوتاهه، مون کي سرڪيءَ چيو، ”جنهن سماج سان اٽڪي رهيو آهين، اُنهيءَ کان ئي پناهه گهُري رهيو آهين!“ مون جواب ڏنو، ”ڪامريڊ! اوهان ڪڏهن بورجوا جمهوريت جي ڪمزورين جو فائدو نه ورتو آهي ڇا؟“

ايتري ۾ منهنجو دوست خالد اسحاق هاءِ ڪورٽ بار جي ڪئنٽين وٽان لنگهيو ۽ مون کي ڏسي اندر هليو آيو ۽ مون کان حال احوال وٺائين ۽ چيائين ته ”منهنجي ڪابه ضرورت پوئي ته مان حاضر آهيان“. هن ڪجهه ڪيسن جا حوالا ٻڌايا جن ۾ هاءِ ڪورٽ اديبن جي باري ۾ فتوائون ڏنيون هيون ۽ جن ۾ هڪ ڪيس پنجابي شاعر مرحوم احمد رياض جو به هيو جنهن ۾ هن جي اُنهيءَ ڪتاب تان هاءِ ڪورٽ بندش هٽائي هئي جنهن ۾ هن جو نظم ’چهڻا دريا‘ (ڇهون درياءُ) شايع ٿيو هو. ان نظم ۾ احمد رياض پڇيو هو ته ”منهنجن پنجن دريائن جي ديس مان هي رت جو ڇهون درياهه ڪنهن وهايو آهي.“ مان اهو ڪتاب اڳي پڙهي چڪو هوس. خالد کي هاءِ ڪورٽ ۾ ڪجهه ڪيس رکيل ها ۽ هن جلدئي موڪلايو هو. سال ١٩٤٨ع ۾ مان، خالد اسحاق ۽ * شيخ عبدالقادر گڏ وڪالت ڪندا هياسين. خالد ۽ عبدالقادر ٻئي منهنجا ڪلاس فيلو رهيا ها. خالد اسحاق ڪجهه وقت ائڊووڪيٽ جنرل هو ۽ جي هو ان عهدي تان استعفا نه ڏئي ها ته هن وقت هاءِ ڪورٽ جو

* شيخ عبدالقادر صاحب هن وقت پاڪستان جي سپريم ڪورٽ جو جج آهي. هو ٽي ڀيرا سنڌ جو گورنر به رهي چڪو آهي.

Gul Hayat Institute

جج هجي هاڻ هن وقت هو ڪراچيءَ جي چوٽيءَ جي وڪيلن مان آهي ۽ مان بقول حافظ ــــ

در ڪوئے نيڪنامي مارا گذر نہ دادند
گر تو نمي پسندي تغيير ڪن قضا را*

خالد اسحاق، شيخ عبدالقادر ۽ مان ايل. ايل. بي ۾ ڪلاس فيلو هياسين. ۽ وڪالت ۾ به پائيوار هياسين. اسان جيتوڻيڪ وڪالت ۾ ڇهه پارٽنر مهينا رهيا هياسين تڏهن به اسان کي ڪاروبار ڪافي هوندو هو ۽ پنهنجي هانوَ جي سوجهري تي اسان هاءِ ڪورٽ ۾ ڪاميابيءَ سان ڪيس هلائي ويندا هياسين. خالد هڪ مذهبي انسان آهي ۽ اڃا تائين هن ڪي اسلاميات ۾ بيحد دلچسپي آهي. هن جو فلسفي جو مطالعو به ڪافي وسيع آهي. آمريڪي فلسفيءَ وليم جيمس (William James) جي فلسفي سان هن منهنجي واقفيت ڪرائي هئي ۽ مارڪسزم ۽ ماديت جي فلسفي جي گهري مطالعي جي باوجود، مون تان وليم جيمس جي مطالعي جو اثر ميساريو نہ آهي. جڏهن اسان گڏ وڪالت ڪندا هياسين، تڏهن خالد جي 'طلوعِ اسلام' جي مدير چوڌري پرويز سان ڪافي محبت هوندي هئي، جو مان پاڻيان ته آن وقت مرڪزي حڪومت ۾ اطلاعات جي محڪمي جو سيڪريٽري هو. سول اسپتال ڪان ڪجهه مفاصلي تي ڊاڪٽر حميد هوميوپات جو دواخانو هوندو هو، جتي فرصت جي وقت چوڌري صاحب اچي ويهندو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن خالد مون کي هن وت وٺي ويندو هو. چوڌري صاحب نہ فقط علامہ اقبال جو وڏو معتقد هو پر هوميوپٿيءَ جو مداح به هو چو ته هوميوپٿيءَ موجب انسان جو هر مرض هن جي خودي

* چڱمڙسيءَ جي گهٽيءَ مان منهنجو لنگهه نہ آهي، جي تو کي اها گهاڙهه نہ ٿي وڻي ته منهنجي لکڻي کي ڦيراء.

(ترجمو)

Gul Hayat Institute

(Elan Vital) جي کنهن کمزوريءَ کري ٿئي ٿو ۽ هوميوپيٿيءَ جون دوائون هن جي پوريءَ خوديءَ کي صحت ياب کن ٿيون. چاکاڻ جو علامہ اقبال خود برگسان جي تصوّرِ خودي (Elan Vital) جي نظريي کان متاثر هو، چوڌري صاحب چوندو هو ته هوميوپيٿيءَ جو طبي فلسفو صحيح آهي ۽ عين اسلامي آهي. مان پنهنجي اندازي مان سمجهان ٿو ته هو اهل قرآن آهي ۽ علامہ اقبال جي هيٺ ڏنل نظريي کان متاثر آهي—

واعظِ دستان زن و افسانہ بند
معنیءِ او پست و حرفِ او بلند
از تلاوت برتو حق دارد کتاب
تو ازو کامے کہ می خواہی بہ یاب

آن دؤر ۾ مون به کجهه اسلامي فلسفي جو مطالعو کيو هو ۽ نه فقط ابي سينا، ابن العربي، ابن رُشد وغيره تي کتاب پڙهيا ها پر اسلام جي تاريخ ۽ مسلمانن جي نظرياتي تحريڪن جو به مطالعو کيو هو. مجدد الف ثانيءَ، شاه ولي الله، سيّد احمد بريلوي، شاهه اسماعيل شهيد، جمال الدين افغاني، کمال اتاترڪ، عبيدالله سندي، مولانا شبلي، مولانا حالي، مولانا ابوالڪلام آزاد، مولانا حسين احمد مدني ۽ راءِ بريليءَ کان بانس بريليءَ جي جهگڙي تائين، مون هر موضوع تي ڪتاب پڙهيا ها ۽ ان مان نه فقط منهنجي معلومات ۾ اضافو ٿيو هو، پر ان مان جي مون نتيجا ڪڍيا ها، اُنهن منهنجي زندگيءَ جي نظريي ۾ اڳي کان وڌيڪ پختگي آندي هئي.

مون هڪ پيري اوچتو ارادو ڪيو ته مان ڪراچي ڇڏي اندر سنڌ ۾ رهندس ۽ ڪراچي ڇڏڻ کان ڇوويهه ڪلاڪ اڳ مون اهڙو اطلاع خالد کي ڏنو هو. دراصل اها ڪشمڪش منهنجي دل ۾ ڪيتري ئي وقت کان هلندڙ هئي ته جي مون کي سنڌيءَ ۾ شاعري ڪرڻي آهي ته مون کي ڪراچي ڇڏڻي

پوندي. پر مان پڌتر ۾ هوندو هيس جو ته ڪراچيءَ ۾ پيسو مينهن وانگر ايندو هو ۽ اندر سنڌ ۾ مون کي روزگار جي گنجائش گهٽ نظر ايندي هئي. خالد کي منهنجي اهڙي اٽل ارادي تي حيرت آئي هئي ۽ چيو هيائين ته "تون هفتي ۾ موٽي ايندين." اڄ مون کي سکر ۾ رهندي ذري گهٽ ويهه سال ٿي ويا آهن.

ڪراچي بار جي ڪمٽين ۾ مون ارادو * ڪيو ته شام جو طفيل علي عبدالرحمان جي آفيس تي وڃي هن کي چوندس ته ضامن جي درخواست داخل ڪري.

دراصل سڀني دوستن جو اهو رايو هو ته بروهي صاحب جي عدم موجودگيءَ ۾، طفيل صاحب کي ئي وڪيل ڪجي، پر ٽوڙي طفيل صاحب منهنجي پياري دوست مرحوم جمال صديقيءَ جو گهرو دوست رهيو هو ۽ منهنجا به هن سان ذاتي تعلقات هيا، مون ائين ڪرڻ کان لنوايو ٿي چوته مون هن کي اڳ ۾ تڪليف ڏني هئي ۽ هن حيدرآباد مان منهنجي شهر نيڪاليءَ خلاف هاءِ ڪورٽ کان اِسٽي آرڊر (Stay order) ورتو هو ۽ مون کان فيي نه ورتي هئي.

ڪمٽين کان ٻاهر نڪتاسين ته حفيظ قريشي مون کي ٻاڪر پائي مليو ۽ چيائين، "ضامن جي درخواست داخل ڪيئي؟" مون کيس اهو ٻڌي حيرت لڳي ۽ مون هن کان پڇيو، "اوهان کي ڪيئن خبر پئي ته مون تي ڪيس ٿيو آهي؟"

هن جواب ڏنو، "بادشاه! اهڙا خبر سڄيءَ سنڌ ۾ باهه وانگر پکڙجي وئي آهي. ۳ نومبر تي ڪُل سنڌ شاگرد فيڊريشن جي ڪنوينشن تي مون پورو اڌ ڪلاڪ تنهنجي شاعريءَ تي ڳالهايو ۽ آتي سيني کي انهيءَ کيس جي باري ۾ ٻڌايو."

* طفيل صاحب پٽني صاحب جي دؤر ۾ سنڌ هاءِ ڪورٽ جو چيف جسٽس هو ۽ پوءِ سنڌ جو گورنر هو جنهن وقت گذاري ويو.

Gul Hayat Institute

مون هن کان پڇيو ته "ڪنوينشن ڪيئن هئي؟" چيائين، "عالي شان".

پوءِ مون سمجهيو ته حفيظ صاحب کي اها خبر رسول بخش پليجي ڏني هوندي.

حفيظ قريشي هڪ نهايت صاف‌گو ۽ مخلص انسان آهي: هو ڪيترو ئي وقت خاڪسار تحريڪ ۾ هو پر هاڻي هو سنڌ نيشنل عوامي پارٽيءَ جو پريزيڊنٽ آهي. سر سيد احمد خان چوندو هو ته "وهابي تين قسم کے ہوتے ہيں— وهابي، وهابي ڪريلا اور وهابي ڪريلا اور نيم چڑھا." جي سنڌي قوم‌پرست به ائين ڪن درجن ۾ ورهايا وڃن ته حفيظ صاحب پوئين درجي ۾ ايندو.

حفيظ صاحب جو حالات جو تجزيو بلڪل منفرد هوندو آهي ۽ هو پي ڪنهن جي قول کي پنهنجي گفتگوءَ ۾ وزلي ڪم آڻيندو آهي ۽ اهو به فقط رنگ روغن لاءِ. هڪ دفعي مان، حفيظ قريشي ۽ رسول‌بخش پليجو ڪار ۾ غالباً بدين وڃي رهيا هياسين. پليجي ڪارل مارڪس جوحوالو ڏڏي چيو ته "آڪٽوبر جي آزاديءَ لاءِ جدوجهد ڪندڙ جيتوڻيڪ اشتراڪي نه هئا، پوءِ به اهي ڪنهن به انگريز اشتراڪيءَ کان بهتر هئا ڇو ته هو جيڪو سياسي ڪردار ادا ڪري رهيا هئا اهو مارڪسوادي هو ۽ قومي آزاديءَ جي تحريڪ آهي قوتون پيدا ڪندي آهي جي اڳتي هلي طبقاتي جدوجهد جي رهبري ڪنديون آهن." حفيظ صاحب ڪافي وقت هن کي صبر سان ٻڌي چيو، "پليجا صاحب! هڪڙي گاله ته ٻڌايو. جي مارڪس ائين نه چئي ها ته اوهان ڪنهن به قومي آزاديءَ جي تحريڪ ۾ اعتبار نه ڪيو ها چا؟"

حفيظ صاحب جڏهن تيار ٿي پلٽ فارم تي ايندو آهي، تڏهن ٻڌندڙ هن جي ذهانت ڏسي حيران ٿي ويندا آهن. ڪڏهن

ڪڏهن هو منهنجيءَ شاعريءَ کان اهو سياسي ڪم وٺندو آهي، جو مان خود حيران ٿي ويندو آهيان. هن کي سنڌي ٻول چال، لٽي ڪپڙي، کاڌي پيتي ۽ رهڻيءَ کهڻيءَ سان بيحد محبت آهي ۽ هن کي جنهن شيءِ مان به سنڌ جي سڳنڌ ايندي آهي، هو ان تي گهوريو ويندو آهي. سنڌي ٻير هو اهڙي مزي سان کائيندو آهي جو ڄڻ آهي به قومي تحريڪ جو حصو آهن. هو حيدرآباد جو هڪ ڪامياب وڪيل آهي پر مون هن ۾ مٿئين وچولي طبقي جي ڇنڊڦوڪ، ٺٺ ٺانگر ڪڏهن به نه ڏٺو آهي. سادي لٺي جي شلوار ۽ ململ جي چولي ۾ هو هزارها ماڻهن جي ميڙ کي پنهنجي آواز جي آتار چڙهاوَ، ٻوليءَ جي ساءَ سواد ۽ ذهانت جي چمڪ دمڪ سان موهي ڇڏيندو آهي ۽ ڪيترائي هن کي ڏسي مولانا محمد علي، ابوالڪلام آزاد ۽ عطا الله شاه بخاريءَ جهڙا مقرّر ياد ڪندا آهن.

حفيظ صاحب ٿوري دير بيٺو. هو تڪڙ ۾ هو، سو پڇيائين، ”قيام ڪٿي آهي؟“ مون هن کي هوٽل جو پتو ٻڌايو ته چيائين ته ”شام جو گڏباسين.“

اسان هاءِ ڪورٽ بلڊنگ مان نڪتاسين ته ديوان پرمانند مليو. ديوان منهنجو شڪارپور هاءِ اسڪول ۽ ڪاليج ۾ ڪلاس فيلو هيو ۽ اڄڪلهه ڪوئٽا ۾ وڪالت ڪندو آهي. هو ڪنهن اصيل جي موت بعد، هن جي ملڪيت تي پيل ٽئڪس گهٽ ڪرائڻ لاءِ ڪراچيءَ آيو هو. مون هن کي هوٽل جو پتو ۽ فون نمبر ڏئي چيو ته هو مون سان آتي ملي.

اسان آتان ’ٿامس ائنڊ ٿامس‘ بڪ اسٽال تي وياسين جتان مون ويهارو ڪتاب خريد ڪيا جن مان مون Andre Gides' Journals، هڪ انگريزي ناول Snakes and Ladders جنهن جا اڪثر ڪردار پاڪستان بيورو ڪرسيءَ مان هيا، ۽ مٿي ذڪر ڪيل سارا برنارڊ جي زندگيءَ تي لکيل ڪتاب پاڻ وٽ

Gul Hayat Institute

پڙهڻ لاءِ رکيا، ۽ باقي ڪتابن لاءِ ڪتاب گهر جي مالڪ کي چيم ته منهنجي ايڊريس تي سڪر موڪلي ڏي. پوءِ اسان هوٽل ۾ ماني کائي، ايم- ايم پيرزادي جي آفس تي آياسين. هن جي آفس هيٺان ڪنهن ڪپڙيءَ اڏوراٽا ڪتاب ٿي وڪيا. رشيد پٽي، جو نئون فقط اڏوراٽا ڪوٽ وٺندو آهي پر اڏوراٽا ڪتاب به پريون ڀڏي خريد ڪندو آهي، ڪپڙيءَ وٽان ڪتاب خريد ڪرڻ لاءِ بيهي رهيو. مان هونءَ ته اڏوراٽي ڪتاب ۽ وڏوا جي ويجهو نه، ويندو آهيان پر پٽيءَ جي ڪُسنگ ۾ به اڏوراٽا ڪتاب خريد ڪيم. هڪڙو سئٽرزلئنڊ جي باري ۾ هو جنهن ۾ هڪ باب ۾ ڊيڪاريو ويو هو ته "آتي پولي‌ءَ جا ڪهڙا مسئلا آهن ۽ آتان جون مڪيم * لساني قوميتون ڪروٽ (Croat) ۽ سرب * (Serb) اهي مسئلا حل ڪرڻ ۾ ڪيئن ڪامياب ٿيون آهن. پولي‌ءَ جو مسئلو گذريل اڌ صديءَ کان وڌيڪ عرصي لاءِ برصغير جو هڪ اهم مسئلو رهيو آهي. جڏهن بنارس يونيورسٽيءَ ۾ هندي رائج ڪئي وئي هئي ته سر سيد، ردعمل طور، عليگڙهه ڪاليج جو بنياد رکيو هو. عليگڙهه ۾ پڙهيل هڪ خطبي ۾ سيد سليمان نـدويءَ (غالباً ۱۹۱۷ع ۾) چيو هو ته اسان مسلمان هندن سان پولي‌ءَ جي مسئلي تي ايترو دور وڃي پونداسين، جو وري نه ملنداسين، ۽ ٿيو به ائين. چاڪاڻ جو سنڌين لاءِ به اڇڪلهه پولي‌ءَ جو مسئلو هڪ نهايت اهميت وارو مسئلو آهي، مون اهو سئٽرزلئنڊ تي ڪتاب خريد ڪيو. پيو ڪتاب هو 'سازشي' (Conspirators)، جو پهرين‌ءَ نظر ۾ مون کي نهايت

* ڪروٽ (Croat) اصل يوگوسلاويا جي ضلعي ڪروٽيا جا رهندڙ آهن.

* سرب (Serb) اڳئين بالڪن (Balkan) حڪومت سربيا (Serbia) جا رهندڙ ها، جا ۱۹۱۹ع ڪان پوءِ يوگوسلاويا جو حصو آهي.

Gul Hayat Institute

دلچسپ لڳو هو. ان ۾ پرولتاري حڪومت خلاف روس جي اندر ۽ روس کان ٻاهر زارپرست روسين جي ڪيل سازشن جو تفصيلي احوال ڏنل هو.

پيرزادي جي آفس مان پيرزادي سان گڏجي، اسان طفيل صاحب وٽ آياسين. جنهن ايئرڪنڊيشنڊ ڪمري ۾ هو ويٺل هو اُن ۾ يو-ڊي-ڪلون جي ايتري ته خوشبو هئي جو دم پئي منجهيو. هن اسان واري ٽائيپ ڪرايل درخواست ۾ هڪ اڌ ٽائيپ جي غلطي درست ڪئي ۽ پيرزادي کي چيائين، ”سپاٽي درخواست داخل ڪري تاريخ وٺجانءِ ۽ درخواست جو نقل مون کي ڏياري موڪلجانءِ.“ طفيل صاحب گهڻ ڳالهائو ۽ ڏاڍو سمجهو وڪيل آهي. هن وٽان اٿي اسان مٿئنٽي ڏسڻ لاءِ ٻڌمبينو سئنيما آياسين جتي Peter O' Toole جي فلم Night of the Generals هلي رهي هئي. پيٽر او ٽُول جي اداڪاري مون کي ڏاڍي وڻندي آهي. هن جي فلم لارينس آف عريبيا (Lawrence of Arabia) ۾ آها سين، جنهن ۾ لارينس، زندگيءَ جي علامت طور، ماچيس جي تيلي ٻاري اُن کي ڦوڪ سان وسايو هو، مون کان اڃا تائين نه وسري آهي. اُن ۾ هڪ ٻي به ناقابلِ فراموش سين هئي. جنهن وقت لارينس جو عرب نوڪر واريءَ جي گ.رڻ گهرڪائي رهي هئي، اُن وقت هن جي چهري تي پنهنجيءَ اندرينءَ ڪيفيت جو اهڙو ته اظهار هيو، جو اُها ڪيفيت مون کي اڃا تائين ياد آهي. سئنيما مان نڪتاسين ته مولانا عبدالواحد سنڌي مليو، جو مولانا گهڻو ۽ سنڌي وڌيڪ آهي. هو ڪيئي سال سرڪاري رسالي ’نئين زندگي‘ جو ايڊيٽر رهيو آهي ۽ سنڌي ادب سان ڏاڍا ڀال ڀلايا اٿائين. ڪنهن وقت هن جي سنڌي ادب ۾ ايتري دلچسپي ڏسي، تعجب ايندو آهي، ڇو ته هو ڪيئي سال ڊاڪٽر ذاڪر حسين سان جامع ملّي دهليءَ ۾ رهيو آهي جتي درس و تدريس جي زبان اُردو هئي. هن منهنجي شاعريءَ تي رشيد ڀٽيءَ جو مضمون ’جوڳيءَ تي جڙاءُ، نسوروئي

نينهن جو شايع ڪري مون تي سنڌي ادب جا دقيانوسي حلقا مڇرائي ڇڏيا ها ۽ مون کي وضاحت شايع ڪرڻي پئي هئي ته مان پاڻ کي نئون پٽائي نه ڏو سمجهان. ان کان پوءِ رجعت پسند اخبارن ۽ رسالن ۾ منهنجي خلاف سنڌيءَ ۽ اردوءَ ۾ هزارين ڪالم لکيا ويا آهن جن کي مان سچ کي بجو ڏينڊ سمجهي، نظرانداز ڪري ڇڏيندو آهيان.

مولانا عبدالواحد سنڌيءَ جي شڪل صورت ڪشميري ليڊر شيخ عبدالله سان ملندي آهي. هو سڌائين عمرعيار جي زنبيل جيڏو وڏو وزني ٿيلهو کڻندو آهي، جنهن ۾ لانبريءَ جي رسيد کان وٺي لوڙائو بيتن تائين، هر قسم جو ڪاغذ پٽ موجود هوندو آهي. ربانيءَ ۽ حسين شاهه راشديءَ جي هن سان بيحد محبت آهي ۽ جڏهن هو مولانا سان غير ادبي چيڑچاڙ ڪندا آهن، تڏهن مولانا پنهنجي مخصوص انداز ۾ چوندو آهي، "چڏ زوراور!" ان ڪري مولانا جا دوست هن کي 'زوراور سنڌي' به چوندا آهن. افسوس آهي ته رٽائرمينٽ کان پوءِ ڦڙي تجربيڪار بزرگ کي سنڌ جي ڪنهن ادبي اداري ۾ خاطرخواه ملازمت نه ملي سگهي آهي ۽ هو اڃڪلهه اُردوءَ ۾ ڪوئي پارن جو رسالو ڪڍي رهيو آهي. منهنجي هن سان ڪيتري وقت کان نيازمندي رهي آهي ۽ مان جڏهن به ڪراچيءَ ويندو آهيان، هن سان ملندو آهيان. مولانا مون کي سراج لاءِ چيو نه هو مون کي ياد ڪري رهيو آهي. مون هن کي چيو، "اڃڪلهه منهنجي شاعري وش ڪنيا جي پاڪر وانگر ٿي پئي آهي. ابراهيم جويو جيڪب‌آباد ۾ نوڪريءَ ۾ هو ۽ اُتان مون وٽ به پيرا سکر آيو هو نه هن کي ڪوهات موڪليو ويو آهي. * ان ڪري اڃڪلهه مان پنهنجي ڪنهن ڪاموري دوست سان گهٽ ٿو ملان ته متان مون تي جو عتاب آهي، اُن اڃي

* سراج اُن وقت ڪراچيءَ ۾ اسسٽنٽ ڪمشنر انڪم ٽئڪس هو.

Gul Hayat Institute

لهس هن کي به نه اچي وڃي!" رستي تي مان سوچيندو آيس ته منهنجن کيڏن گهٽگهرن منهنجي ڪري تڪليفون سنيون آهن!

هوٽل تان مون پيرزادي کي فون ڪيو ته "اسان جي رات جي ماني راشدي صاحب وٽ آهي ۽ ان ڪري صبح جو هاءِ ڪورٽ ۾ ملنداسين." ان تي پيرزادي چيو، "حفيظ قريشي صاحب تنهنجو انتظار ڪري رهيو آهي. آنهيءَ سان گهالهاءِ." مون کي حفيظ صاحب فون تي چيو ته "رات جي ماني گڏ کائجي جنهن تي مون هن کي ڊڏايو ته منهنجي ماني ته راشدي صاحب وٽ آهي." ان تي هو چپ ٿي ويو ۽ پوءِ چيائين، "چگو، مان آڻي ٿو اچان".

شام جو مان ۽ پٽي راشدي صاحب جي گهر وياسين. راشدي صاحب کيڏانهن ٻاهر ويو هو؛ مسز راشديءَ اسان جي آڇيان ڪئي. آڻي هڪ مهاجر به ويٺو هو جنهن جو نالو مون کي ياد نه آهي. گهالهين ڪندي مسز راشديءَ مون کان پڇيو، "اوهان جو شعر ڪنهن مغربي زبان ۾ به ترجمو ٿيو آهي؟" مون هن کي ٻڌايو ته منهنجي پنجابي دوست مونس منهنجا ڪجهه ترجما انگريزيءَ ۾ ڪيا ها جي راولپنڈيءَ مان نڪرندڙ Orient رسالي ۾ شايع ٿيا ها ۽ کافي پسند ڪيا ويا ها. آن کان پوءِ جي.الانا صاحب پاڪستاني شاعريءَ جا انگريزيءَ ۾ ترجما ڪيا ها، جي Persenting Pakistani Poetry جي نالي سان رائيٽرس گلڊ شايع ڪيا ها، جنهن ۾ منهنجن ٻن نظمن جو ترجمو شامل هو. منهنجا ڪجهه نظم جرمن زبان ۾ اولهه جرمنيءَ جي ڪجهه رسالن ۾ ڇپيا ها ۽ مون کي فرئنڪ-فورٽ مان هڪ جرمن شاعره خط لکيو هو ته اهي نظم اولهه جرمنيءَ جي ادبي حلقن ۾ کافي پسند ڪيا ويا ها. اطالوي زبان ۾ به منهنجا ڪجهه ترجما ڇپيا آهن. حيدرآباد جي سنڌي اديب ڀريتوان شري تيرٿ داس ڪجهه يوناني شاعرن سان

Gul Hayat Institute

ان سلسلي ۾ خط و ڪتابت ڪئي هئي پر معلوم نه آهي ته يوناني ٻوليءَ ۾ منهنجي ڪنهن نظم جو ترجمو ٿيو يا نه. هڪ دفعي پاڪ-سوويٽ ڪلچرل ايسوسيئيشن ڪراچيءَ ۾ روسي انقلاب جا پنجاهه سال ملهائي رهي هئي، مون آتي هڪ انقلابي نظم پڙهيو هو. آتي روسي اخبار پراودا جو نمايندو ويٺو هو، جنهن کي نظم جي ترنم ۽ ٻڌندڙن جي ردعمل ايترو ته متاثر ڪيو هو جو هن مون کان اهو نظم سنڌيءَ ۾ آن جي انگريزيءَ ۾ ترجمي سان گڏ لکائي ورتو هو. مون کي پوءِ ڪنهن ٻڌايو هو ته آن نظم جو روسي ترجمو 'پراودا' ۾ شايع ٿيو هو."

مسز راشديءَ ان تي مون کان پڇيو، "پاڪستاني زبانن ۾ اوهان جو ڪجهه ترجمو ٿيو آهي؟"

مون هن کي ٻڌايو ته ڪيترو وقت اڳ مون خود اردوءَ ۾ پنهنجن ڪيترن ئي نظمن جو منظوم ترجمو ڪيو هو، جو 'ٻوٽي گل ناله دل' جي نالي سان ڇپيو هو. ان کان پوءِ به مون پنهنجي شاعريءَ ۽ سنڌ جي ڪلاسيڪي شاعريءَ جا آردوءَ ۾ منظوم ترجما ڪيا ها جي پاڪستان جي اردو رسالن ۾ ڇپيا ها، ۽ آنهن تي ڪراچي رائيٽرس گلڊ مون کي 'هم قلم' اوارڊ ڏنو هو. ساڳي وقت گلڊ ٻيو اوارڊ آردو جي مشهور شاعر ۽ آردوءَ ۾ غير مقفا شاعريءَ جي باني ن.م.راشد کي ڏنو هو. اهو اوارڊ ڪراچي رائيٽرس گلڊ سال جي ٻن بهترين شاعرن کي ڏيندي آهي. مون ستن اٺن سالن کان اردوءَ ۾ لکڻ ڇڏي ڏنو آهي ڇو ته مون محسوس ڪيو آهي ته منهنجي مادري زبان کي منهنجي وڌيڪ ضرورت آهي ۽ فقط ان ۾ ئي مان پنهنجي ذات کي منتطقي نتيجي تي پهچائي ٿو سگهان. پر هاڻي مون سوچيو آهي ته پنهنجي وڌيڪ ڪلام جو پاڻ آردوءَ ۾ منظوم ترجمو ڪيان. آردوءَ جي ڪجهه اديبن منهنجا ڪجهه ترجما ڪري ڇپيا آهن پر مان انهن سان مطمئن نه آهيان. معلوم نه آهي ته منهنجي ڪنهن نظم جو بنگاليءَ ۾ ترجمو ٿيو آهي يا نه! هڪ

Gul Hayat Institute

پيري ڪوي جسيم‌الدين ۽ ڪوي غلام مصطفيٰ منهنجي پرسان ڪراچيءَ جي سينٽرل هوٽل ۾ ترسيل ها ۽ سون آنهن کي پنهنجا ڪجهه نظم انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري ٻڌايا ها جن کان هو ڏاڍو متاثر ٿيا ها پوءِ هنن سون کان ڪجهه نظمن جو ترجمو انگريزيءَ ۾ لکائي ورتو هو ۽ چيو هيائون ته هو اهي نظم بنگلا ٻاشا ۾ ترجمو ڪري ڇپائيندا.”

ان تي مسز راشديءَ پڇيو، ”توکي اهي ٻئي بنگالي شاعر ڪيئن لڳا ها؟“

سون جواب ڏنو ته ”ڪوي جسيم‌الدين جو نالو ته وڏو آهي پر سون کي هو هڪ معمولي سنڌي سگهڑ وانگر لڳندو آهي. باقي ڪوي غلام مصطفيٰ جهڙا ڏُڪ بند ته سنڌيءَ ۾ هزارين آهن. هڪ ڀيري هو سکر آيو هو ۽ پنهنجو بنگالي نظم پڙهي ٻڌائڻ کان اڳ ۾ ٻڌايو هئائين ته اهو فعولن فعولن جي وزن تي لکيل آهي ۽ مثال طور هن

کريما ببخشائے بر حالِ ما
که هستيم اسيرِ کمندِ هوا

واري دعا وڏي استغراق سان پڙهي چيو هو ’ڪريما/ فعولن، ببخش/ فعولن، ئے برحا/ فعولن، لي‌ما[ فعو: اهڙي تقطيع سون کي انگريزيءَ جي ڀهرين درجي ۾ سون کي منهنجي اُستاد ڪيئل‌داس فانيءَ سيکاري هئي جڏهن منهنجي عمر ڏهه سال هئي.“

ان تي مسز راشديءَ چيو ”تون سون کي پنهنجو شعر انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري ڏي ته مان اُن تان بنگاليءَ ۾ ترجمو ڪيان.“

ايتري ۾ هڪ نواب صاحب اچي نڪتو، جنهن کي سنڌ ۾ ڪافي زمين ڪليم ۾ ملي آهي. هو تراش خراش، ڪڙائي ٽڙائيءَ وارو ڪرڙوڙ هيو ۽ هن جي اچي‌دار پوليءَ ۾ هند مسلم نوابيءَ جا ڪجهه آثار ملي رهيا ها. هن پنهنجو تعارف ٻئي ڪرايو ته ”مان خود-ڪاشتڪار آهيان ۽ سنڌ ۾ سون کي ڪجهه زمين

آهي" ته ايتري ۾ حفيظ قريشي اچي نڪتو. مسز راشديءَ هن جو نواب صاحب سان تعارف ڪرائيندي چيو ته "نواب صاحب راجپوت آهي ۽ هن وقت سنڌ ۾ هن کي ڪافي زمين آهي." جنهن تي نواب صاحب چيو، "ها، خدا جو شڪر آهي جومون کي سنڌ ۾ ٽڪرو ملي ويو آهي. سان خود ڪاشت ڪندو آهيان، گذران ٿي ويندو آهي." گالهين ڪندي پتو پيو ته نواب صاحب ڪسرنفسيءَ کان ڪم وٺي رهيو هو ۽ هن کي ڪيئي هزار ايڪڙ زمين ڪليم ۾ ملي هئي پر مارشل ريگيوليشن لاڳو ٿيڻ کان پوءِ هن جي ڪجهه زمين سرڪار واپس وٺي هئي." حفيظ صاحب ڪجهه سوچ ۾ پڏي ويو. ٿوريءَ دير کان پوءِ آن ٻوڏ مان ٻاهر آيري نواب صاحب کان پڇيائين، "اوهان اصل راجپوتانا جا نواب آهيو يا اصل دهليءَ جي آس پاس جا آهيو؟" نواب صاحب هن جي ايتري دور رس نگاهه ڏسي، ڪجهه گهبرائجي ويو ۽ چيائين، "در اصل منهنجو ترڏاڏو ايران مان آيو هو ۽ اچي دهليءَ ۾ قيام ڪيو هيائين. پوءِ دهليءَ جي ڪنهن شهر- آشوب سبب منهنجا وڏا راجپوتانا لڏي آيا ها جتي هن کي ڪافي جاگيرون مليون هيون."

"مون پڻ ائين سمجهيو هو"، حفيظ صاحب مرڪندي چيو. هن جي مُرڪ ۾ زهر پريل هو.

ايتري ۾ راشدي صاحب به اچي نڪتو. هو پين مهمانن سان حالي حوالي ٿي رهيو هو ۽ مسز راشدي مون کي چين جي انقلابي شاعريءَ جي باري ۾ پنهنجا تاثرات ٻڌائي رهي هئي. مون هن کي چيو ته "مون پيڪنگ ۾ شايع ٿيل انقلابي شاعريءَ جو هڪ مجموعو پڙهيو آهي. در اصل ترجمي سان ڪنهن شاعر جي عظمت جو اندازو لڳائڻ مشڪل آهي پر مون کي ان ڪتاب ۾ فٽ-نوٽ پڙهي تعجب آيو هو ته ڪتاب ۾ شامل ڪيل شاعرن مان ڪيترائي شاعر چانگ ڪائي شيڪ جي حڪومت گولين سان اڏايا ها. مون هن کي وڌيڪ ٻڌايو ته

Gul Hayat Institute

مون تائيوان جي منتخب چيني شاعريءَ تي بہ هڪ ڪتاب پڙهيو هو جو مون کي آمريڪي سفارت خاني جي ڪلچرل اتاشيءَ موڪليو هو پر اُن ڪتاب مان مون کي ڪفن ۽ ڪافور جي بوءِ آئي هُئي." ان تي مسز راشديءَ چيو تہ چين جي انقلابي شاعري نهايت جاندار آهي ۽ مثال طور هن ڪنهن چيني شاعر جو نالو ورتو جو مون کي هيئر يـاد نہ آهي. هـن وقت جا چيني شاعر Chinese Literature رسالي ۾ اڇي رهي آهي اُن مون کي متاثر نہ ڪيو آهي پر چين بہ شايد اُنهيءَ ادبي بحران مان گذري رهيو آهي، جنهن مان روسي ادب استالن جي دؤر ۾ گذريو هو. مون مسز راشديءَ کي روس ۾ جديد ادب، خاص ڪري اليااهرن‌برگ جي ناول Thaw، بوريتسوف جي ناول Not by Bread Alone، سولزي نتسن جي ناول One Day in Siberia ۽ پيسترنڪ، يوتوشينڪو، آندري ووزنيسينسڪي جي باري ۾ پنهنجا تاثر ٻڌايا. يوتوشينڪو (Yevgeny Yevtushenko) ۽ آندري ووزنسينسڪي (Andrei Voznesensky) هن وقت روس ۾ چوٽيءَ جا شاعر آهن. مون مسز راشديءَ کي يوتوشينڪو جي آٽم ڪهاڙيءَ مان هيئيون گفتگو ٻڌايو جو هن کي ڏاڍو وڻيو:-

"ڪامريد! انقلاب مري چڪو آهي"

"نہ، انقلاب مُئو نہ آهي، بيمار آهي ۽ مان پنهنجي شاعري ايمبيولنس ڪري ڪم آڻي رهيو آهيان."

مون هن کي ووزنيسينسڪيءَ جي هڪ نظم My Achilles Heart مان هيئيون بند بہ ٻڌايو جو مشهور شاعر آڊن (Auden) انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي:-

* Our destruction is unthinkable,
More unthinkable what we endure,

* اسان جي تباهي سوچ ۾ بہ نہ ٿي اچي سگهي،
ان کان وڌيڪ سوچ ۾ نہ ايندڙ آهو آهي جو اسان سهي رهيا آهيون،
ان کان اڃا بہ وڌيڪ سوچ ۾ نہ ايندڙ اهو آهي تہ ڪوئي بندوقچي ڪنهن لرزندڙ ڏاڳي کي ڪٽي سگهي.

Gul Hayat Institute

More unthinkable still that a sniper
Should ever sever the quivering thread

نواب صاحب، جو انگريزي چاڻندو هو، اسان کي ڪجهه حيرت ڪجهه تحمل سان ٻڌي رهيو هو. ايتري ۾ مرحوم الله‌بخش سومري جو وڏو فرزند مسٽر رحيم‌بخش سومرو به اچي نڪتو. هو راشدي صاحب سان گڏالهائي رهيو هو ته مون کي هن سان هڪ ملاقات ياد آئي. هڪ ڀيري مان شڪارپور مان سکر اچي رهيو هوس ته رستي تي مون سان هن جو پاڻ صمد سومرو ملهيو هو ۽ چيو هيائين، "ادا رحيم هتان کان ڪجهه پنڌ تي ايئر مارشل اصغر خان ۽ سيڪريٽري دفاع مسٽر نظيراحمد جي شڪار جي دعوت ڪئي آهي؛ مان اوڏانهن ٿو وڃان، تون به هلين ته بهتر." مون کي سکر ۾ ڪم نه هيو ۽ صمد سان رشتيداري ۽ رحيم‌بخش سان ايتري بي تڪلفي هئي جو مان هن جي رسمي دعوت کان سوا صمد سان گڏ هليو ويس. دعوت تي ٻيا به ڪيترائي مهمان آيا ها جن مان اڪثر منهنجا واقف ها. آڻي هڪ پنگيءَ ڪنهن آفيسر کي زور ڏي ڏنا، جو شڪار تان ٽڪجي موٽيو هو. اوچتو رحيم‌بخش ٽنگون ڦڪيري انهيءَ پنگيءَ کي چيو، "اڙي گانڊيءَ جي اولاد! آڻي هاڻي مون کي به زور ڏي". ان تي ٿهڪڙو پڄجي ويو هو. رحيم‌بخش جي اها ظرافت مون کان نه وسري آهي.

ٿوريءَ دير کان پوءِ حفيظ صاحب اسان کان موڪلائڻ چاهيو پر مسز راشديءَ، جا هڪ شفيق ميزبان آهي، هن کي زور ڪيو ته مانيءَ کائي وڃي. آن کان پوءِ مسز راشديءَ مانيءَ رکائي ۽ اسان سيٽي وڄي مانيءَ جي مز تي ويناسين. گالهيون ڪندي راشدي صاحب نهايت ذهانت سان ون يونٽ کان اڳ ۽ ون يونٽ کان پوءِ حالات جو تجزيو ڪيو ۽ آن ۾ پنهنجي سياسي ڪردار جي وضاحت ڪندي چيو، "پر مان ته چوان ٿو ته اوهان سنڌي دانشور کائي اخلاقي ڏيوالي ڏاهي، مون

تي مقدمو هلايو. گهٽ ۾ گهٽ مون کي بچاوَ جو پورو موقعو ته ڏيو. پوءِ ڀلي فيصلو ڪيو ته مون جو ڪردار ادا ڪيو آهي، اهو تاريخي طور لازمي هيو يا نه."

"فتويٰ اڳيئي ملي چڪي آهي، رڳو سزا ڏيڻي آهي"، حفيظ صاحب چيو ۽ پوءِ پورو ڪلاڪ سنڌ جي موجوده ۽ گذشته دؤر تي تقرير ڪيائين.

پهرين ته راشدي صاحب گهبرائجي ويو ۽ شايد سختيءَ سان جواب ڏيڻ ٿي چاهيائين. پوءِ ڪجهه مهمان نوازيءَ جي لوازمات کي مدنظر رکي ۽ ڪجهه حفيظ صاحب جي سياسي تجزيي جي منفرد انداز ۽ هن جي طنز ۽ مزاح کان متاثر ٿي، هن ڪوئي جواب نه ڏنو. حفيظ صاحب نئين اسرائيل جو ذڪر ڪيو ته راشدي صاحب ڏاڍا ٽهڪ ڏنا ۽ ماحول جي سنگيني رنگينيءَ ۾ بدلجي وئي. پنهنجي تقرير پوري ڪري حفيظ صاحب منهنجا ڪجهه شعر پڙهيا جنهن تي راشدي صاحب مون کي پنهنجي آواز ۾ ڪوئي شعر پڙهڻ جي فرمايش ڪئي. مون هن کي پنهنجو اڻ ڇپيل نظم "تون هونءَ به مرندين ڪاڇي ۾— اڄ ناهر وانگر ڇال ڏئي— تون آءُ پهاڙيءَ پاڇي ۾" پڙهي ٻڌايو، جنهن مان هن کي اهي سٽون "هر گوليءَ کي ڪا ٻولي آ— جا هرڪو ڄاڻو ڄاڻي ٿو" ڏاڍيون وڻيون. اٽڪل رات جي ٻارهين بجي اسان راشدي صاحب کان موڪلايو ۽ حفيظ صاحب کي ريلوي اسٽيشن تي ڇڏي، هوٽل تي موٽي آياسين. هوٽل ۾ ڀٽيءَ مون کي چيو، "حفيظ صاحب ته ڪو ڏاڍو زوراور آهي". مون هن کي چيو، "ڀٽي، مان راشدي صاحب جو احسان مند آهيان. مون کي هن جي نيت جو علم نه آهي پر منهنجي شاعري ڪنهن حد تائين هن جي سياسي اعمال جو منطقي نتيجو آهي. جي پير علي محمد شاه راشدي سنڌ ۾ نه هجي ها، ته منهنجي شاعري اتي نه پهچي ها جتي هاڻي آهي"

Gul Hayat Institute

۵ نومبر تي پيرزادي هاءِ ڪورٽ ۾ ضامن جي درخواست داخل ڪئي جا ۶ تاريخ تي شنوائيءَ لاءِ رکي وئي. اسان ضامن جي درخواست جو نقل طفيل صاحب کي پهچايو ۽ هن کي Twenty Years of Pakistan (پاڪستان جا ويهه سال) ڪتاب ۾ ڏنو جو مرڪزي حڪومت ڇپايو آهي ۽ جنهن تي اطلاعات جي مرڪزي سيڪريٽري الطاف گوهر جو پيش لفظ آهي. ان ڪتاب ۾ پاڪستان جي سنڌي ادب تي ڪجهه صفحا لکيا ويا آهن جنهن ۾ منهنجي ادبي حيثيت جو خاص طور ذڪر آهي ۽ منهنجي ضبط ٿيل ڪتاب 'پونر پري آڪاس' جي سارا هه ڪئي وئي آهي. اهو ضروري هو ته طفيل صاحب منهنجي خلاف آندل الزامن جي تردید لاءِ اهو ڪتاب ڪورٽ ۾ پيش ڪري، باقي مون کي ادب ۾ پنهنجي حيثيت تسليم ڪرائڻ لاءِ ڪنهن مرڪزي سيڪريٽريءَ جي سرٽيفڪيٽ جي ضرورت نه هئي. مون چاتو ٿي ته ڪالي داس هجي يا ٽئگور يا ڪوئي ٻيو، ڪنهن به شاعر برصغير جي تاريخ ۾ اهو ڪردار ادا نه ڪيو آهي جو مون ڪيو آهي. اها بي ڳالهه آهي ته في الحال منهنجي اهميت ايتري ٿيندي جيتري منهنجي صوبي ۽ منهنجي پوليءَ جي آهي.

اسان پنهنجي هوٽل تي موٽي آياسين. رات تائين مون Conspirators جا ڏيڍ سو صفحا پڙهيا.

Gul Hayat Institute

۶ نومبر تي ائڊووڪيٽ جنرل هاءِ ڪورٽ ڪان وقت گهريو ۽ ضامن جي درخواست ۸ نومبر تي رکي وئي. مون ائڊووڪيٽ جنرل ڏانهن ڏسي سوچيو ته هي انسان جو فاني آهي، ان کي شاعر جي وقت جو کڻڙو قدر، جنهن جو وجود صدين جي بقا جي ضمانت آهي.

هاءِ ڪورٽ ۾ شيخ ميرمحمد مليو جو منهنجو مائٽ آهي ۽ ڪراچيءَ ۾ وڪالت ڪندو آهي، ڪجهه وقت اُن سان شيزان هوٽل ۾ گذاريوسين. هو سمجهي نه ٿي سگهيو ته آخر

مون تي گورنمينٽ اهڙو سنگين ڪيس ڇو ڪيو آهي! مون هن کي ساڻيون حالتون ٻڌايون جنهن تي هن کي افسوس ٿيو ۽ چيائين، "مان ڪراچيءَ ۾ مصروف رهان ٿو ۽ ان ڪري مون کي معلوم نه آهي ته سنڌ ۾ ڇا وهي واپري رهيو آهي." ان تي مون سوچيو ته تـرڪيءَ ۾ گهٽا وڪيل ها جن کي اها چاڻ هئي ته ناظم حڪومت کي نو سال جيل ۾ ڇو رکيو ويو آهي؟

اسان شيخ ميرمحمد کان موڪلائي ديوان پرمانند کي مونالیزا هوٽل تي فون ڪيو پر هو موجود ڪونه هو. مون پوءِ فيض صاحب کي ڪڍي ڪالیج تي فون ڪيو، معلوم ٿيو ته هو ڪنهن مشاعري جي سلسلي ۾ پارٽ ويل هو. ان وقت مون چاهيو ته پاڪستان رائيٽرس گلڊ جي سيڪريٽري جنرل جميل‌الدين عالي ۽ نئشنل بڪ ٽرسٽ جي سيڪريٽري ابن انشا سان ملان، جي ٻئي منهنجا دوست هئا، پر پوءِ مون ارادو ڦيرائي ڇڏيو ۽ منجهند جي ماني کائي هوٽل تي آياسين. شام جو نثار آيو جنهن سان گڏجي ڊاڪٽر حسان جي جاءِ تي وياسين. ڊاڪٽر حسان ڪڍي ڪالیج ۾ وائيس پرنسيپال آهي جتي فيض‌احمد فيض پرنسيپال آهي. ڊاڪٽر صاحب اردوءَ جو ترقي‌پسند اديب آهي ۽ هن اسان سان گڏجي پوري پاڪستان لاءِ عوامي ادبي انجمن ٺاهي آهي. هو اڃ ڏهن مهينا اڳ سکر آيو جتي، مون، محمدابراهيم جويي، ڊاڪٽر حسان، اردوءَ جي ترقي‌پسند شاعر ۽ هن وقت پاڪستان نئشنل عوامي پارٽيءَ جي جـائنٽ سيڪريٽري حسن حميديءَ ۽ گـل خان نصير* گڏجي

* گل خان نصير—— بلوچي زبان جو وڏو ترقي‌پسند شاعر، ڪيترن ئي ڪتابن جو مصنف ۽ مير غوث‌بخش بزنجو جو دوست هو ۽ يحيٰي‌خان جي زوال کان پوءِ بلوچستان جـي صوبائي حڪومت ۾ وزير هو. پٽي حڪومت هـن کـي ڪنهن ڪيس ۾ گـرفتار ڪري، ڪافي وقت جيل ۾ رکيو هو ۽ هن کي مارشل‌لا واري دور ۾ آزاد ڪيو ويو هو—— ڪجهه سال اڳ هو گذاري ويو.

Gul Hayat Institute

'عوامي ادبي انجمن' جو منشور تيار ڪيو هو. پشتو شاعر اجمل خٽڪ* به ان ڏس ۾ اڇو هو پر هن تار ڪئي هئي ته هو ڪنهن سبب ڪري اچي نه ٿو سگهي، ۽ اسان جيڪو به منشور ناهيندا سين، آهو هن کي منظور هوندو. اهو منشور پوءِ اردوءَ، بنگاليءَ، سنڌيءَ، بلوچيءَ، پنجابيءَ ۽ پشتو ۾ چپايو ويو هو. منشور ڏسي اردوءَ جا رجعت پرست حلقا وهلور وڃڻ لڳا ها. 'جنگ'، 'حريت' ۽ 'نوائي وقت' عوامي ادبي انجمن جي خلاف ايڊيٽوريل لکيا ها ته انهيءَ منشور ۾ سنڌين، بلوچين، پنجابين، پختونن ۽ بنگالين کي مختلف قومون ڪوٺيو ويو آهي ۽ انهن جي زبانن کي قومي زبانون چيو ويو آهي ۽ اردوءَ کي فقط رابطي جي زبان ليکيو ويو آهي. 'نوائي وقت' ته ايترو به لکيو هو ته سنڌي دانشورن کي ڏسي اردو دانشورن جو من به وڌي ويو آهي. اردوءَ جي مشهور رجعت پرست نقاد سليم احمد لکيو هو ته هي سياسي منشور آهي ۽ چڱو ائين ٿيندو ته 'ادب جا مردا ادب ۾ پوريا وڃن ۽ سياست جا سياست ۾'؛ جڏ ته ادب سان سياست جي لاتعلقي پنهنجي ليکي هڪ سياسي نظريو نه آهي! اهي رجعت پرست اديب انهيءَ قومي قبرستان جا مجاور آهن جتي اهي ثقافتون دفنايون ويون آهن جن کي هو 'علاقائي' چون ٿا. ڊاڪٽر جسٽان مون کي ٻڌايو ته بابائي اردو ڊاڪٽر عبدالحق سان هن جو ان گالهه تي اختلاف ٿي پيو هو ته جيستائين قومي زبانن کي آنهن جي جائز اهميت نه ڏني ويندي، تيستائين اردو پاڪستان ۾ مقبوليت حاصل ڪري نه سگهندي. دراصل مان انهيءَ موضوع تي هڪ جدا مضمون لکي رهيو آهيان

* اجمل خٽڪ ـــ پشتو جو قوم پرست شاعر ۽ خان ولي خان جو دوست، جو اسلام آباد ۾ نيشنل عوامي پارٽيءَ جي ڪارڪن تي فيڊرل حڪومت جي ڪرايل فائرنگ ڪان پوءِ، غصي ۾ افغانستان هليو ويو ۽ اڃا آتي آهي.

Gul Hayat Institute

۽ ان ڪري هتي وڌيڪ نہ ٿو لکان. اسان اڳيئي ٿي سمجهيو تہ پنجاب ۽ ڪراچيءَ جا رجعت پسند حلقا اسان جي مخالفت ڪندا، جنهن لاءِ اسان بلڪل تيار هياسين. ڊاڪٽر صاحب مون کي پنهنجو اردوءَ ۾ جواب ڏيکاريو، جو هن عوامي ادبي انجمن جي خلاف ورتل اعتراضن جي باري ۾ روزاني 'جنگ' ۾ شايع ڪرايو هو. ڪجهہ وقت اسان ڊاڪٽر صاحب سان انجمن جي تنظيمي مسئلن تي ڳالهايو ۽ پوءِ هن کان موڪلايوسين. اُن کان پوءِ هِل پارڪ تي وياسين ۽ ٽڪريءَ تي ڪار بيهاري بيئر جون بوتلون کوليوسين. سامهون ڪراچي ڪونئروءَ وانگر سيج تي سُتي پئي هئي. اونداهي رات جي جهرمر ۾ بيئر جي سُرڪين وڌيڪ مزو ٿي ڏنو، ڀرسان ٻيءَ ڪار ۾ هڪ جوڙو اسان جي موجودگيءَ کان بي‌نياز ويٺو هو ۽ هڪٻئي تي ڳاٽَ رکي رهيو هو. هوا جي خنڪيءَ منهنجي ڌيان کي ڪٿان جو ڪٿي وڃي پهچايو....

جمنا تي سج جا پويان پاڇاوان پئجي رهيا ها.... اسان تاج محل جي ڀرسان بيٺا هياسين – مان، ڀٽي، منهنجو جهونو دوست سترام، گيتا ۽ راج. گيتا تاج سان ٽيڪ ڏئي بيٺي هئي ۽ ائين لڳي رهيو هو ڄڻ تہ معمارن هن کي بہ سنگ مرمر مان ڪٽي ٺاهيو هو.... جڏهن تاج اونده ۾ ٻڏي ويو هو اسان آگري هوٽل تي آيا هياسين .... راج وسڪيءَ جي بوتل کولي هئي ۽ سترام مون کي پنهنجو شعر پڙهڻ لاءِ چيو هو....

مان ۽ سترام شڪارپور ۾ نيو ايرا (New Era) اسڪول ۾ پڙهندا هياسين ۽ کيئل داس فانيءَ جا شاگرد هياسين. اسان ٻي درجي انگريزيءَ ۾ بيوس جو ڪتاب 'شيرين شعر' چڱيءَ طرح پڙهيو هو ۽ اُن کان متاثر ٿي، بيوس جي طرز تي شعر لکندا هياسين. سترام مون کان بہ چڱو لکندو هو پر هن مئٽرڪ کان پوءِ وڌيڪ تعليم نہ ورتي هئي ۽ وڃي نوڪري ڪئي

Gul Hayat Institute

هيائين ۽ ان سان گڏ هن شاعري به ترڪ ڪري ڇڏي هئي. دهليءَ ۾ هو بئنڪ ۾ ملازم هو ۽ ڪنهن ڏريد يونين جو صدر هو. مون کافي وقت شعر پڙهيو هو ۽ جڏهن 'يونءَ نه آئي ياںءَ، الا مان آڏري ويندوسانءَ' ۽ 'پٽ تي موڙ مهار، الو ميان، پٽ تي موڙ مهار' واريون وايون پڙهيون هيون ته هو اوچڳارون ڏئي روئي ويٺو هو.....

اوچتو نثار مون کي پٽيءَ تي هٿ هڻي چيو، "ڪهڙي ڏيان ۾ آهين. منهنجو خيال آهي ته هاڻي هلون." هو اسان کي هل پارڪ کان فرنٽيئر هوٽل تي وٺي آيو جتي اسان تڪا ۽ چپلي ڪباب تنور جي روئيءَ سان کاڌا ۽ پوءِ 'المدينه' هوٽل تي موٽي آياسين. اڄ شام جو نثار جي ڪار تي ويا هياسين ڇو ته بچو بيمار ٿي پيو هو. واپس آياسين ته بچي ٻڌايو ته هوٽل جي پرسان ڪجهه سمگلر رهندا آهن جن سان هن ڪچهريون ڪيون هيون. مون بچي کي چيو، "بچا! مان به سمگلر آهيان. مان اهي خيال سمگل ڪندو آهيان جن تي بندش هوندي آهي، ڏڻهن ته روپوش آهيان." بچي سهڙ وانگر ڪن کڙا ڪيا ۽ ڪجهه سوچڻ لڳو. ايتري ۾ پٽيءَ چيو، "اڃا نو لڳا آهن. هي ليٽي پوڻ جو وقت نه آهي. ڪامريڊ پوهو هتان ٽي چار سو قدم پري رهندو آهي. هل ته اُن سان ملون." مون هن سان اتفاق ڪيو ۽ هوٽل کان ٻاهر نڪتاسين. ڪامريڊ پوهوءَ سان منهنجي پهريون ملاقات ۱۹۴۸ع ۾ ٿي هئي. اُن وقت ڪامريڈ پوهو مون کي بلڪل بي‌معنيٰ لڳو هو. پوڙن ۾ ٻڏندي هاڪ جا هٿ ڏسي، منهنجو من گائڊون ماڻون ٿيندو آهي. ڪامريڈ پوهوءَ ڏانهن ويندي اسان کي ڪاري در وٽان وڃڻو پيو، جتي مون هڪ گهر سجاتو جتي مرحومه روشن (ريشم) رهندي هئي. هوءَ مون سان شڪارپور ڪاليج ۾ پڙهندي هئي ۽ منهنجو هن سان ايترو پيار هيو جو هوءَ جڏهن ڪراچيءَ تعليم لاءِ هلي آئي هئي ته مون کي تيستائين چين نه آيو هو

Gul Hayat Institute

جيستائين مون ورڻي ۾ آيل ڪجهه زمين وڪڻي، ڪراچيءَ ۾ تعليم لاءِ پئسا هٿ نه ڪيا هاڻ. ڪراچيءَ ۾ اسان روز ڪاري در کان ڪيماڙيءَ تائين ويندا هياسين. ڪڏهن نيٽيو جيٽيءَ جي پرسان مندر وٽ ترسندا هياسين ۽ هوءَ مندر وٽان آڪا وڻي سمنڊ جي پاڻيءَ ۾ مڇين کي آڇيلندي هئي ۽ مان ڏاڪڻ تان لهي پيٽ تائين تري ويندو هوس. مون پنهنجي زندگيءَ جو نهايت لا اُبالي دؤر ريشم سان گذاريو هو. هن کي ادب سان به دلچسپي هئي ۽ هن ڪجهه گيت "هن دنيا جي ويراني ۾ منزل ملندي يا نه؟" ۽ "مڪڙي چا کان مرجهائي" وغيره لکيا هاڻ جي مون هن کي درست ڪري ڏنا ها ۽ جي عورتن جي رسالي "ساڻي" ۾ ۱۹۴۶ع ۾ ڇپيا هاڻ 'ساڻي' رسالو منهنجي دوست موهن پنجابيءَ کڏيو هو ۽ منهنجي صلاح تي هن روشن کي اُن جي ايڊيٽوريل بورڊ تي کنيو هو. (مان پاڻيان ٿو ته سندري اُتمچنداڻي به 'ساڻيءَ' جي ايڊيٽوريل بورڊ تي هئي.) ۱۹۴۷ع ۾ جڏهن مون پنهنجي دوست لڇمڻ راجپال جي مدد سان شڪارپور مان "اڳتي قدم" رسالو ڪڏيو هو ته اُن ۾ مون روشن جو هڪ نظم 'او ساز زندگيءَ جا!' شايع ڪيو هو. مان شڪارپور ۾ روز هن جي گهر ويندو هوس ۽ ڪيئي ڪلاڪ هن سان گڏ گذاريندو هوس. اوچتو اسان جي دوستي ٽٽي وئي هئي ۽ ۱۹۴۷ع جي آخر ۾ هن جي مرحوم محمد اسحاق کوجي سان شادي ٿي هئي، جو به مٽي ذڪر ڪيل ڪاري در واري جاءِ ۾ رهندو هو. هن جي شاديءَ کان پوءِ اسان جي به ٽي پيرا نهايت مختصر ملاقات ٿي هئي. شاديءَ کان پوءِ هن سرڪاري ملازمت ڪئي هئي ۽ ڪراچيءَ ۾ اسڪولن جي انسپيڪٽريس هئي. نوڪريءَ ۾ هئي تہ هن کي پارنهن مهينا ڪنهن خاص ڪورس لاءِ آمريڪا موڪليو ويو هو، جتي سان فرانسسڪو ۽ نيويارڪ ۾ مون هن کي اهي خط لکيا ها جي پوءِ 'پنهل کان پوءِ' جي نالي سان شايع ٿيا هاڻ آمريڪا مان موٽي هوءَ ڪراچيءَ جي

Gul Hayat Institute

ادبي سنگت ۾ دلچسپي وٺندي هئي ۽ مون کي شايد ربانيءَ ٻڌايو هو ته هڪ ڀيري جنهن ڪمري ۾ ادبي سنگت جي ميٽنگ ٿيندي هئي، ڪنهن شرارت ڪري علامہ اقبال ۽ نذرالاسلام جي فوٽو پرسان منهنجو فوٽو ٽنگي ڇڏيو هو. هوءَ جيئن ڪمري ۾ گهري هئي، هن جي انهن فوٽن تي نظر پئي هئي ۽ هوءَ ڪجهہ سوچي ديوار ڏانهن وئي هئي ۽ منهنجو فوٽو ڦيرائي اُبتو ڪري ڇڏيو هيائين. آمريڪا کان واپسيءَ کان پوءِ هوءَ ڪجهہ وقت ڪراچيءَ ۾ رهي هئي ۽ پوءِ سري لنڪا وئي هئي ۽ اُتان موٽي پنهنجي آتم ڪهاڻي ٽي لکيائين ته بيمار ٿي پئي هئي ۽ گذاري وئي هئي. مون کي هن جي موت جا اڳواٽ پروڙ پيا ها جن جو تفصيل ڪنهن ٻي وقت لکندس. مون هن جي موت تي هڪ دردناڪ نظم لکيو هو جو اڄا تائين ڇپيو نہ آهي. هڪ ڀيري اڌ رات جو مان ڪاري در ۾ ڪوجن جي قبرستان ۾ هن جي قبر تي ويو هوس جنهن جو تفصيلي احوال مون 'جي ڪاڪ ڪوريا ڪاپڙيءَ' ۾ شايع ٿيل هڪ خط ۾ ڏنو آهي.

جڏهن مرحومہ روشن جي جاءِ وٽان لنگهياسين ته هينيون فارسي شعر بي‌اختيار منهنجي زبان تي آيو:—

حيف در چشم زدن صحبتِ يار آخر شد
روئے گل سير نہ ديديم و بهار آخر شد

روشن جي گهر ڪان چاليهارو قدمن تي ڪامريڊ پوهوءَ جي جاءِ هڪ سوڙهيءَ، سڙاند واريءَ گهٽيءَ جي هڪ جهونيءَ ماڙيءَ ۾ هئي. هو رشيد جي سڏ تي هيٺ لهي آيو ۽ هن سان نهايت گرم جوشيءَ سان هٿ ملايائين ۽ پوءِ سامهون سگريٽ جي پڙيءَ ڏانهن وڌيو ۽ پڙيءَ واري کان سگريٽن جو پڪيٽ خريد ڪيائين. مون سوچيو ته پوهوءَ مون کي سڃاتو نہ آهي پر هو اڄا مون کي پٽي ڏئي، پڙيءَ واري کي پيسا ڏئي رهيو هو ته مون ڏانهن منهن ورائڻ کان سواءِ چيائين، "ڪر خبر،

Gul Hayat Institute

ضامن جي درخواست جو ڇا ٿيو؟“ مان وائڙو ٿي ويس ۽ هن کان پڇيم، ”توکي ڪيئن خبر پئي ته مون ضامن جي درخواست ڪئي آهي؟“ هن هاڻي مون ڏانهن منهن ورايو ۽ چيائين، ”مون کي سڀ خبر آهي.“ ڪامريڊ پوهو اڃا تائين ڪڙو تڙو، سڀو ۽ سوٽ ۾ ٿي نظر آيو، جيتوڻيڪ هن کي اکين وٽ ڪانوَ ـ پيرا پئجي چڪا ها. جي منهن مان ڪنهن به انسان جو عزم ۽ ايمانداري بکي سگهندي آهي ته مون ڪامريڊ پوهوءَ جهڙو منهن ڪٿي نه ڏٺو آهي. هو اسان سان گڏجي المدينه هوٽل تي آيو ۽ اهڙو گهائل مائل ٿي لڳو ڄڻ مون سان ڪالهه مليو هو. هن مون کي ٿهه پهه چيو، ”تنهنجي ڪراچي ڇڏڻ کان پوءِ جڏهن مون پهريون پيرو تنهنجا شعر پڙهيا ها تڏهن مون چيو * هو ته ’باغيءَ‘ ۽ ’ڪوليءَ‘ جي نظمن وارو شاعر مري چڪو آهي ۽ هي ڪو پيٽي بورجوا (Petit Bourgeious) جذباتي جڪ ماري رهيو آهي، پر هاڻي،“ ڪامريڊ پوهوءَ منهنجي پٺي ٺپيندي چيو، ”هاڻي، ڳالهه نه پڇ! باهه ٻاري ڏني ٿي، باهه!“ ڪامريڊ پوهو هن وقت ڪنهن خانگي فرم جي نوڪري ڪندو آهي ۽ هن کي ڇهه سٽ سؤ رپيا پگهار ملندي آهي. ها، پاڪستان کان اڳ هو ڪيئي ڀيرا سياسي قيدي ٿي رهيو هو پر پاڪستان کان پوءِ هن کي ڪنهن خانگي فرم جي پيسن ڦٻائڻ جي ڏوهه ۾ ٻي سال ٽيپ اچي وئي هئي. هن مون کي ٻڌايو ته هن تي اهو ڪيس بنهه ڪوڙو هو ۽ مون هن تي اعتبار ڪيو هو جيتوڻيڪ بورجوازيءَ سان خيانت ڪامريڊ پوهوءَ جي مذهب ۾ جائز هئي. هن مون کي وڌيڪ ٻڌايو ته هن

* منهنجو ”باغي“ نظم سنڌي سرڪل جي ڪتاب ’لهرون‘ ۾ ڇپيو هو ۽ ’ڪولي‘ نظم ”سوشلسٽ“ هفتيوار ۾ ڇپيو هو، جا ڪراچيءَ ۾، آءٌ، لڇمڻ راجپال، علي مڪراني ۽ رُڪن الدين قاسمي گڏجي ايڊٽ ڪندا هياسين.

Gul Hayat Institute

پنهنجن پنجيتاليهن سالن جي عمر ۾ ڪنهن به عورت جي اؤگهڙ نه ڏٺي هئي ۽ ڇهن سالن ۾ ڪوبه ڪتاب ڪونه ڪوليو هيائين. (هن ڪتاب کولڻ جي ڳالهه ائين ڪئي جڏ ڪتاب به ڪائي عورت هو.) هن اهو به ٻڌايو ته ڪيترائي سال اڳ هن جي شادي ٿي هئي پر پهرين ۽ رات ٿي هن جو پنهنجي ڪنوار سان آصولن ٿي متيءِ ٿي پيو هو ۽ وري هن جو منهن نه ڏٺو هيائين ۽ هاڻي پيءِ شاديءِ لاءِ هن 'متيءِ واريون' ڇڏيون هيون ۽ ڪنهن به هن کي سڳ ڪونه ٿي ڏنو ڇو ته هو عمر ۾ وڏو ٿي چڪو هو. ان تي پٽيءِ هن کي چيو، "پر ڪامريڊ، ڪونهون وڏو ٿيندو آهي ته سان ٿيندو آهي ۽ آن کي پورو ڏڻ آڇبو آهي. حيرت آهي ته توکي هڪ به نه ٿي ملي!"

"چڏ شودپائي"، ڪامريڊ پوهوءِ مرڪ دبائيندي چيو. ڪامريڊ سان ڳالهيون ڪندي مون ڏٺو ته هن ڪيترن لفظن ۾ 'پائي' Suffix ڳنڍي اسم خاص (abstract noun) ٺاهيو. ايتري قدر جو هن انگريزي لفظ mean ۾ 'پائي' ڳنڍي چيو ته "فلاڻيءِ ۾ مينپائي آهي"، آها فلاڻي، جنهن جي ڪامريڊ پوهوءِ شڪايت ٿي ڪئي منهنجي چاڻو سڃاڻو آهي ۽ مون هن جي باري ۾ ڪامريڊ کي چيو، "ڏسو ۾ اڇي ٿو ته هوءِ تنهنجي ويران زندگيءِ ۾ اڪيلو زهريلو گل آهي." پهرين ته هن کي اها ڳالهه وڻي پر پوءِ سوچي چيائين، "تون به شودپائي ٿو ڪرين."

مون ڳالهه لنوائي پڇيو، "ڪامريد! اهو ته ٻڌاءِ ته تو ڇهن سالن ۾ ڪوئي ڪتاب ڇو نه ڪوليو آهي؟" هن جواب ڏنو، "نوڪريءِ مان فرصت به نه ٿي ملي ۽ پڙهڻ جهڙو ڪوئي ڪتاب ڇپيو به نه آهي. هاڻ اخبارون ۽ رسالا پڙهندو رهندو آهيان. 'روح رهان' به ملندي رهندي آهي. مون ڏٺو ساهه پري ڪامريد پوهوءِ ڏانهن ڏٺو. تاريخ جي ڦهڪي سان ڪيترائي

Gul Hayat Institute

انسان متيءَ جي ڏير ۾ ڏيڄي ويا ها پر ڪامريڊ پوهو ڪنهن ٽنل شهتير جي آڏ ۾ لڪو ويٺو هو ۽ چوڌاري گهٽ ٻوسات جي باوجود، زندهه هو. ڪامريڊ پوهوءَ اسان سان هڪ ڀڄي رات جو موڪلايو ۽ چيائين، "سياڻي ساجهري ڏيوٽيءَ تي وڃڻو آهي نه ته جيڪر اڄا ڪڇهري ڪيون ها."

۷ نومبر تي به ٻڇي جي طبيعت خراب هئي پر سون هن کي ٽيهه روپيا خرچي ڏنا جن مان هو هڪ پئنٽ ۽ قميص ونڊي آيو، جا پائي هو چاق‌وچوبند ٿي لڳو ۽ اٺ آنا هڪ ڏسٽي واڊسٽيءَ فقيرياڻيءَ کي ڏئي هن کي اڪ پڳائين. پوءِ هو سامهون ڪنهن چرس فروش سان گهالهاڙ لڳو جنهن جي شڪل ڪنهن مافيا جي گلهي - ڪپ ڪاروباريءَ وانگر ٿي لڳي.

يارهين ڀڄي نثار ڪٽمبرا ڪڍي آيو ۽ منهنجو ۽ پٽيءَ جو هوٽل جي پس‌منظر ۾ فوٽو ڪڍي چيائين، "هي فوٽو تنهنجي آتم‌ڪهاڻيءَ ۾ ڇپائيندا سين، جيئن معلوم ٿي سگهي ته سنڌ جو شاعر ڪٿي روپوش رهيو هو." هوٽل جي سامهون نالييءَ مان ڏپ اچي رهي هئي ۽ چرس فروش چرس جون گولين وڪڻي پيسا گڏي رهيو هو. ايتري ۾ ٻڇو اسان وٽ اچي ٻيٺو ۽ چيائين، "صاحب! هي چرس وڏا ماڻهو ٿا سمگل ڪرائن. ڪراچيءَ ۾ به مٽن جا مڙ ٿو اچي ۽ ظاهر ظهور ٿو وڪامي." پوءِ نثار ٻڌايو ته ڪراچيءَ جي شاگردن جلوس ڪڍيو هو ۽ ڪافي توڙ ڦوڙ ڪئي هيائون، جنهنڪري هن جو ڪاليج به بين ڪاليجن وانگر بند ٿي رهيو هو. اسان اڳ اخبار ۾ پڙهيو هو ته حيدرآباد ۾ ڪجهه شاگرد، جن ڪنوينشن ۾ بهرو وٺو هو، گرفتار ڪيا ويا ها. ايتري ۾ ديوان پرمانند به اچي نڪتو. هن ٻڌايو ته هو پنهنجي ڪنهن مسئلي ۾ وڃڻي ويو هو ۽ ان ڪري وعدي موجب اچي نه سگهيو هو. ديوان هونءَ ته نشي نشي وارو مڙس آهي پر دوستيءَ ۾ ويل نه وڃائيندو آهي. هو

Gul Hayat Institute

مون سان شڪارپور گورنمنٽ هاءِ اسڪول ۾ پڙهندو هو ۽ اسان گڏجي اسڪول جي چوڪرين ۾ دلچسپي ونندا هياسين، پر پوءِ هو مٽرڪ ۾ هو تہ هن جي شادي ٿي وئي هئي ۽ هو جنسيات تي پنهنجي بهتر معلومات جي برتري ڏيکارينڊو هو. هاسٽل ۾ هو پرچي وديارٿيءَ سان گڏ رهندو هو، جو پوءِ هڪ دهشت پسند انقلابيءَ جي حيثيت ۾ مشهور ٿيو. ديوان اڇا تائين پرچي جو گهاليهون ڪندو آهي. پرچو هيمون ڪلاڻيءَ سان تخريبي ڪاروائين ۾ شريڪ هوندو هو ۽ جڏهن هيمون جهلجي ويو هو تہ پرچو ۽ عٽشي ودياڻي بچي ويا ها. هيمونءَ کي ۲ جنوري ۱۹۴۲ تي ڦاسي ڏني وئي هئي. پرچو ۱۹۴۲ ۾ انگريز دشمن تحريڪن ۾ حصو وٺڻ لاءِ ڪراچيءَ هليو ويو هو. مان پانيان ٿو تہ هن جا تعلقات Hindustan Socialist Republican Army سان هيا جن جا باني چندر شيکر آزاد ۽ پگت‌سنگهہ وارا هيا ۽ جو ۱۹۳۳ع ۾ پگت‌سنگهہ جي ڦاسيءَ کان پوءِ ٽڙي پکڙي ويو هو ۽ جنهن جا اڪثر انقلابي هندستان جي ڪميونسٽ پارٽيءَ ۾ شامل ٿي ويا ها. مان پانيان ٿو تہ پرچو انهيءَ آرميءَ کي نئين سر منظم ڪري رهيو هو. هن جي ٽولي ۾ وشنو، عٽشي وديارٿي (جو غالباً اڇا تائين بمبئي جي ڪميونسٽ پارٽيءَ جو ميمبر آهي ۽ جو ڪنهن وقت الور ڪميونسٽ پارٽيءَ جو سيڪريٽري هو)، هيمون ڪلاڻي ۽ ڦيرو هيا. پنجراپور بم ڪيس ۾ هن جي سنگت کي سزا آئي هئي. هو بم ٺاهي رهيا ها تہ بم ڦاٽي پيو هو ۽ هو پڪڙجي پيا ها.

پرچو ميرٺ روڊ بئنڪ، ڪراچيءَ ۾ ڊاڙو هڻندي جهلجي پيو هو. هو ڊاڙا استالن وانگر هڻندو هو تہ جيئن پيسا هٿ ڪري انقلاب جي ڪم آڻي. هن ڪراچيءَ جي جنرل پوسٽ آفس، حيدرآباد جي پوسٽ آفس، بئنڪ آف انڊيا تي ڊاڙا ۽ هنيا ها ۽ واردات جي دوران قتل بہ ڪيا ها ۽ هن کي ڦاسيءَ جي سزا آئي هئي پر پنهنجي کوليءَ جي نقلي چاپي

Gul Hayat Institute

ٺهرائي، ڪولي ڪوا ڙي، ڪراچي جيل جي پٽ تي پڇي ويو هو. هن جي جهڙت ڦيروءَ جو ڀاءُ پرسو مل جيڪب آباد ۾ وڪالت ڪندو هو ۽ انهيءَ مون کي ٻڌايو هو ته ورهاڱي کان پوءِ ڦيرو هندستان ۾ ڌاڙا هڻندو هو ۽ هن کي قتل جي ڏوهه ۾ ڦاسيءَ جي سزا آئي هئي. انهيءَ ١٩٤٢ع واري دور جا ڪيترائي ڪردار ڪافي دلچسپ هيا ۽ انهن جي زندگين تي ناول، ڪهاڻيون ۽ ڊراما لکي سگهجن ٿا. ديوان اڃا تائين پرچي جون ڳالهيون ڪندو آهي. هڪ ڀيري مون هن کان پڇيو هو، "ديوان توتي پرچي جي سنگ جو اثر نه ٿيو؟ توکي ڪڏهن انقلابي ٿيڻ جو شوق نه ٿيو؟" ديوان گنڀير ٿي چيو ته "جي پوُرين سان تسمئي ائين ڏي ملي ته انقلاب لاءِ ڦاهي چڙهڻ بيوقوفي آهي. انقلاب کان پوءِ ته ٻين وانگر رڳو لسيءَ سان ڍوڍو ملندو." ديوان پوُرين سان تسمئي (کير جي ريهڙي) ڏاڍي کائيندو هو ۽ ان ڪري هن کي ذيابيطس ٿي پئي هئي.

هڪ ڀيري ديوان کي شاعريءَ جو شوق ٿيو هو ۽ مون کي پنهنجو هڪ غزل ڏيکاريو هيائين. مون غزل ڏسي ديوان کي چيو هو ته اهو واهيات آهي. ديوان مون سان انهيءَ تبصري تي متفق نه ٿيو هو ۽ چيو هئائين ته "جي تون سنڌ جو شاهه آهين ته مان سنڌ جو سامي آهيان." مون ديوان جي ڌيان تي آندو هو ته سامي سلوڪ لکندو هو ۽ نه غزل، ان تي ديوان لاجواب ٿي ويو هو ۽ منهنجو هڪ غزل پنهنجي نالي سان ڪاليج جي مسيلنيءَ ۾ ڇپايو هيائين، پر اڃا تائين هن تان اهو رنگ لٿو نه آهي ۽ هو مون کي چوندو آهي ته جي مان هن جي شاعريءَ جو سلو ڪچيءَ ۾ نه ڪپيان ها ته جيڪر هو به وڏو شاعر ٿي ها. پر پوءِ ڪجهه سوچي چوندو آهي، "اهڙيءَ شاعريءَ کي ٻي باهه ڏجي. جي مان شاعر ٿيان ها ته تو وانگر چوويهه ڪلاڪ سي.آءِ.ڊي کڍ هجي ها." ديوان ٺيٺ سنڌي ڳالهائيندو آهي ۽ هن کي روزمره جا سوين اصطلاح ۽

Gul Hayat Institute

محاورا ياد آهن جي پنهنجي مرضيءَ سان موقعو ۽ محل ڏسي ڪم آڻيندو آهي. هن جو داد ونڊ ۽ داد ڏيڻ جو طريقو به عجيب آهي. داد ونڊ محل هو چوندو آهي، "متان نه مڃين!" ۽ داد ڏيڻ محل هو چوندو آهي، "شل، تنهنجا ٻچا جيئن!" هن کي هڪ اڌ پارسيءَ جو شعر به ياد هوندو آهي جو هو ادبي محفل ۾ اوچتو پڙهي گفتگوءَ ۾ پنهنجي گهريءَ دلچسپيءَ جو ثبوت ڏيندو آهي. مثال طور ڪوئي پنهنجي ٿنا ڪندو آهي ته ديوان چوندو آهي 'زنے پستان خود مالد حظوظ نفس کے یابد'. باقي هو اردو شاعريءَ سان 'ڪشت' نه ڪندو آهي. 'ڪشت' ديوان جي ٻوليءَ جي ذخيري جو هڪ املهه لفظ آهي.

ديوان پرمانند کي ڪافي زمين آهي ۽ شايد ان ڪري هو لڏي نه ويو آهي، جيتوڻيڪ هن کي ڪليان ڪئمپ لاءِ ڏاڍي ڏکار آهي جتي ڪنهن پرشناچار جي واقعي هن کي لوڏي وڏو هو. زميندارياءَ ۽ وڪالت مان هن جو سڏو گذر ٿيندو آهي ۽ مون هن کي سدائين 'الوڪ آنند' ۾ ڏٺو آهي. اهو محاورو به ديوان جي ٻوليءَ مان آهي جنهن کي هو 'شرنارٿي سنڌي' ڪوٺيندو آهي پر جيڪا ڪڏهن ڪڏهن هو پنهنجي طنز ۽ مزاح لاءِ ڪم آڻيندو آهي. ڪنهن موقعي تي مون هن کي هڪ ٿري/راجستاني ڪارڙ دوهي جي هڪ سٽ 'پرناريءَ جي پريتڙي، پنج پرڪارن ڪاءِ' پڌائي هٿي جا هن کي ڏاڍي وٽي هٿي ۽ هاڻي هو آها سٽ منهنجي خلاف ڪم آڻيندو آهي. هو هڪ صلح پسند انسان آهي ۽ هندو مومن، ڇڙي ڇمار سڀ جو خير گهرندو آهي. مون هن ۾ نه فقط تعصب پر جذبات جي شدت به ڪڏهن نه ڏٺي آهي. سياست ۾ نه هو گنگوتيليءَ جو ساڻي آهي، نه راجا پوج جو. دراصل هن کي سياست ۾ ڪا دلچسپي نه آهي. ها، هڪ پيري هو بي. ڊي اليڪشن جي چڪر ۾ آيو هو ۽ گڙهي ياسين ٽائون ڪاميٽيءَ جو چيئرمئن به چونديو ويو هو پر چيئرمنيءَ هن جا دشمن وڌايا ها ۽ ان کان پوءِ هن

سياست کان ’ٻاڻ‘ ڪري ڇڏي هئي. ’ٻاڻ ڪرڻ‘ ديوان جو ٻيو محبوب محاورو آهي.

ديوان اچڻ سان پنهنجو حال احوال ٻڌايو. هو ابترا ڏينهن کنهن ڪنس جي ڪن ۾ مرلي وڄائيندو رهيو هو پر هن جي ساري محنت اڪارت وئي هئي. هن جي چرچي گهڙي جو نثار تي چڱو اثر پيو ۽ مون کي اهو ڏسي خوشي ٿي ته هن کي ديوان جي صحبت پسند آئي هئي. مون ديوان کي چيو، ”پلا هاڻي ڪهڙي صلاح آهي؟“ ”جيڪا صلاح يارن جي“، ديوان ٺهه پهه جواب ڏنو. ”مان چوان ٿو ته موناليزا هوٽل مان ٽپڙ کڻي هليو آءُ،“ مون چيو. ”ڪلاڪ ڏيڍ لڳي ويندو،“ ائين چئي ديوان موڪلايو ۽ پوري ڪلاڪ ۾ ٽپڙ ٽڪسيءَ ۾ کڻي موٽي آيو.

جيتوڻيڪ مان هن وقت داروِرسن جي آزمايش مان گذري رهيو آهيان، هي انسان جنهن جو آدرش رڳو گهر گرهستيءَ جو سک چين آهي، مون کي پيارو آهي ڇو ته هن سان ويهي مان پنهنجي ننڍپڻ جا ڪيترائي سال ٻيهر جيئي سگهان ٿو.

اسان اُتي ئي منجهند جي ماني گڏجي کاڌي. پوءِ نثار موڪلائي گهر هليو ويو ۽ پٺي آهلي پيو ته هن کي ننڊ وٺي وئي. مان ۽ ديوان ڳالهيون ڪندا رهياسين. هڪ ڀيري شڪارپور ڪاليج ۾ ڪنهن برهمو سماجيءَ ڪيشب چندرسين جي زندگيءَ تي انگريزيءَ ۾ سمپوزيم ڪرايو هو ۽ سڀ کان چڱو ڳالهائيندڙن کي به انعام آڇيا ويا ها. چٽاڀيٽيءَ ۾ نه فقط شڪارپور ڪاليج جا ڇوڪرا هيا پر ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد جي ڪاليجن جا ڇوڪرا به حصو وٺي رهيا ها. اسان جي اسڪول کي بہ چٽاڀيٽيءَ ۾ شامل ٿيڻ جي نينڊ ڏني وئي هئي ۽ ان لاءِ اسان جي اسڪول جي هيڊ ماستر مون کي ۽ ستڙام کي چونڊيو هو. مون کي انگريزيءَ ۾ هڪ ڪتاب راجا رام موهن راءِ

۽ هڪ ڪتاب ڪيشب چندرسين جي حياتيءَ تي ڏنو ويو هو جن تان نوٽ وٺي، مون تقرير تيار ڪئي هئي ۽ مون کي ويهن ٽيهن ڳالهائيندڙن مان پهرين انعام مليو هو. پهريون انعام شايد ڊي-جي-سنڊ ڪاليج جي ڪنهن شاگرد کي ڏنو ويو هو. اها ڳالهه نڪتي ته ديوان چيو، "تو جڏهن تقرير شروع ڪئي تڏهن ڪجهه هيڪيو هئين، پر پوءِ تو ايتري جوش ۽ جذبي سان تقرير شروع ڪئي هئي، جو تنهنجي فصاحت ۽ روانيءَ سڀ واڌا ٿي ويا ها."

مون جواب ڏنو ته "مان به اڳين ٿو سمجهان ته منهنجي تقرير ۾ جذبو ڪجهه دير سان آيو هو."

"چو؟"

"چا مطلب؟"

"تنهنجي نظر منهنجي تي پئي هئي. هوءَ تنهنجي سامهون ويٺي هئي پر تنهنجي نظر هن تي ديرسان پئي هئي."

"ڪهڙي منو؟ اوهه.... ديوان، واهه جو پکڙيو آٿي!"

"چا ٿو سمجهين؟ متان نه مڃين!"

مون کي هاڻي ياد آيو ته منهنجي ڪلاس فيلو هئي جا مون کي ڏاڍو وٺندي هئي. هوءَ شڪارپور ۾ هاٿي در جي اندران ڪاري نهائينءَ جي پرسان رهندي هئي. منهنجو گهر هن جي گهر کان ميل ڏيڍ پري هو پر پوءِ به مان روز رات جو هن جي گهر جي ٻاهران ٻه ٽي چڪر ڏيندو هوس. هڪ ٻيري رات جا ڏهه وڳا ها ۽ ڏاڍي ٺڏ ٿي پئي. مان هن جي گهر وٽان لنگهيو هوس ته هوءَ چانئٽ وٽ بيٺي هئي ۽ لالٽين جهلي ڪنهن گيڙو رتي بکاريءَ کي بکيا ڏئي رهي هئي. بکاريءَ جي وڃڻ کان پوءِ هوءَ ڪافي وقت چانئٽ تي بيٺي رهي هئي ۽ مان گهٽيءَ ۾ بيهجي ويو هوس. ان وقت مون کي پڪ ٿي وئي هئي ته مون گهٽو اڳ هن کي ڪٿي ڏٺو آهي ۽

Gul Hayat Institute

اسان جنم جنم جي چڪر ۾ ڪٿي مليا آهيون. نه ڄاڻ هوءَ هاڻي ڪٿي آهي؟ اڪي نه هوءَ ليمي جي ڌاريءَ وانگر هئي پر هاڻي هن جو سرير وڻ، پڪن انبن جي پاڇاڻي ڏڪ ڏيندو هوندو. ائين نه نه آهي نه هوءَ مري وئي آهي!

پوءِ ديوان رمتي پاڻيءَ ۾ پيا رچ ڦٽي ڪيا. هو شاهي باغ جي پرسان ماڻدا، هو آغا صوفيءَ جا ڊراما، هو شنڪر جا ميلا، هو سنڌ واهه تي شيل، لال لويون، ڏياريون، مناڻيءَ جا دونا، موتيءَ جون ڪلفيون، رابيل جون ڪنڊيون، الاجي اونهي مان ڇا ڇا چڪي ڪيندو ويو ۽ مرحوم الله بخش سومري واري شڪارپور جيتري جاڳندي اکين اڳيان هلي آئي. نيٺ هو ڳالهيون ڪري ڌڪجي پيو ۽ مرڪي چيائين ”آسو آڪاڻي، جڳ مڙيوئي سپنو.“

شام جو اسان نثار سان گڏجي ڪلفٽن تي وياسين. مون کي ڪلفٽن ڏٺي لڳ ڀڳ چار سال ٿيا ها. جڏهن پوئين ڀيري مان آتي ويو هوس تڏهن مون سان آتم، سندري، رباني ۽ ٻئي ساڻ هيا. اڌ رات جو وقت هو ۽ آسمان ۾ چانڊوڪيءَ جي لس ليٽ هئي. اسان ڪناري تي ڪرسيون وجهي ويٺا هياسين ۽ ڳالهيون ڪندي رات لڙي هئي. ڇا اسان وري ملنداسين يا وڇوڙو ابدي آهي؟ تاريخ اسان لاءِ ڪيڏو نه عذاب ٿي پئي آهي! اردوءَ جا پاڪستاني ۽ هندستاني اديب هڪٻئي سان ملن ته ڪنهن کي اعتراض نه آهي، سنڌيءَ جا پاڪستاني هندستاني اديب ملن ته سنڌي اديبن کي ڪال ڪوٺڙيون ڏسڻيون پون! آخر مون کي ١٩٧٥ع جي جنگ دوران جيل ۾ رکڻ جو هڪ سبب اهو به هيو ته آتم ۽ سندري منهنجا سهمان هيا؟ ڇو؟ ائين ڇو؟؟؟

ديوان به ٽي ڀيرا منهنجي ڪلهي تي هٿ رکيو پر مان اونداهي سمنڊ ۾ گهوري رهيو هوس. نيٺ پڇيائين، ”ڇا ٿيو

سوچين؟" مون پُڻ پُڻ ڪري چيو، "ديوان، تو ٿوري ديراگ چيو، 'آسو آڪاڻي، جگ مڙيوئي سپنو' پر سپنو ڪهڙو نه پياڻڪ آهي!"

۸ نومبر تي به ضامن جي درخواست نه هلي ۽ وري ۱۲ نومبر تي هلڻ لاءِ رکي وئي. ائڊووڪيٽ جنرل ڪيس خود رکايو ۽ چيائين ته "مون کي سکر جي ايس.پي کان ڪجهه معلوم ڪرڻو آهي". مون کي هاءِ ڪورٽ ۾ طفيل صاحب ٻڌايو ته ڪراچيءَ جي روزاني انگريزي اخبار 'ليڊر' پهرئين صفحي تي وڏيءَ سُرخيءَ سان خبر ڏني هُئي ته شاعر اياز ضمانت لاءِ ڪوشش ڪري رهيو آهي. هن کي اُن خبر جي اشاعت تي ناراضگي هُئي چو ته هن کي اخباري شهرت نه وٺندي هُئي. مون هن کي چيو ته اڳ جڏهن 'يونر پري آڪاس' تي بندش هئي تڏهن به 'ليڊر' اُن تي 'شاعر مصيبت ۾' جي عنوان سان ايڊيٽوريل لکيو هو. مان ته 'ليڊر' جي ايڈيٽر کي ڪونه سڃاڻان ۽ نه اسان سان ڪنهن هن کي اها خبر پهچائي آهي. جيتوڻيڪ جمهوري جدوجهد لاءِ مان اهڙيءَ پروپئگنڊا جو قايل آهيان پر هن پيري ته مان به چاهيان ها ته اهڙي خبر شايع نه ڪئي وڃي چو ته 'ليڊر' سکر ۾ وڪامندي آهي ۽ اها خبر پڙهي منهنجا ٻار هيسجي ويا هوندا. اوچتو مون کي خيال آيو ته ڪامريڊ پوهوءَ منهنجي ضامن جي درخواست جي باري ۾ خبر 'ليڊر' ۾ پڙهي هوندي. مون کي اهو به خيال آيو ته پاڪستان ۾ گهڻا وڪيل آهن جن جي دلچسپي پي.ايل.ڊي (Pakistan Legal Decisions) ڏن سواءِ ڪنهن بيءَ گهالهه ۾ آهي، جا اسان جي سماجي شعور تي اثر انداز ٿئي ٿي. هاءِ ڪورٽ مان موڪلاسين ته ديوان پڇيو ته "تنهنجي ضمانت جي درخواست ڪهڙو جج ٻڌندو؟"

"مسٽر جسٽس خميساڻي"، مون جواب ڏنو.

"جي.ايم.سيّد واري درخواست به انهيءَ ٻڌي هئي؟" من پڇيو. "هائو"، مون جواب ڏنو.

"هاڻي ڪيڏانهن هلون؟" ديوان پڇيو.

Gul Hayat Institute

"هلي ٿا هوٽل تي جڪ ماريون". مون جواب ڏنو.

موٽڻ وقت پيرزادي ٻڌايو ته شيخ مير محمد اسان جي رات جي ماني ڪئي هئي.

رات جو ۱۲ بجي تائين مير محمد وٽ هياسين. هن وٽ به نوجوان سنڌي وڪيل آيل ها جي پڪا محب وطن ٿي ڏنا ۽ جي منهنجي شاعريءَ کان بيحد متاثر هئا. وڪيلن جو هي نسل بروهيءَ ۽ طفيل کان ڪيترو نه مختلف هيو! ڪجهه وقت کان پوءِ شيخ مير محمد جي محلي جو هڪ راجستاني پاڙيسري به اچي نڪتو جو ڪوئي بي.ڊيءَ جو ميمبر هيو. ان ڪري اسان جي گفتگو بدلجي وئي ۽ ڪاڏي پيتي ۽ پارنهن لڳي ويا.

۹ نومبر تي مون Conspirators پڙهي پورو ڪيو ۽ آندري ٻيد (Andre Gide) جي جرنل جا سؤ صفحا به پڙهيا جي بلڪل بيچسا هيا. دراصل مون کي ٻيد جو آسڪروائيلڊ تي لکيل ڪتاب De Profundus ڏاڍو وڻيو هو ۽ ان ڪري مون اهي جرنل به خريد ڪيا ها. شام جو مون رباني کي فون ڪيو ته پٽي به ٽي ڏينهن سکر وڃي رهيو آهي ۽ ان ڪري هو شام جو هليو اچي ۽ آرتوار اسان سان گذاري. شام جو ڪامريڊ پوهو آيو ته محفل متي. هن 'نئين دنيا' جا ڪيترائي پرچا جلد ٻڌائي مون لاءِ تحفي طور آندا ها. مان پانيان ٽو ته 'نئين‌دنيا' ۽ 'روح رهاڻ' سنڌي ذهن ۾ انقلاب آڻي چڪيو آهي ۽ حميد سنڌيءَ سنڌ ۾ هڪ ناقابل فراموش ڪردار ادا ڪيو آهي.

مون کي سوچ ۾ ڏسي پوهوءَ پڇيو، "اڄ ڪلهه سوپو چا ٿو ڪري؟"

"ايل.ايل.بي جي پهرئين سال جو امتحان ڏنو اٿائين"، مون جواب ڏنو.

"اها ته مون کي خبر آهي، پيو چا ٿو ڪري؟" پوهوءَ پڇيو.

"پيو چا ڪري؟ هو هڪ ڏ-منهين بلا آهي- هندو، سنڌي، اشتراڪي! هن لاءِ سياست ۾ ڪهڙي گنجائش ٿي سگهي

ٽي! هو هندستان ۾ هجي ها تہ ڪيونسٽ پارٽيءَ جي مرڪزي ڪميٽيءَ جو ميمبر هجي ها يا نهرو ڪئبينيٽ ۾ وزير هجي ها."

مان پوهوءَ وارن رسالن جا پنا اُٿلائڻ لڳس تہ ايتري ۾ ربابي اچي نڪتو. هن سان گڏ نثار ۽ هن جا ٻہ دوست بہ آيا جن مان هڪ ڊاڪٽر هو ۽ ٻيو اردو ادبيات جو پروفيسر. نثار ڪٽان اسڪاچ جي بوتل هٿ ڪئي هئي جا هن وچ تي کولي رکي. پروفيسر اُردو غزل تي تحقيق ڪئي هئي ۽ اُن تان گهور ٽي ويو. هن چيو تہ "غزل ۾ محبوب جو تصوّر بہ ڦري رهيو آهي. اڳي تہ غزل ۾ محبوب * کي 'سبزهءِ خط' بہ هيو ۽ 'ڪاڪلِ مشڪين' بہ هئي، هو 'ترڪي ڪُلاهہ' بہ پائيندو هو تہ 'شڪار' بہ ڪندو هو، هن وٽ 'دشنہ' ۽ 'خنجر' بہ هوندو هو تہ 'تيرِ نگاہ' ۽ ڪمانِ ابرو' بہ هوندا ها، هو 'سمند ناز' تي سواري بہ ڪندو هو تہ هن جي 'فتراڪ ۾ نخچير' بہ هوندو هو، هو قاتل بہ هو ۽ هن جي دامن تي خون جا داغ بہ هئا، هن جي ڪوچي ۾ ڪيئي عاشق ڪُسي ويا ها، مطلب تہ نواب يا شهزادو جنهن جو هر غزل گو شاعر وظيفي خوار هو، اُن جون سڀ خوبيون/ خاميون غزل جي محبوب ۾ هيون ۽ وظيفي جي ڪميبيشيءَ تي جنهن حسد جو اظهار شاعر هڪٻئي سان دربار ۾ ڪندا ها، شاعريءَ ۾ اُن جو اظهار رقيب روسياهہ جي منهن ۾ چائي وجهي ڪندا ها. غزل ۾ عاشق جو گريبان چاڪ، وار پريشان، چشمہ نم ۽ دل بيمار هوندي هئي. هو دربار جون جتيون بہ چنڊيندو هو، رقيب جا موچڑا بہ ڪائيندو

* سبزهءِ خط ـ گلن تي وارن جي جٽ.
ڪاڪُل مشڪين ـ مشڪ جهڙا گهنڊيدار لوڙا.
دشنہ ـ هٿيار جو نالو، 'سمندِ ناز' نخريلو گهوڙو.
فتراڪ ـ گهوڙي تي لڙڪندڙ ڪوٿري.
نخچير ـ ماريل شڪار
رقيب رو سياهہ ـ ڪار مُنهون رقيب.

Gul Hayat Institute

هو ۽ سارو وقت حسد جي آگ ۾ جلندو پچرندو به هيو. ڪنهن وقت هو مجنوں۽ وانگر سڪي ڪاٺ ٿي ويندو هو ته ڪنهن وقت فرهاد وانگر متي ۾ کهاڙو هڻي خودڪشي ڪندو هو. جڏهن هو هجر ۾ ڳري ڪک ٿي ويندو هو، تڏهن هن جو محبوب هن جي رقيب جي پهلوءَ مان نڪري، هن جي عيادت لاءِ ايندو هو ۽ هن کي ڏسي، ويچاري عاشق کي آخري هڏڪي ايندي هئي ۽ جڏهن هو مري ويندو هو ته هن‌جي لاش کي ڪفن به ڪونه ملندو هو. ها، ڪڏهن ڪڏهن هن خسته جان جنازي تي ڪوئي روئيندو هو ۽ ڪڏهن هن جو سنگ دل محبوب هن جي مزار تي فاتحه خواني۽ لاءِ ايندو هو، ۽ محشر جي ڏينهن ويچارو عاشق اهڙي ته آه ووفغان ڪندو هو، جو هرڪوئي پچندو هو ته هي داد خواهه ڪير آهي."

مون پروفيسر صاحب کي چيو ته "اسان وٽ به سانگي۽ ۽ گدا کان وڌي جميعت‌الشعرا جي لڏي تائين ساڳي۽ لڪيرجا فقير هيا. هڪ پيري حيدرآباد جو هڪ نامي گرامي شاعر منهنجي آفس تي آيو هو ۽ هن منهنجي فرمايش تي غزل پڙهيا ها ته آهي مون کي انشا ۽ ناسخ جي آلٿي۽ وانگر لڳا ها." ان تي پروفيسر صاحب چيو ته "حسرت موهاني۽ جي غزل ۾ محبوب جو تصوّر بلڪل مختلف آهي." مون آن تي چيو، "حسرت موهاني به ڪنهن رويا سان عشق ۾ آهي. فيض ۾ عورت جي گرم وگداز جسم سان عشق ملي ٿو. پر جيستائين عشق و محبت جو تعلق آهي مون کي هندي شاعري اردو شاعري۽ کان هزار ڀيرا وڌيڪ وٽندي آهي. ها، اردو غزل جو فلسفيانه پهلو ڀي گهاڻهه آهي. مون کي اصغر گونڈوي۽ جي شاعري وٽندي آهي. غالب ۾ به ڪي شعر ته اهڙا آهن جو آهي پڙهي مون کي خاطري ٿي وئي هئي ته شاعر پيغمبر ٿيندا آهن ۽ آنهن جي دور رس نگاهه پنهنجي دؤر کان سؤ سال اڳتي ڏسي سگهندي آهي." مثال طور مون هن کي غالب جا ڪجهه شعر ٻڌايا—

Gul Hayat Institute

مری تعمیر میں مضمر ہے اک صورت خرابی کی
ہیولا برقِ خرمن کا ہے خونِ گرم دہقاں کا

—

دیوار بارِ منتِ مزدور سے ہے خم
اے خانماں خراب نہ احساں اٹھائیے

—

کر وہ کن گرسنہ مزدورِ طربِ گاہِ رقیب
بے ستوں آئینۂ خوابِ گرانِ شیریں

اهي شعر پڌي پروفيسر ڊاڊو خوش ٿيو ۽ چيائين ته ”اوهان ته اردو شاعريءَ جو گهرو مطالعو ڪيو آهي. مون ته پڌو هو ته اوهان کي اُردو شاعريءَ سان چڙ آهي.“

ان تي مون چيو ته ”منهنجو هڪ دوست، جو جج هيو، مذهب ۾ اعتبار نه ڪندو هو. هڪ ڀيري هن جو پيءُ، هن جي چيمبر ۾ آيو ته ڏٺائين ته بين قانوني ڪتابن سان گڏ هن جي شيلف تي هملٽن (Hamilton) جو ’هدايا‘ (Hedaya)، ’فتاواي عالمگيري‘ جا ڪيئي جلد، امير علي جو ’محمدن لا‘ ۽ ٻيا ڪيئي اهڙا اسلامي قانون تي ڪتاب رکيا ها. ان تي هن جي پيءُ چيو ته ”بابا، ماڻهو ته ڏاڍا ڪُوڙا آهن، مون کي چوندا آهن ته تنهنجو پُٽ ڪافر آهي. تو وٽ کهڙا نه چڱا ڪتاب رکيا آهن!“ ان تي جج صاحب ٿهڪ ڏئي چيو هو، ”بابا، توهان چا اهو سمجهيو هو ته مان بنان پڙهڻ جي ڪافر ٿيو آهيان؟“

پروفيسر ان تي ڏاڍو ڪليو ۽ چيائين، ”چا، اوهان لاءِ اُردوءَ جي ڪائي اهميت آهي؟“

مون جواب ڏنو، ”تمام گهڻي. اُردو برصغير جي رابطي جي زبان ٿي قلعهء معلّيٰ ۾ پيدا ٿي هئي. اُردوءَ جي ڪري برصغير جو ورهاڱو ٿيو ۽ اُردو ٿي ماڻهن جي ورهايل دلين کي گڏيندي سگهندي آهي پر ان لاءِ اُردوءَ کي اهو روپ ونڊو پوندو جو اُن کي مولانا حاليءَ جي نظم ’بيوه کي دعا‘ ۾ آهي.

Gul Hayat Institute

مون کي غالب ۽ جوش ملیح آبادي۽ واري اُردو زبان نہ وٹندي آهي. ها، آرزو لکنوي ۽ ميراجي جي گيتن جي زبان مون کي ڏاڍي پياري لڳندي آهي. اردوءَ کي برصغير ۾ صحيح معنيٰ ۾ رابطي جي زبان بڻائڻ لاءِ اهو ضروري هو ته ڪڙي پوليءَ، برج ڀاشا، پوربيءَ، راجستانيءَ، ميواتيءَ وغيره پوليون مان هزارين لفظ ان ۾ شامل ٿي وڃن. مون کي سيّد مطلبي فريدآبادي۽ جو لنبو نظم 'پنرماري' ان ڏس ۾ هڪ ڪامياب ڪوشش لڳو هو. ڪنهن به زبان کي قومي زبان ٿيڻ ۾ صديون لڳي وڃن ٿيون. پاڪستان ۾ اُردو سرڪاري طرح ته قومي زبان آهي پر ان کي صحيح معنيٰ ۾ قومي زبان ٿيڻ لاءِ اُتر اولهه برصغير سان صدين جي رابطي جي ضرورت آهي ۽ رڳو به لفظ 'سائين' ۽ 'مهراڻ' آن ۾ شامل ڪرڻ سان اُها عوامي سطح تي قومي زبان نہ ٿيندي. پر ان ڪري تو کي اُردوءَ جي مستقبل جي باري ۾ ڪوئي خدشو ٿيڻ نہ گهرجي. اُردو اڄ به پوري برصغير جي رابطي جي زبان آهي ۽ آئنده به رهندي. ها، اُردوءَ جي نالي ۾ استحصال ۽ صوبائي پوليون ۽ انهن جي ادب کي نهوڙڻ جي هر ڪوشش جي مخالفت خود اردوءَ وارن کي ڪرڻ گهرجي ڇو ته آن ۾ اردوءَ جي بقا جو راز مضمر آهي."

پروفيسر جي گفتگوءَ جو ٻيو موضوع اُردوءَ جي جديد شاعري هيو. مون هن کي ٻڌايو ته مون تصدّق حسين خالد کان مجيد امجد ڏانئين ۽ نئين نسل جا اڪثر شاعر پڙهيا آهن. مون کي ميراجي ۽ فيض پسند آهن پر زبان جي لحاظ کان ميراجي عظيم آهي. هن ۾ برصغير جي ثقافت جي لافاني خوشبو آهي جا فيض، پنهنجيءَ سيڪيولرزم جي باوجود، پنهنجي شاعريءَ ۾ پيدا نہ ڪري سگهيو آهي. مون کي اهو ڏسي خوشي ٿي هٿي ته فيض ميراجيءَ جي ڪتاب 'ديس ديس کي نظمين' جو پيش لفظ لکيو هو، توڙي اردوءَ جا ترقي پسند شاعر ميراجيءَ تي جنس پرستيءَ وغيره جا الزام هٿي هن کان نفرت ڪندا

Gul Hayat Institute

آهن. منهنجي نظر ۾ سيراجي دور جديد ۾ اُردوءَ جو وڏي ۾ وڏو شاعر ٿيو آهي.

هن وري پڇيو، "ڇا اوهان شاعريءَ جي انقلابي مقصديت جا قائل آهيو."

•ون جواب ڏنو ته "اهو سمجهڻ ته شاعري فقط انقلاب جو ذريعو آهي، شاعريءَ جي توهين آهي. شاعر جي ڪائنات هڪ انقلابيءَ جي ڪائنات کان وڌيڪ وسيع هوندي آهي. انقلابي آرٽ جي Self-sufficiency جي خلاف آهن. هو چاهن ٿا ته آرٽ انقلاب جي ڪم اچي ۽ آرٽ پنهنجي ليکي مقصد نه آهي، آرٽ ذريعو آهي انقلاب جو- يعني آرٽ پنهنجي دؤر جا، بوجوازيءَ جا، زنجير ٽوڙي، انقلابيءَ جا زنجير پاڻ تي وجهي؛ آرٽ پنهنجيءَ آزاديءَ لاءِ وڙهي، پاڻ کي آزاد ڪرائي، پنهنجي غلامي پاڻ تي مسلط ڪري--- مان ان نظريي سان متفق نه آهيان. آرٽ پنهنجو مقصد پاڻ آهي. آرٽسٽ ان کي انقلاب لاءِ ڪم آڻي جيئن شوپن Chopin پنهنجي موسيقي پولنڊ جي آزاديءَ لاءِ ڪم آندي هئي، ته ان تي مون کي اعتراض نه آهي. پر ڪنهن به انقلابيءَ کي اهو حق نه آهي ته هو آرٽسٽ تي پنهنجا نظريا مسلط ڪري. آرٽسٽ آرٽ کي انقلاب جو ذريعو بڻائي به عظيم آرٽ پيدا ڪري سگهي ٿو پر آرٽسٽ لاءِ اوليت آرٽ کي آهي. دراصل منهنجيءَ نظر ۾ انقلاب آرٽ لاءِ ذريعو آهي، ذريعو ان اقتصادي پريشانيءَ مان نجات جو، جا آرٽسٽ کي پنهنجي آرٽ جي تخليق لاءِ فرصت ۽ فراغت مهيا ڪري سگهي. اسان جا کي انقلابي سمجهن ٿا ته انقلابي شاعر ٿيڻ لاءِ ڪنهن چارڻ يا پٽ وانگر رڳو تڪبندي ڪافي آهي، ۽ انقلابي شاعر جو مڪيه ڪم انقلاب جو ڏينڊورچي ٿيڻو آهي. هو ان ۾ غلط آهن. ڏينڊورچي وڏا شاعر نه ٿيندا آهن. فقط قصيده‌گو، چاهي انقلاب جا ئي چو نه هجن، شاعر نه آهن.

Gul Hayat Institute

ڪوبه عظيم آرٽسٽ ڪنهن به عظيم انقلابيءَ جو همسفر ته ٿي ٿو سگهي پر پنهنجي فن جي دنيا ۾ هو ڪنهن به انقلابيءَ جي نظرين جو پابند نه آهي. اهڙي پابندي، آرٽ ۾ ٿوري وقت لاءِ ته جان پيدا ڪري سگهي ٿي، پر انت اُن جو موت آهي. ٽالسٽاءِ، ترگنيف، گوگول ۽ ڊوسٽووسڪي لينن جي بالشيوزم کان اڳ جي پيدائش ها ۽ اُهي گورڪيءَ کان وڏا تخليق ڪار آهن جيڪو لينن جو دُم ڇلو هو. اسٽالن جي نظرياتي جبر ڪيئن روسي ادب جي ستياناسي ڪئي، اُن مان سبق سکڻ گهرجي. Chinese Literature ۾ جي چيني شاعريءَ جا ترجما اچي رهيا آهن، انهن کان گهڻو بهتر ته مان تڏهن لکندو هوس جڏهن مئٽرڪ ۾ پڙهندو هوس. مائوءَ جي ينان ڪانفرس ۾ ڪيل تقرير وڏي بڪواس آهي. اهي انقلابي ليڊر آرٽسٽ کي به پنهنجي فوج جو سپاهي ٿا سمجهن جنهن جا هو ڪمانڊر آهن ۽ هن کي پنهنجي آرڊر جي انحرافيءَ تي ڪورٽ مارشل ٿا ڪن. جي شاعر واقعي عظيم شاعر آهي ته هو ڪنهن به انقلابي ليڊر سان اختلاف جو حق رکي ٿو — حق، جو مايا ڪووسڪيءَ، ٻيو دڳ نه ڏسي، خودڪشي ڪري استعمال ڪيو هو.

”انقلابي دنيا جي تاريخ جو مطالعو نهايت ضروري آهي پر ادب ۾ به اسان کي ائين پنهنجا ويچار هجڻ گهرجن جيئن انقلابي سياست ۾ ويچار، جن جو ڳانڍاپو اسان جي ڌرتيءَ ۽ ان جي حالتن سان آهي. جڏهن منهنجي دؤر جي تاريخ لکي ويندي ته محقق اهو پروڙي ويندا ته مون کي ڪاليداس، ودياپتي ۽ ’گيت گووند‘ جي مصنف جئديو جي ڪؤتا ايترو پسند ڇو هئي ۽ مان ميراجيءَ جي مهانتا ڇو ٿو مڃان.“

رات جو ٻارهين بجي اسان جي محفل برخواست ٿي. ربانيءَ ۽ ديوان کي ننڊ وٺي وئي. مان ڊريسنگ گائون پائي

Gul Hayat Institute

۽ مفلر ويڙهي هوٽل کان ٻاهر آيس. آسمان ۾ ستارا اونده کي نهندون پائي رهيا ها. چوڌاري خاموشي هئي. مون سوچيو ته هي خاموشي جنهن ۾ شراب جي مدهوشي آهي ۽ جا آسمان مان ڏرتيءَ تي ڪري جام و مينا وانگر ٽٽي نه ٽي پوي، مون کي هر هنگامي کان وڌيڪ پياري آهي. منهنجي شاعريءَ جي اصلي برادري ته ان خاموشيءَ سان آهي.

۱۰ نومبر تي مون اي-ڪي-بروهي صاحب کي فون ڪيو. هوءَ ڪراچيءَ پهچي چڪو هو ۽ مون کي ملاقات لاءِ شام جو ٽائيم ڏنائين.

هوٽل ۾ ڪچهري ڪندي مون ربانيءَ ۽ پرمانند کي ٻڌايو ته "مهينو ڪن اڳ سکر جي ڊپٽي ڪمشنر مون کي فون ڪيو هو ته وزيرِ داخلا جناب قاضي فضل الله مون کي ياد ٿو ڪري. ان تي مون کي ياد آيو هو ته هڪ ڀيري مون حيدرآباد ۾ 'سنڌي شام' جي صدارت ٿي ڪئي ته منهنجي روبرو شاگرد رهنما جام ساقيءَ کي نياپو ملیو هو ته هن کي حيدرآباد جو ڊپٽي ڪمشنر ٿو سڏي، جنهن تي جام وراڻيو هو ته 'مون کي اڃڪلهه ايتري فرصت نه آهي جو ڪنهن ڊپٽي ڪمشنر سان ملي سگهان. بهر صورت جي هن کي مون سان ملاقات جو ايترو شوق آهي ته پاڻ هيڊانهن هليو اچي يا ڪنهن ڪاري قلم هيٺ منهنجي گرفتاريءَ جو وارنٽ موڪلي.' جام ته هيو چڙوچانڊ ۽ نندياءَ وهيءَ ۾ هن حي رت آبڙڪا ڪائي رهي هئي. مون کي ته ٻار ٻچا آهن ۽ دنيا جون لاهيون چاڙهيون ڏسي، مون ۾ ڪنهن هيمون ڪلاڻيءَ واري همٿ ته نه رهي آهي، سو مون رشيد پٽيءَ کي ڦڪي منهن چيو، 'قاضي صاحب منهنجو جهونو واقف آهي. هل ته انهيءَ وٽ هلون.' سرڪٽ هائوس ۾ مون قاضي صاحب جي پي-اي کي فون تي اطلاع ڏنو پر هن ترسڻ لاءِ چيو ڇو ته قاضي صاحب وٽ اڳ ئي

ڪو ئي ملاقاتي ويٺو هو. ٿوريءَ دير ۾ سڪر مسلم ليگ جو سابق صدر، حسن ميان، باهر نڪتو ته رشيد پٽيءَ هن کي ڏسي منهن گهنجايو. ميان صاحب مون سان رسمي عليڪ سليڪ ڪئي. هو اسان جي بار جو ميمبر هيو ۽ هن جا اسان سان اختلاف هيا. هو پاڪستان کان اڳ الله باد ۾ وڪالت ڪندو هو ۽ سابق وزير اعظم مرحوم لياقت علي خان سان دوستيءَ جو دم پريندو هو. پٽيءَ جي چهري تي انديشي جا پاڇاوان هيا ۽ هن پڇيو، 'هي ڇو آيو هو؟' ايتري ۾ قاضي صاحب مون کي اندر گهرايو ۽ ظاهري قرب سان مليو. مان اڃا سرڪٽ هائوس جي ڪمري کي ڏسي رهيو هوس، جو مون کي هڪ مهذب قيدخاني وانگر ٿي لڳو، ته قاضي صاحب چيو، 'اياز صاحب اسان جي دوستي نه آهي. اڳي هڪ اڌ ڪيس گڏ هلايو آهي، ان ڪري پاڻ ۾ دعا سلام آهي.' مون به جواب ڏنو، 'مان به ائين ٿو پانيان.'

ان تي هن چيو، 'مون کي ڪجهه وقت اڳ مغربي پاڪستان جي گورنر چيو هو ته توکي نظربند ڪيو وڃي پر مون هن کي چيو ته 'سنڌ ۾ اياز هڪ Small fry آهي ۽ هن کي نظربند ڪري هروپرو هيرو ڪري ڇڏيندا سين.'

مون جواب ڏنو، 'اوهان پنهنجي نقطه نگاه کان ٺيڪ چيو هو. دراصل اهڙي نادان کي هٿائي اوهان کي گورنر ڪيو وڃي.' قاضي صاحب مون کي کوڙين نظرن سان ڏسي، گهالهه جو سلسلو جاري رکيو ۽ چيائين 'پر هاڻي هو وري تنهنجي گرفتاريءَ لاءِ چٽي رهيو آهي. سي-آءِ-ڊي وارا ڏڙا ڏڙ رپوٽون ڪري رهيا آهن ته سنڌ ۾ جي-ايم-سيد کان پوءِ تون سڀ کان وڌيڪ خطرناڪ ماڻهو آهين ۽ دراصل تون جيئي سنڌ تحريڪ جو باني آهين.'

مون چيو، 'اوهان خود جاڻو ٿا ته مان شاعر آهيان ۽ منهنجي سياست ۾ دلچسپي ڪانه آهي.'

Gul Hayat Institute

قاضي صاحب کجهه طنز سان چيو 'ها، اهو ته مان ڄاڻان ٿو. تون وکيل ته چگو آهين پر تنهنجي سياسي پهچ کابه نه آهي. مان نه ٿو پانيان ته تون بي-ڊيءَ جو ميمبر به ٿيڻ چاهيندين.'

'بي-ڊيءَ جو ميمبر ته چا، مان منسٽر به ٿيڻ نه چاهيندس — هوم منسٽر به نه'، مون به طنز کندي چيو، 'کجهه ڏينهن اڳ خيرپور جي کمشنر مون کي چيو هو ته "ايوب خان چاڻڻ ٿو چاهي ته مون کي چا گهرجي." اهو ٻڌي قاضي صاحب چرکي ويو ۽ مون کي چتائي ڏنائين. مون ڏٺو ته قاضي صاحب پوڙهو ٿي ويو آهي. چا، هي شخص کنهن وقت سنڌ جو چيف منسٽر هو؟ قاضي صاحب هاڻي نرميءَ ۽ پاهرائين خلوص سان گهالهائڻ لڳو ۽ پڇيائين 'تنهنجيءَ شاعريءَ تي ايترو هنگامو چو ٿيو آهي؟ در اصل مون تنهنجا ڪتاب ڏٺا ها، پر انهن ۾ سنسڪرت جا ايترا لفظ هيا جو مون کي تنهنجي شاعري پوري سمجهه ۾ نه آئي هئي ۽ جي مون کي سمجهه ۾ نه آئي هئي ته بي ڪهڙي سنڌيءَ کي آئي هوندي؟'

منهنجين اکين ۾ ٿهڪ اچي وياه. مون هن کي وري چتائي ڏنو ۽ جواب ڏنو، 'قاضي صاحب! علي محمد شاه راشدي ته چوي ٿو ته "هن منهنجي شاعري سمجهي آهي."'

هن کي شايد اها گهالهه نه وڻي ۽ چيائين، 'پر هي سي-آءِ-ڊي واريا توتي ايترين رپورٽون چو ٿا ڪن؟'

'مان پانيان ٿو ته انهن کي ميان صاحب چرچ ڏني آهي،' مون مذاق ۾ وراڻيو.

'ڪهڙو ميان صاحب؟'

'حسن ميان صاحب'

'ايازا! تون ان گهالهه کي چرچو نه سمجهه، بهتر ائين ٿيندو ته گورنر کي هڪ درخواست موڪل جنهن ۾ ساري

حقيقت چاڻاءُ، قاضي صاحب صلاح ڏني.

'ساري حقيقت چاڻايان!' مون دل ۾ چيو، پر هن کي چيم، 'مون کي کوئي اعتراض نہ آهي. مان اڄ ئي هن کي درخواست موڪلينداس'. اهو چئي مون قاضي صاحب سان موڪلايو ۽ غالب جو شعر 'هوتا هے شب و روز تماشا مرے آگے' جهونگاريندو هيٺ آيس. پٽي هيٺ کار ۾ ويٺو هو- مون کي مرڪندو ڏسي چيائين، 'ڇا تي ٿو مرکين؟'

مون جواب ڏنو 'فيض صاحب کي پيش آيل هڪ واقعو ٿو ياد اچي.'

'ڪهڙو واقعو'، پٽي۽ پڇيو.

مون کار ۾ ويهندي چيو، 'ڪافي سال ٿيا جو سکر جي ڪليڪٽر مرحوم يوسفاڻي۽ هڪ مشاعرو ڪرايو هو جنهن تي فيض صاحب کي به گهرايو هيائين ۽ هن کي براج ڪالوني۽ ۾ ڪنهن سنڌي سپرنٽنڈنٽ انجنيئر وٽ رهايو هيائين. شام جو منهنجو دوست آفاق صديقي مون وٽ آيو هو ۽ چيو هيائين، 'فيض صاحب ڪاوڙجي ويو آهي. هو ٽپڙ پڌي اچي نشاط هوٽل تي ويٺو آهي ۽ مشاعري ۾ شرڪت ڪرڻ کان سواءِ، رات واري۽ گاڏي۽ ۾ هليو ويندو. يوسفاڻي صاحب اوهان ڏانهن نياپو موڪليو آهي ته "اوهان فيض صاحب کي ريهي ريهي اتي ترسايو چو ته هو هي ڪنهن جي گهالهه نہ ٿو مڃي. اوهان هن سان ضرور ملو"

مون هن کان پڇيو ته 'فيض صاحب ڇا تي رٿو آهي؟' هن کان معلوم ٿيو ته جنهن انجنيئر وٽ فيض صاحب کي رهايو ويو هو، اُن جي ۽ فيض صاحب جي وچ ۾ هيٺين گفتگو ٿي هئي:-

انجنيئر صاحب:- اوهان ڇا کندا آهيو؟

فيض صاحب:- مان پاڪستان ٽائيمز جو ايڊيٽر آهيان.

Gul Hayat Institute

انجنيئر صاحب:- پاڪستان ٽائيمز ڪٿان نڪرندي آهي؟

فيض صاحب:- لاهور مان.

انجنيئر صاحب:- اوهان فقط اردوءَ ۾ شاعري ڪندا آهيو يا انگريزيءَ ۾ به؟

فيض صاحب:- فقط اردوءَ ۾.

انجنيئر صاحب:- انگريزي بين‌الاقوامي زبان آهي، اوهان اُن ۾ شعر ڇو نه ٿا لکو؟

فيض صاحب چُپ.

انجنيئر صاحب:- اوهان پاڪستان کان ٻاهر ويا آهيو؟

فيض صاحب:- ساري دنيا گهمي آيو آهيان سواءِ آمريڪا جي، جا اوهان ڏٺي آهي.

انجنيئر صاحب:- آمريڪا ته اوهان کي سڀ کان اول ڏسڻ گهربي هئي. عالمشان ملڪ آهي.

بس پوءِ ته فيض صاحب پنهنجو اڳ جليل سگريٽ ڪٽي ڪري نئون سگريٽ ٻاريو ۽ پنهنجي بڪ ڪٽي، رستي تان ٽانگو ڪري، سڌو نشاط هوٽل تي آيو جتي هو اڄا وينو آهي.

مان ان انجنيئر کي سڃاڻندو هوس. هو اڪثر انجنيئرن وانگر جم خاني ۾ وسڪي پيئندو هو ۽ پياريندو هو. باقي هن ۾ ٻيو افعال ڪونه هو. مون سوچيو ته فيض کان سواءِ مشاعرو بگڙي ويندو ۽ ان ڪري هن وٽ ويس ۽ هن کي ريهي ريمي مشاعري ۾ شريڪ ڪيم....»

اينڊرز نسل تصوّر به نه ڪري سگهندو ته هن دؤر ۾ شاعرن سان ڪهڙيون تعديون ڪيون ويون! هاڻي جڏهن متيون واقعو مون ڊائريءَ ۾ لکيو آهي، ته ٻيو حادثو ياد اچي رهيو آهي. بهتر ٿيندو اهو به لکي ڇڏيان. جڏهن منهنجو نظم 'هي سنگرام سامهون آ نارائڻ شيام' «روح رهاڻ» ۾ شايع ٿيو هو، تڏهن منهنجن مخالفن اهو نظم اردو ترجمي سميت آدم قد پوسٽرن تي ڇپايو هو، جن ۾ مون تي ڪاروائيءَ جو مطالبو ڪيو هيائون، ۽ پوءِ

Gul Hayat Institute

اهي پوسٽر سنڌ جي ڪنڊ ڪُڙڇ ۾ هنيا ويا ها. اُنهن ڏينهن ۾ اولهه پاڪستان جو هڪ ٻيلي ڪاتي جو وزير سکر ۾ آيل هو، جنهن وٽ منهنجا ڪجهه مخالف ميڙاڪو ڪري ويڌا ها ۽ هن کي اهو پوسٽر ڏيکاري چيو هيائون ته هو حڪومت کي مون تي ڪاروائي ڪرڻ لاءِ آماده ڪري. مسٽر گل حسن منگي به اتي ويٺو هو جو ان وقت اولهه پاڪستان جي اسيمبليءَ جو ميمبر هو. وزير صاحب هن کي اهو پوسٽر ڏيکاري چيو هو، "مون کي سنڌي ته نه ايندي آهي، اوهان پڌايو ته انهيءَ سنڌي نظم جي اها ساڳي معنيٰ آهي جا اُردو ترجمي ۾ ڏني وئي آهي؟" ان تي منگي صاحب منهنجي بچاءَ ۾ ڪجهه گاله‌ائي معاملو رفع دفع ڪري چڏيو هو. مون کي جڏهن اها خبر پئي هئي تڏهن مان منگي صاحب وٽ ويو هيس ۽ پنهنجي احسان منديءَ جو اظهار ڪيو هيم. ان تي منگي صاحب مون کي هيٺين حقيقت پڌائي هئي:-

"ڪجهه غير سنڌي صحافي ۽ اديب وزير صاحب وٽ اهو پوسٽر کڻي آيا ها ۽ هن کي چيو هيائون ته شيخ ايياز، جنگ (۱۹۶۵ع واري) جي خلاف نظم لکيو آهي ۽ هو پاڪستان جو دشمن آهي. اتفاق سان مان اُتي ويٺو هوس. وزير صاحب اهو پوسٽر ڏسي مون کي چيو، 'مون کي سنڌي ته نه ايندي آهي. اوهان پڙهي پڌايو ته ان نظم ۾ ڪائي اعتراض جوگي گاله‌ه آهي يا نه.' ايياز صاحب! مون اوهان جو نظم ڏاڍي ڌيان سان پڙهيو ۽ مون کي اوهان جي مخالفن تي ڏاڍي ڪاوڙ آئي. مون وزير صاحب کي چيو، 'نارائڻ شيام خدا جو هندکو نالو آهي. شاعر سچ چيو آهي ته مان خدا کي گولي ڪيئن هڻان! دراصل هن جي مخالفن کي سنڌي ٻولي نه ٿي اچي، ان ڪري هو اعتراض ٿا وٺن. مون شاهه جو رسالو پڙهيو آهي. ان ۾ نارائڻ شيام، راڌي شيام، گنگارام، سيڪجهه آهي. هاڻ باقي مون کي هڪ گاله‌ه تي اعتراض آهي. ڪنهن به مسلمان شاعر کي پاڪستان کان پوءِ اها واڪي ٻولي لکڻ نه گهرجي.

خدا خدا آهي، نارائڻ شيام اسان جو خدا ته نه آهي. شاهه جو رسالو ٻي گهالهه آهي، اهو پاڪستان کان اڳ لکيو ويو آهي."
منگي صاحب پوءِ مون کي ڏسي محبت سان چيو، "مون شاهه جو رسالو پڙهيو آهي. مون کي سڀ ڪجهه معلوم آهي. پر اسان مسلمان آهيون، اسان جو نارائڻ شيام، راڌي شيام، گنگارام سان ڪهڙو ڪم!" مان هن جي مهرباني مڃي، گهر موٽي آيو هوس. نارائڻ شيام، راڌي شيام ته ڏٺيو، پر گنگارام وڏي گهالهه ڪئي.

جي ڪجهه حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ جا اردو اديب، سبطِ حسن، محسن پوپالي وغيره ان پوسٽر جي جواب ۾ اشتهار شايع ڪري منهنجو بچاءُ نه ڪن ها ته نارائڻ شيام ته ويٺو دليءَ ۾ هائڪو لکي ها پر مون کي جيئري گڏهه جي پيٽ ۾ پوريو وڃي ها.

مون کي ياد ٿو اچي ته منهنجي خلاف نڪتل پوسٽر کان ڪجهه وقت پوءِ سيّد باقر شاهه (جو غالباً ان وقت سنڌ نيشنل عوامي پارٽي سنڌ ڪميونسٽ پارٽيءَ جو صدر هو) ۽ تنوير عباسي منهنجي آفس ۾ آيا ها ۽ مون کي چيو هيائون "تو اهو نارائڻ شيام وارو نظم 'روح رهاڻ' ۾ ڇو شايع ڪرايو؟ تو کي ڪهڙو حق آهي جو تو ائين پوري جيئي سنڌ تحريڪ کي پريشانيءَ ۾ وڌو آهي؟" مون جواب ڏنو هو، "مان جيئي سنڌ تحريڪ کان وڌيڪ پنهنجي ضمير سان ذميدار آهيان."

۱۹۶۵ع ۾ جڏهن بين نظربندن سان گڏ جيل مان منهنجي رهائيءَ جو آرڊر آيو هو تڏهن مون سان گڏ ۳۰/۴ بيا نظربند به پوليس جي پهري ۾ باهر آندا ويا ها جي سڀ هندو هيا. باهر پوليس جي وٽن (گاڏي) بيٺي هئي. مون کي آن وقت ٽري پيس (Three piece) نل سوٽ پيو هو. هڪ پوليس جي صوبيدار، جنهن مون کي قيدي نه سمجهيو هو، بين سيني

Gul Hayat Institute

نظربندن کي هٽڪڙيون هڻي ڇڏيو. قيدين مان هڪڙو ڪتو ته هن جيل جي سپاهيءَ کان پڇيو ته "باقي هڪ قيدي ڪٿي آهي." ان تي سپاهيءَ مون ڏانهن اشارو ڪيو ۽ صوبيدار کي ان ڳالهه تي اعتبار نه آيو ۽ هن کان پڇيائين، "هن صاحب لاءِ ڏو چئين ٿا؟" جڏهن سپاهيءَ ورنديءَ ۾ هاڏو ڪئي تڏهن هو هٽ ڪڙي ڪٽي مون ڏانهن وڌيو ۽ مون هن کي هٿ سان اشارو ڪري چيو، "ترس، وڌيڪ نه وڌجانءِ. منهنجي رهائيءَ جو آرڊر جيل تي پهچي چڪو آهي. توکي ڪوبه اختيار نه آهي ته مون کي هٽڪڙيون هڻين." هن ڪڙيون اکيون ڪري چيو، "رهائيءَ جو آرڊر ته سڀني نظربندن جو جيل ۾ پهچي ويو آهي، پر فلاڻي صاحب جو آرڊر آهي ته..... ...."

"تنهنجي فلاڻي صاحب جي ته ....." مون ڏرتيءَ تي پير سر هٽ ۾ ڪٽي، صوبيدار تي حملي لاءِ پاڻهن متي ڪئي، ته ايتري ۾ جيل جو سپرنٽنڈنٽ وڏي آيو ۽ هن کي چيائين ته "اياز صاحب مشهور وڪيل آهي. هي رها ٽي چڪو آهي ۽ هن کي هٽڪڙي هٽڻ قانوني طور جائز نه آهي." زندگيءَ ۾ پهريون پيرو مون صبر جو دامن هٿان ڇڏيو هو.

پوءِ مان بڻان هٽڪڙيءَ جي پوليس جي گاڏيءَ ۾ ويو هيس. ٿوريءَ دير ۾ صوبيدار اسان کي سکر جي مهاجر ڊپٽي ڪمشنر وٽ پيش ڪيو هو. هو هڪ مڪ جيترو مائهو هو پر قانون هن کي ازدها جيڏي جيءَ ڏني هئي. هن حب‌الوطنيءَ تي لنبي چوڙي واهيات تقرير ڪري پڇيو هو، "اوهان کي ڇا چوٽو آهي؟" ڪنهن قيديءَ ڇا چيو، ڪنهن ڇا. جڏهن منهنجو وارو آيو هو ته هن مون کان خاص طور پڇيو هو "توکي ڪجهه چوٽو آهي؟"

"ڪنهن کي چوان؟" مون جواب ۾ پڇيو هو.

"مون کي، ٻيو ڪنهن کي،" هن چيو هو.

”نه“ مون رُڪائيءَ سان جواب ڏنو هو.

ڳالهين جي سلسلي ڪتان جو ڪتي پهچايو آهي. بهتر آهي ته المدينه هوٽل ۾ موٽي هلان ۽ هاءِ ڪورٽ ۾ ضامن جي درخواست واريءَ ڪاروائيءَ جو احوال مڪمل ڪيان. هتي رباني جهونگاري رهيو آهي—

* بنا کردند خوش رسمے به خاک و خون غلطیدن
خدا رحمت کند آن عاشقانِ پاک طینت را

ربانيءَ کي به مون وانگر فارسي غزل سان محبت آهي. مون کي به هزارن ۾ فارسي شعر ياد آهن. رباني جهونگارڻ بس ڪري ٿو ته آءٌ حافظ جو هڪ شعر جهونگاريان ٿو—

* تا ز میخانہ و مےء نام و نشان خواهد بود
سرِ ما خاکِ رهِ پیرِ مغان خواهد بود

شام جو مان ۽ رباني اي. ڪي. بروهي صاحب جي گهر وياسين. بروهي صاحب سان منهنجي پراڻي واقفيت هئي— مان جڏهن ايل. ايل. بي ۾ پڙهندو هوس تڏهن ئي هن کي هڪ ڪامياب وڪيل ۽ فلسفيءَ جي حيثيت ۾ شهرت هئي. هو ٿياسافيءَ کان متاثر هو ۽ اسان هن جا ليڪچر ٿياسافيڪل هال ۾ ٻڌندا هياسين. هڪ ڀيري مان هن سان هن جي آفس ۾ مليو هوس، جا ڪراچيءَ ۾ سٽي ڪورٽ جي سامهون هڪ فليٽ ۾ هئي. پهرينءَ ملاقات ۾ ئي اسان جو هڪٻئي تي خوشگوار اثر ٿيو هو. ٻيءَ ملاقات ۾ مون هن کي ايم. اين. راءِ جو ڪتاب New Humanism ۽ هن جو ماهي رسالو Marxian Way

---

* سٺيءَ ۽ رت ۾ ليٽڙي چڱيءَ رسم جو بنياد رکيو اٿائون شال خدا انهن پاڪ سڀاوَ وارن عاشقن تي رحمت ڪري.
* ان لاءِ ته ميخاني ۽ ميءِ جو نالو نشان رهڻو اڇي، (اهو ضروري آهي ته) اسان جو سِرُ پيرِ مغان جي رستي جي مٽي ٿي وڃي.

Gul Hayat Institute

پڙهڻ لاءِ ڏنا ها. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ مون روزانيءَ 'ڊان' ۾ بروهي صاحب جي New Humanism تي هڪ آرٽيڪل پڙهي هئي جنهن مان ائين ٿي لڳو ته هو ايم. اين. راءِ جي خيالات کان ڪافي متاثر ٿيو آهي. ٿينءَ ملاقات ۾ مون هن کان Marxian Way ۾ ڇپيل ايم. اين. راءِ جي لنبي مضمون Philosophy of Materialism جي باري ۾ پڇيو هو ته هن ڇيو هو ته مضمون نهايت ڇڪو لڪيل آهي. مون کي اها ڳالهه ڏاڍي وڻي هئي ته بروهي صاحب، جو پاڻ هڪ روحانيت پرست آهي ۽ مڊم بلئويٽسڪي، ائني بيسنٽ ۽ ليڊ بيٽر وغيره کان متاثر آهي، اهو ايترو فراخدل آهي جو ايم. اين. راءِ جهڙي مادّيت پرست کي به هن جي بيانتها مطالعي ۽ ذهانت تي داد ٿو ڏئي!

جڏهن مون وڪالت شروع ڪئي هئي تڏهن بروهي صاحب پنهنجي سٽي ڪورٽ جي سامهون واري آفس منهنجي دوست ۽ ڪلاس فيلو، خالداسحاق، کي ڏئي، پاڻ بئنڪ آف انڊيا بلڊنگ ۾ آفس کولي هئي جا پهرين آفس کان کافي وڌيڪ ڪشادي هئي. ٿوري وقت کان پوءِ شيخ عبدالقادر صاحب ۽ مون خالداسحاق سان پائيواري ڪئي هئي. اسان کي وڪالت ڪئي چار مهينا مس ٿيا ها ته مون هاءِ ڪورٽ ۾ ڪنهن اصيل جي پاران سنڌ سيفٽي ائڪٽ هيٺ هن جي گرفتاريءَ جي خلاف هيبيس ڪارپس جي درخواست (Habeous Corpus Petition) داخل ڪئي هئي. درخواست داخل ڪرڻ کان اڳ سان بئنڪ آف انڊيا بلڊنگ ۾ بروهي صاحب سان مشوري لاءِ ويو هوس ۽ هن کي چيو هيم ته مون کي ۱۹۴۱ ع ڪ-پ-ڪ تي کوٽي اهڙو ڪيس نه ٿو ملي جنهن ۾ هاءِ ڪورٽ ڪنهن سيفٽي ائڪٽ جي نظربند کي رهـا ڪيو هجي. ان تي بروهي صاحب چيو هو ته واقعي سنڌ هاءِ ڪورٽ هن مهل تائين اهڙيون سيئي درخواستون خارج ڪري ڇڏيون آهن. بهر صورت هن مون کي ڪلڪتي

Gul Hayat Institute

هاءِ ڪورٽ جي هڪ ڪيس پڙهڻ لاءِ چيو هو جنهن ۾ نظربند ڪي Bengal Criminal Law Amendment Act هيٺ جهليو ويو هو ۽ ڪلڪتي هاءِ ڪورٽ نظربنديءَ جي آرڊر کي غير قانوني ٺهرائي، نظربند کي ڇڏي ڏنو هو. مان بروهي صاحب جي آفس مان نڪري رهيو هوس ته مون ڏٺو هو ته هن جي ميز تي شيشي هيٺان رام چيٽملاڻيءَ جو فوٽو رکيو هو. منهنجو ڏيان فوٽي ڏانهن ڏسي بروهي صاحب ڏڪ سان چيو هو، "هي رام چيٽملاڻي آهي. هي منهنجو پارٽنر هيو. مون هن کي گهٽو روکيو پر هن نه مڃيو ۽ هندستان هليو ويو." مون بروهي صاحب کي ٻڌايو ته "رام مون سان شڪارپور جي نيو ايرا اسڪول ۾ پڙهندو هو ۽ مون کان ٻه سال سينئر هيو. اسان گڏجي اسڪول جي ڊبيٽنگ سوسائٽيءَ، ماڪ (Mock) پارليامينٽ وغيره ۾ سرگرم حصو وٺندا هياسين." (جڏهن مان بمبئيءَ ۾ هوس* ته مون کي معلوم ٿيو هو ته رام پارٽ جي چوٽيءَ جي وڪيلن مان هو ۽ تاج هوٽل ۾ رهندو ٻه هو ۽ آفس ٻه آڏي ڪندو هو. مان پانيان ٿو ته هن گوبند مالهيءَ يا ٻي ڪنهن دوست معرفت مون کي چاءِ جي دعوت ٻه ڏني هئي پر مان دليءَ هليو ويو هوس ۽ هن سان ملي نه سگهيو هوس.)

بروهي صاحب جي آفس مان موڻي، مون هن جي مشوري موجب درخواست تيار ڪري داخل ڪئي هئي. بينچ ٽي چيف جسٽس طيّب جي ۽ جسٽس ڪانسٽنٽائين هيا. مون کي انگريزيءَ تي ڪافي عبور هو ڇو ته مان شاگرديءَ واري زماني ۾ ٽي انگريزيءَ ۾ بحث مباحثا ۽ تقريرون ڪندو هوس ۽ ڪارل مارڪس

* مون کي ڪجهه سال اڳ معلوم ٿيو هو ته رام چيٽملاڻي آل انڊيا بار ايسوسيئيشن جو پريزيڊنٽ چونديو ويو هو. هن جا اندرا گانڌيءَ سان اختلاف ٿي پيا ها ۽ غالباً گرفتاريءَ جي خوف کان آمريڪا هليو ويو هو.

جي انهيءَ قول تہ Judiciary is the bulwark of the status quo مون ۾ عدليہ کان مرعوب ٿيڻ جي گنجايش نہ ڇڏي هئي ۽ مان عدالت ۾ پاڻ کان گهڻو سينئر وڪيلن وانگر خود اعتماديءَ سان ڳالهائيندو هوس. مٿئين ڪيس ۾ سرڪار جي پاران ائڊووڪيٽ جنرل مسٽر فتح چند آسودومل هاءِ ڪورٽ ۾ پيش ٿيو هو، جو مون تي اڳيئي مهربان هوندو هو. اتفاق سان مون اهو ڪيس کٽيو هو، جو پوءِ رپورٽ بہ ٿيو هو. هاءِ ڪورٽ مان موٽي مان بروهي صاحب کي ڪيس جي نتيجي جي باري ۾ ٻڌايو هو ۽ مشوري لاءِ هن جو احسان بہ مڃيو هو. هو اهو ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيو هو ۽ چيو هيائين، ”هاڻي تہ ٻين لاءِ بہ دڳ کلي پيو. مون تہ سيفٽي ائڪٽ هيٺ نظربنديءَ خلاف ٿي درخواستون وڌيون هيون پر ٿئي رد ٿيون هيون. تو الائي ڪيئن عدالت کان اهو فيصلو ورتو آهي“

مون کي هن جي نهٺائي ڏاڍي وڻي هئي. هو ڪراچيءَ جو هڪ وڏو وڪيل مڃيو ويندو هو ۽ هن جي پاڻ کان هڪ گهڻي جونير وڪيل جي همت افزائيءَ، منهنجن نظرن ۾ هن جو درجو اڳ کان بہ بلند ڪيو هو.

جڏهن مان سکر ۾ وڪالت ڪندو هوس تڏهن هڪ ڀيري بروهي صاحب سکر جي سيشن ڪورٽ ۾ سيد سعيد محمد شاهہ جي پاران قتل جي مقدمي ۾ وڪيل ٿي آيو هو ۽ پنهنجي مدد لاءِ خالد اسحاق کي بہ آندو هيائين. پهرئين ڏينهن ٿورو ڪيس هليو هو ۽ خالد صاحب منهنجي آفس تي مون کان ڪجهہ قانوني ڪتاب وٺڻ آيو هو. ڳالهين ڪندي خالد مون کي چيو هو تہ ”مون کي ڪراچيءَ ۾ ڪافي ڪيس رکيل آهن ۽ جي ٿي سگهي تہ تون منهنجي پاران انهيءَ ڪيس ۾ بروهي صاحب جي مدد ڪر.“

بروهي صاحب آغا بدرالدين خان درانيءَ جي اوطاق تي

Gul Hayat Institute

ترسيل هو. مان آتي ويس ته هو سڪ سان مليو. ٿوريءَ دير کان پوءِ هن انگريزيءَ ۾ سرڪاري ڏر ۽ بچاوَ جي ڪيس جو نهايت ذهانت سان تجزيو ڪيو ۽ مون کان پڇيو ته "تنهنجو ڇا خيال آهي؟" مون کي وري به هن جي نهنائيءَ تي پيار آيو هو. اسان آتي ئي رات جي ماني کاڌي هئي ۽ پوءِ بروهي صاحب چيو هو، "هل ته براج تان گهمي اچون." پوءِ اسان کار ۾ نڪتا هياسين ۽ براج جي ساڃيءَ ۾ تي کار روڪي هئي. کار ملن لهي بروهي صاحب چيو هو "هل ته سندوءَ ماءُ جا پير ڇهون (Let us touch the feet of Mother Indus). آن وقت چوڏهنءَ جي چنڊ جو پاڇو پاڻيءَ ۾ پئجي رهيو هو. چنڊ جي پاڇي ڏانهن اشارو ڪري، بروهي صاحب چيو هو ته "جي ڪنهن کي خبر نه هجي ها ته آسمان ۾ چنڊ آهي جنهن جو پاڇو پاڻيءَ ۾ پئجي رهيو آهي ته هو آن پاڇي کي ئي اصلي حقيقت سمجهي ها." گالهيون ڪندي مغرب جي مصوريءَ جي گالهه نڪتي هئي. مون هن کي سئلويدار ڊاليءَ جي هڪ عجيب و غريب تصوير جي باري ۾ ٻڌايو هو جنهن ۾ هڪ نيگرو غلام ستل ڊيڪاريل هو، جو ننڊ ۾ پنهنجي ديس جو خواب ڏسي رهيو هو. بروهي صاحب آن وقت مون ڏانهن حيرت مان ڏٺو هو ۽ منهنجي ڪلهي تي هٿ رکي چيو هيائين، "تعجب آهي. مون کي به ساڳو فن پارو خيال ۾ هو ۽ مون آن جي باري ۾ ڪجهه چوڻ ٻڌي چاهيو پر تو مون کان اول آن جي گالهه ڪئي."

جنهن وقت هو پاڪستان جو وزير قانون هو ته مون سکر ۾ هن کي هڪ آل پاڪستان ادبي ڪانفرنس تي مهمان خصوصي ڪري گهرايو هو ۽ ڪانفرنس جي صدارت مون خود ڪئي هئي.

مان پانيان ٿو ته جنهن وقت هو هندستان ۾ پاڪستان جو هاءِ ڪمشنر هيو، هن جي الطاف گوهر سان ڪجهه رنجش

Gul Hayat Institute

ٿي پئي هئي. ڪجهه وقت کان پوءِ جڏهن هو استعفا ڏئي، ڪراچيءَ موٽي آيو هو ته منهنجي هن سان ملاقات ٿي هئي ۽ مون کي هن ٻڌايو هو ته جڏهن هن رام ڪرشن پرم هنس جي ورسيءَ تي تقرير پوري ڪئي هئي، ته جواهرلال نهروءَ هن کي پيار سان پاڪر پائتو هو. هن مون کي وڌيڪ ٻڌايو هو ته جڏهن به نهروءَ کي ٻڌايو ويندو هو ته پاڪستان جو هاءِ ڪمشنر آيو آهي ته نهرو پنهنجي اي-ڊي-سيءَ کي چوندو هو ته 'ڇٽ ته بروهي آيو آهي.' جڏهن ۱۹۶۳ع ۾ مان دهليءَ ۾ هوس ته منهنجي دوست شيام پاڳيا، جو دهليءَ ۾ سنڌو سماج جو سيڪريٽري هو، انهيءَ گالهه جي تصديق ڪندي چيو هو ته جڏهن بروهيءَ رام ڪرشن پرم هنس جي ورسيءَ تي تقرير ڪئي هئي ته اتي موجود سنڌين جا ڳات فخر کان اوچا ٿي ويا ها. (غالباً ورسيءَ تي صدارت پارت جي پريزيڊنٽ مشهور فلاسافر راڌا ڪرشنن ڪئي هئي.)

منهنجي بروهي صاحب سان هڪ ملاقات تڏهن ٿي هئي جڏهن پٽو صاحب وزير خارجه هو. اُن وقت بروهي صاحب مون کي ايوب خان جو هڪ خط ڏيکاريو هيو جنهن ۾ لکيل هو ته جنهن وقت ايوب خان لنڊن مان موٽي ايندو ته هو بروهي صاحب کي ملاقات لاءِ گهرائيندو. غالباً اُن وقت ايوب خان ڪامن ويلٿ منسٽرس ڪانفرنس ۾ شرڪت لاءِ ويل هو. اُن وقت بروهي صاحب پٽي صاحب تي ڏاڍو رنج پئي نظر آيو. ان تي مون بروهي صاحب کي چيو هو ته "پٽو صاحب ڏاڍو تيز سياستدان آهي. دشمن کي گهٽ نه سمجهڻ گهرجي." جنهن تي بروهي صاحب چيو هو "مان هن کي ان جو بس اهل نه ٿو سمجهان ته هن کي پنهنجو دشمن سمجهان." مون کي اها انا بروهي صاحب جي اُنهيءَ شخصيت سان متضاد لڳي هئي جا مون اڳ ڏٺي هئي. منهنجو خيال هو ته سنڌ بس نهايت اهم

Gul Hayat Institute

شخصيتون پيدا ڪيون هيون— پٽو ۽ بروهي * ۽ ٻئي متضاد طبيعتن جا مالڪ ها. مان ۽ ابراهيم جويو ته ٻيءَ دنيا جا ماڻهو هياسون پر ٻنهي کي هنن جي اهميت کان انڪار ڪونہ هيو. اتفاق سان ابراهيم جويي جا ۽ بروهيءَ سان چڱا تعلقات هيا ۽ ڪنهن وقت ٻئي سنڌ مدرسي ۾ ماسٽر هيا.

مان پاڻيان ٿو ته ايوب خان لنڊن مان موٽي بروهي صاحب کي ملاقات جي دعوت ٻيهر نہ ڏني هئي. ٽي سگهي ٿو ته ٻئي صاحب هن کي ائين ڪرڻ کان روڪيو هجي.

بروهي صاحب جي آفس ۾ مون رباني ۽ ديوان کي ملاقاتين واري ڪمري ۾ ڇڏيو ۽ پاڻ هن جي ڪمري ۾ ويس جنهن ۾ ساڳيا آرٽ، فلسفي ۽ ادب تي ڪتاب ٻيا ها، جي مون اڳ ڏٺا ها. ڪجهہ انگريزي ۽ اردو ڪتاب به اُنهن ۾ شامل ڪيا ويا ها. ٽي ڪتاب منهنجا به هڪ طاق تي رکيا ها، جي مون اڳ هن کي تحفي طور پيش ڪيا ها. مون بروهيءَ کي ٻڌايو ته مون کي ۱۲۳ (الف) پاڪستان پينل ڪوڊ هيٺ گرفتار ڪرڻ جي رٿا رٽي وئي هئي، ۽ ان ڪري مون گرفتاريءَ کان اڳ ضمانت تي رهائي لاءِ ڪورٽ ۾ درخواست وڌي هئي. ۽ هُن جي ٻاهر هجڻ سبب طفيل جو وڪالت نامون داخل ڪيو هيم. ان تي بروهيءَ حيرت جو اظهار

* تاريخ جا اتفاق به ڪنهن وقت عجيب ٿا ٿين. جنرل ضياءالحق جي مارشل لا کان پوءِ، سابق وزير اعظم ذوالفقار علي ٻٽي ۽ بروهي صاحب جي پاڪستان جي سپريم ڪورٽ ۾ تند و تيز گفتگو اڃا تائين منهنجن ڪنن ۾ ٻُري رهي آهي. ٻٽي صاحب جي قاسيءَ کان ڪجهہ وقت پوءِ منهنجي بروهي صاحب سان اسلام آباد ۾ هن جي آفس ۾ ملاقات ٿي هئي. هو اڃا لامنسٽر هو توڙي هن جي استعفا جي خبر ٻڌجي چڪي هئي. آتم ڪهاڻيءَ جي ٻي ڪنهن حصي ۾ ان جي باري ۾ ذڪر ڪندس.

Gul Hayat Institute

ڪيو ۽ چيائين ته سنڌ ۾ اندر الاجي ڇا پيو وهي واپري! تو ڇا ڪيو آهي جو توتي اهڙو سنگين مقدمو ڪيو اٿائون؟"
مون هن کي چوڻ ٿي چاهيو "سنڌو ماءُ جا پير ڇهڻ ايڏو آسان نه آهي ۽ اُن جي ڏاڍي گهري قيمت ادا ڪرڻي ٿي پوي، پر پوءِ ارادو ڦيرائي هن کي چيم، "اڳ جڏهن منهنجن ڪتابن تي بندش پئي هئي ته مون اوهان کي ٻڌايو هو ته سنڌ ۾ ڪيئي دقيانوسي اديب مون سان حسد ڪندا آهن ۽ آهي ادبي محاذ تي مون سان مقابلي جا اهل نه آهن، ان ڪري هو مون تي ڪفر ۽ الحاد جون فتوائون ڏيندا آهن ۽ حڪومت کي منهنجي خلاف درخواستون ڪندا آهن جن ۾ مون تي ملڪ دشمن ڪاروائين جا الزام هڻندا آهن. انهن کي اُلٽي ڪوپري آهي ۽ هو ايستائين ويا آهن جو لکيو اٿائون ته آزاد نظم ۽ معرّا نظم (Blank Verse) به غير اسلامي آهن چو ته دنياي اسلام جي شاعرن بحر و وزن جي پابندي ڪئي آهي. اتفاق سان ڪجهه روزانيون اخبارون هنن کي ملي ويون آهن چو ته انهن جا ايڊيٽر به منهنجي اڳيان احساس ڪمتريءَ جو شڪار هوندا آهن. هو گهٽو ڪري پراڻي قسم جا غزل لکندا آهن جي لکڻ جو هر پنواڙي لکي سگهندو آهي."

ان تي بروهيءَ چيو، "مان خود سنڌي اخبارون گهٽ گهرائيندو آهيان ۽ مون کي معلوم نه آهي ته انهن ۾ ڇا ڇپجي رهيو آهي. بهر صورت ۱۲ تاريخ تي مان به طفيل سان گڏ هوندس ۽ تنهنجي ضمانت ٿي ويندي." مون هن جو ٿورو مڃيو ۽ ٻاهر اچي رباعيءَ ۽ ديوان کي بروهيءَ سان ڪيل گفتگوءَ جو ضروري حصو ٻڌايو. رستي تي مون رباعيءَ کي چيو ته "مون بروهيءَ کي پنهنجن رجعت پرست همعصرن جي باري ۾ صحيح حقيقت ڏني هئي. مان پانيان ٿو ته جي ڪوئي شاعر واقعي شاعر آهي ته هن جا دوست ۽ دشمن هن کي سچائيءَ ۾ دير نه ٿا لائن. هن جا همعصر ان تي مشتعل ٿين ٿا ته هي پنهنجي

Gul Hayat Institute

زندگيءَ جي نظريي جي باري ۾ ايترو مطمئن ڇو آهي ۽ آن کي پين تي مسلّط ڇو ٿو ڪري. هر سچو شاعر سماجي شعور ۾ ولوڙا وجهندو آهي. هو پنهنجي چوڌاري دنيا جي شعور مان پنهنجا نتيجا ڪيندو آهي. هن جا همعصر، جي ڪجهه خيالن ۽ تصوّرن جا عادي هوندا آهن، هن جي نون خيالن تي پوسرجندا آهن، جن کي هو ڪنهن طوفان جي اڳڪٿي سمجهندا آهن جا هنن جي ساريءَ دنيا کي ڪک پن وانگر اڏائي ڇڏيندي. هر عظيم شاعر جو وجود اناالحق جو آواز آهي ۽ دار و رسن جي آزمايش کي دعوت آهي. ڳالهين ڪندي مون رباني ۽ کي پڌايو ته زمان ۽ مڪان جو فاصلو مون لاءِ ڪائي رڪاوٽ نه آهي. ڪبير، جائسي، پٽائي وغيره منهنجا ائين دوست آهن جيئن هو ۽ ديوان آهي. منهنجا انهن سان ذاتي تعلقات آهن. ڪيئي پيرا مان آنهن سان گفتگوءَ ۾ محو رهيو آهيان. اطالوي شاعر دانتي (Dante) پنهنجي ڪتاب 'جهنم' (Inferno) ۾ ماضيءَ ۾ پنهنجي مرغوب شاعرن کي جنهن طرح ڪيڪاريو آهي، ان مان آءٌ پانيان ٿو ته دانتي به مون وانگر زمان ۽ مڪان جا فاصلا آساني ۽ سان ٽپي ويندو هو. 'رات اسان جي ميخاني ۾، آيو خرقه پوش' وارو نظم مون ائين لکيو هو جڏ ته حافظ سان منهنجي ملاقات ڪالهه ڪراچيءَ جي شنگريلا (Shingrila) بار ۾ ٿي هئي. پٽائي ته منهنجي پر ۾ هوندو ٿي هوندو آهي ۽ سامي منهنجو انت آد جو پاڙيسري آهي. مغربي فلسفيءَ برگسان آنهن شين ۾ رشتي جي تلاش ڪئي هئي جن کي وقت وچوڙيو هو. مان پانيان ٿو ته اهڙو رشتو آهي ۽ شاعر زمان ۽ مڪان جي سرحد کان پاهر دوست ۽ احباب بڻائي سگهي ٿو. علامه اقبال پيرَ رومي ۽ سان ائين گفتگو ڪئي آهي جڏ هڪ ڊينهن اڳ هن ڪان مدرسي ۾ سبق ورتو اٽائين ۽ ٽئگور Poems of Kabir لکڻ وقت ائين ٿو لڳي جڏ ڪبير جي ست‌سنگ ۾ ويٺو آهي. ان ڳالهه کي شايد انگريز شاعر ڪيٽس (Keats) به سمجهيو هو، جنهن پنهنجن سيني دوستن، جيئرن ۽ مئلن، سان ميخاني ۾ ملڻ ٿي چاهيو."

Gul Hayat Institute

ديوان مون کي حيرت سان ڏسي رهيو هو. ائين ٿي لڳو جڻ هن مون کي پهريون ڀيرو ڏٺو هو ۽ هو سوچي رهيو هو ته هي شخص ڪير آهي؟

هوٽل تي آياسين ته ڪامريڊ پوهو اڳي اڳيئي ويٺو هو. ايتري ۾ نثار آيو ۽ چيائين، "فوزيه اوهان کي سياڻي لاءِ رات جي مانيءَ جي دعوت ڏني آهي. مون ڊاڪٽر عالمامام کي به اڇڻ لاءِ چيو آهي جا منهنجي دوست آهي."

پوءِ، ڪافي دير ڪچهري ڪندا رهياسين. ديوان، جو بروهي صاحب جو ڀوڻائي آهي، ڪجهه وقت هن جون گالهيون ڪندو رهيو.

۱۱ نومبر تي پٽي موڪلي آيو ۽ سارو ڏينهن ڪچهري ڪندا رهياسين. ربانيءَ به ٽي ڀيرا منهنجا اهي لفظ ورجائي ٿڪ ڏنا ها ته "ڪامريڊ پوهوءَ جي ويران زندگيءَ ۾ فلاڻي اڪيلو زهريلو گل آهي" ۽ اُها فلاڻي منهنجي ان وقت ڪان واقف هئي جڏهن هن جي سانوريءَ چاتيءَ تي به ننڍا سيتا ڦل نڪتا ها.

ستين ڀڄي شام جو اسان سڀ نثار جي گهر ويا سين. نثار، نثار جي زال فوزيه، نثار جي ڀيٽيوڻي رشيد آخوند ۽ هن جي زال قمر اسان جو آدرياءُ ڪيو. نثار جي زال عربي نسل جي آهي پر جائي سنڌ ۾ آهي ۽ صاف سنڌي پٽي گالهائيندي. قدرت هن کي هڪ نهايت پيارو مکڙو ڏنو آهي. نثار ۽ فوزيه مان ايتري پنهنجڪائي ٿي بکي، جو اسان محسوس ئي نه ڪيو ته اسان پهريون ڀيرو هنن جي گهر آيا آهيون. رشيد آخوند سنڌيءَ جو مشهور ڪهاڻيڪار آهي ۽ ڪراچيءَ جو برڪ وڪيل آهي. هو ڪمپنيلا ۾ خاص طور ماهر آهي. جڏهن هو پڙهندو هو، هن جو پيءُ سکر جو ڊپٽي ڪمشنر هيو. اُن وقت هن مون سان هڪ شرارت ڪئي هئي (ڪنهن منهنجي آفس ۾ فون ڪري مون سان عورت جي آواز ۾ گالهايو هو ۽ منهنجيءَ شاعريءَ

Gul Hayat Institute

تي جندجان فدا ڪئي هئي. پوءِ اها فون ڪال روز ايندي هئي ۽ جڏهن مان ايتري عقيدت ڏسي، ڪجهه پنو هوس تہ آها فون‌ڪال اوچتو بند ٿي وئي هئي ۽ وري نہ آئي هئي. ڪافي وقت ڪان پوءِ جڏهن منهنجي رشيد آخوند سان ملاقات ٿي هئي تہ هن ٿهڪ ڏئي چيو هو تہ اها شرارت هن ڪئي هئي ۽ هو اها فون‌ڪال نثار ڪان ڪرائيندو هو. ان ڪري جڏهن گيتا 'جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي' پڙهي (جو جگجيت آڏواڻيءَ پنهنجي رسالي 'ڪهاڻي' ۾ ڇپايو هو ۽ جنهن جا پروف گيتا ڏٺا ها) مون کي ڏاڍيءَ سک سان سکر خط لکيو هو تہ مون اهو سوچي تہ ڪوئي هندستاني اديب مون سان شرارت ڪري رهيو آهي، هن کي جواب نہ ڏنو هو پر جڏهن مان بمبئيءَ ۾ سانتاڪروز ايئرپورٽ تي لٿو هوس ۽ آيل ميزبانن جي مون سان سڃاڻپ ڪرائي وئي هئي تڏهن انهن ۾ مان گيتا جي موهٽي صورت ڏسي حيران ٿي ويو هوس.

ٿوريءَ دير ۾ ڊاڪٽر عالم‌امام آئي. هوءَ وچولي وهيءَ تي پهچي چڪي هئي؛ مان پانيان ٿو تہ ڪجهه سال اڳ هوءَ ڏاڍي پرڪشش هوندي.

"اياز صاحب، اوهان سان غائبانہ واقفيت تہ ڪافي آهي؛ دراصل ڪراچيءَ جاسپيئي اديب اوهان جي نالي کان واقف آهن، پر منهنجي ڪوشش جي باوجود، اوهان سان اڳ ملاقات نہ ٿي سگهي آهي. نثار به اوهان جون ڏاڍيون ڳالهيون ڪندو آهي." عالم چيو.

ڳالهيون ڪندي مون هن کي چيو تہ "منهنجيءَ شاعريءَ ۾ منهنجي خيالات جي يڪسوئي آهي، ۽ اها يڪسوئي منهنجي نثر ۽ نظم ٻنهي ۾ آهي ۽ ٻنهي ۾ منهنجي 'World Sense' (دنيا جي شعور) جو اظهار آهي. مون شاعري ڏهين ورهئين جي

عمر ۾ شروع ڪئي هئي. منهنجي ڦوهه جوانيءَ کان وڌي هن وقت تائين ان ۾ ڪوئي فرق نه آيو آهي".

ڊاڪٽر عاليه امام، جنهن اُردوءَ ۾ پي. ايڇ. ڊي ڪئي آهي، چيو ته "مان سنڌي زبان ته نه ڄاڻان، پر مون اوهان جا ڪجهه ترجما اُردوءَ ۾ پڙهيا آهن ۽ اُنهن کان ڪافي متاثر ٿي آهيان. مون ڌارو آهي ته اوهان نه فقط اُردوءَ ۾ شاهه عبداللطيف جو منظوم ترجمو ڪيو آهي پر شاهه کان سوا ٻين شاعرن جا ۽ پنهنجي ڪلام جا به اردوءَ ۾ ترجما ڪيا آهن".

مون ڪنڌ ڏوڙي هائو ڪئي ته هن چيو، "ڪجهه اُردوءَ ۾ ٻڌايو ته اسان اوهان جي شاعريءَ کان لطف‌اندوز ٿيون." ان تي مون هن کي مير عبدالحسين سانگيءَ جي ڪلام جو هي منظوم ترجمو ٻڌايو:-

پھر وہی بـــادِ بـہـار آنـے لگی
جسم و جاں سے بوئے یار آنے لگی
بادلوں کی چھاؤں میں کیا بات تھی
یـادِ جانـاں بـار بـار آنـے لگی
روح کی گہرائیوں سے دفـعتـاً
کوئی کھوئی سی پکار آنے لگی
میری آنکھوں سے بـرسنے کے لئے
کـــوئی رسم انتظار آنے لـگـی
مدّتوں کے بعد "سانگی" آج پھر
زخـمِ پنہاں پـر بـہـار آنـے لگی

مون غزل پڙهي پورو ڪيو ته عاليه حيرت مان پڇيو، "ڇا واقعي هي سانگيءَ جو ترجمو آهي". مان اُن وقت گلاس ۾ سوڊا وجهي رهيو هوس. هن کي مرڪي جواب ڏنم، "سوڊا سانگيءَ جي آهي، وسڪي منهنجي آهي." اهو ٻڌي عاليه ٿهڪ ڏئي چيو، "مون ته سمجهو هو ته سوڊا ۽ وسڪي، ٻئي اوهان جا آهن".

Gul Hayat Institute

پوءِ عاليه مون کي ٻين منظوم ترجمن ٻڌائڻ جي فرمايش ڪئي.

مون ساميءَ جو منظوم ترجمو پڙهيو ۽ جڏهن هن کي هي شعر ٻڌايم تہ هن جي چپن مان سيسرات ٻڌڻ ۾ آيو:—

میں کیسے تجھے سمجھاؤں سکھی وہ پھولوں کی کوملتا ہے
میں ایک مہک بن جاتی ہوں جس وقت سجن گھر آتا ہے

مون ساميءَ جو ترجمو پورو ڪيو تہ عاليه پڇيو، "ڇا اهو لفظ 'سامي' ۽ هنديءَ جو لفظ 'سوامي' ساڳي ڳالهه آهن؟"

مون چيو تہ "نہ، سامي ۽ هنديءَ جو لفظ آهي جنهن جي معنيٰ ارفع ۽ اعليٰ (Sublime) آهي. 'سوامي' ٻيو لفظ آهي جو سنڌيءَ ۾ ۽ هنديءَ وانگر ساڳيءَ معنيٰ ۾ مستعمل آهي".

جڏهن مون ٻيا ڪجهه اردو ترجما عاليه کي ٻڌايا تہ عاليه چيو، "اوهان جو اردو شاعريءَ ۾ بہ پنهنجو مقام آهي، ڇا اوهان اڃا ٽائين اردوءَ ۾ لکو ٿا؟"

مون هن کي چيو تہ "شاعر پنهنجي فن کي منطقي نتيجي تي رڳو پنهنجيءَ مادريءَ زبان ۾ پهچائي سگهندو آهي. شيڪسپيئر روسيءَ ۾ لکي ها تہ شيڪسپيئر نہ ٿي سگهي ها ۽ پشڪن انگريزيءَ ۾ لکي ها تہ پشڪن نہ ٿي سگهي ها. مون ورهاڳي ڪان اڳ اردوءَ ۾ ڪڏهن بہ شاعري نہ ڪئي هئي. اها بي ڳالهه آهي تہ اُن وقت بہ مون کي اردوءَ تي ڪافي عبور هو ۽ منهنجو اردوءَ جو مطالعو نهايت وسيع هو. سن ستيتاليهه ۾ مون جڏهن نارائڻ شيام کي بمبئي وڃڻ لاءِ پاڻيءَ جي جهاز تي چڙيو هو تہ مون کي سنڌ جي ادبي دنيا ڏانواڌول ٿيندي نظر آئي هئي. سنڌي اديبن جي اڪثريت هندو هئي ۽ اهي لڳ ڀڳ سڀئي لڏي ويا ها ۽ ڪراچيءَ جي سرناڳتيءَ واريءَ لئبرريءَ کان وٺي شڪارپور جي جماڻي هال واريءَ

لئبرريءَ تائين سڀ لئبرريون لٽيون ويون هيون ۽ سنڌي ڪتاب ڪراچيءَ جي فٽ پاٿن تي رديءَ ۾ وڪاڻا ها. اُن وقت مون بي‌انتها تنهائي محسوس ڪئي هئي ۽ پيدا ٿيل خلا کي ڀرڻ لاءِ مون ڪيئي اُردوءَ جا اديب دوست ڪيا ها ۽ انجمن ترقّي‌پسند مصنفين ۽ حلقهءِ احباب ذوق جي نشستن ۾ شريڪ ٿيندو هوس. پهريون ڀيرو مون اُردوءَ ۾ شاعري ١٩٤٨ ۾ ڪئي هئي ۽ ڪيترائي نظم انجمن ۽ حلقي ۾ پڙهيا ها جي ڏاڍو پسند ڪيا ويا ها. اهي نظم اصلي هوندا ها پر مان پڙهڻ وقت چوندو هوس ته اهي منهنجن سنڌي نظمن جو منظوم ترجمو آهن. هڪ دفعي حلقي جي هڪ نشست ۾ الطاف گوهر چيو هو ’اياز، تون ٻٽو داد ٿو گهرين. هڪ پنهنجي اصل سنڌي نظم لاءِ ۽ ٻيو اُن جي منظوم ترجمي لاءِ.‘ هن کي پڪ هئي ته اهي اُردو نظم اصلي آهن ۽ ترجمو ٿي نٿا سگهن. ان وقت مان ڪراچيءَ ۾ وڪالت ڪندو هوس. ڪجهه وقت کان پوءِ مون شدت سان محسوس ڪيو هو ته ڪراچيءَ ۾ مُنهنجي سنڌي شاعري ختم ٿي ويندي، ۽ جيتوڻيڪ مان وڪالت مان ڪافي ڪمائيندو هوس، مان اوچتو ڪراچيءَ کي خيرباد چئي سکر هليو ويو هوس. سکر ۾ به منهنجن ادبي دوستن ۾ اُردوءَ جا اديب آفاق صديقي، حسن حميدي، فتح‌الله عثماني ۽ ٻيا ها. اُنهن سان گڏجي مون ڪيئي اُردو-سنڌي ڪانفرنسون سکر ۾ ڪرايون هيون. سال ١٩٥٢ء تائين مون اُردوءَ ۾ شعر لکيو هو ۽ شاه جي رسالي جو منظوم ترجمو به اُتي ڪيو هيم. ان دور ۾ منهنجي دوست آفاق صديقيءَ منهنجي اُردوءَ جي مجموعهءِ ڪلام کي ’بوئے گل نالهءِ دل‘ جي نالي سان ترتيب ڏئي شايع ڪرايو هو ۽ اُن ۾ گهڻو ڪري اُهي غزل، گيت ۽ نظم شامل هيا جي مون ڪراچيءَ ۾ لکيا ها ۽ حلقي ۽ انجمن ۾ پڙهيا ها. منهنجي ڪجهه نئين اُردو ڪلام جو انتخاب به آفاق صديقيءَ جي مُرتّب ڪيل ڪتاب ’ريگزار کے موتی‘ ۾ ڇپيو هو. مان

Gul Hayat Institute

حمايت علي شاعر سان گڏ اُردو رسالي 'شعور' جو مدير به هوس، جو حيدرآباد مان شايع ڪيو ويو هو. پوءِ وري مون سنڌيءَ ۾ شاعري ڪئي هئي ۽ 'پونر پري آڪاس' ۾ ڇپيل بيت ۽ دوها مون تي سانوڻ جي مينهن وانگر ٽپا هاڻ. مان اڃا تائين سنڌيءَ ۾ لکي رهيو آهيان ۽ اُميد ته آخر تائين سنڌيءَ ۾ لکندو رهندس. سنڌيءَ جو هر لفظ مون سان صديون ساڻ رهيو آهي، جڏ منهنجي وجود جو حصو آهي؛ مان اُن ۾ جنهن گهالهه جو اظهار ڪري ٿو سگهان، دنيا جي ٻيءَ ڪنهن به ٻوليءَ ۾ اُن تي ڪيتري به مهارت حاصل ڪري، ايترو پرپور اظهار ڪري نه سگهندس. ان ڪري ئي ڪورٽن ۾ ڪيئي ڪلاڪ انگريزيءَ ۾ گهالهائڻ ۽ هزارها انگريزي ڪتابن جي مطالعي جي باوجود، مون انگريزيءَ ۾ ڪنهن ادبي تخليق لاءِ سوچيو به نه آهي". عالمي مون سان اتفاق ڪيو ۽ چيو ته "غالب پنهنجيءَ فارسي شاعريءَ کي 'نقشهاي رنگ رنگ' ته چيو آهي پر هو زنده جاويد فقط پنهنجيءَ اُردو شاعريءَ جي ڪري ئي آهي."

رات جي ٻارهين بجي تائين اسان گهالهيون ڪندا رهياسين ۽ پوءِ اسان هوٽل تي موٽي آياسين.

هوٽل جي ڪمري ۾ مون رباني‌ءَ جي ڪلهي تي هٿ رکي چيو، "هن وقت چوب-چيني ڪٿي هوندي!"

رباني‌ءَ ٺهڪ ڏئي جواب ڏنو، "پنهنجي مڙس جي ڪچ ۾."

('چوب چيني' ٻين ڪيترن لفظن وانگر منهنجيءَ ۽ رباني‌ءَ جي نجي نالن-مالها (Private Vocabulary) جو لفظ آهي، جو ڪجهه سال اڳ مون هڪ نهايت پياري ماڻهوءَ تي رکيو هو، جنهن کي دل ڇڪ چاهيو هو پر جنهن کي موقعي نه ملڻ سبب مان چگيءَ طرح ڇُهي به نه سگهيو هوس.)

۱۲ نومبر تي رباني صبح سان حيدرآباد هليو ويو. مان، پڻي ۽ ديوان ۸ بجي هاءِ ڪورٽ پهتاسين. طفيل صاحب آڻي

پهچي چڪو هو ۽ ٿوريءَ دير ۾ بروهي صاحب به پهتو. ٩ بجي اسان کي جسٽس خميساڻيءَ جي چيمبر ۾ سڏ ٿيو. طفيل صاحب تقرير ڪئي؛ ائڊووڪيٽ جنرل جواب ڏنو ته ”في الحال ته حڪومت شيخ اياز کي انهيءَ ڏوهه ۾ گرفتار ڪرڻ نه ٿي چاهي ۽ ان ڪري گرفتاريءَ کان اڳ ضمانت (Pre-arrest bail) جي قانون ۾ گنجايش نه آهي“. ان تي بروهي صاحب چيو ته ”جي سڀاڻي حڪومت ارادو ڦيرائي ته پوءِ؟“ جسٽس خميساڻيءَ ان تي چيو، ”پوءِ ٻي درخواست وجهجو“. ائين چئي ضامن جي درخواست خارج ڪري ڇڏيائين.

جسٽس خميساڻي علي ڳڙهه مان ايل. ايل. بي ڪئي هئي. پهرين خيرپور ۾ وڪالت ڪندو هو ۽ غالباً اُتي مسلم ليگ جو صدر هو ۽ جنهن وقت مان سکر آيو هوس ته هو سکر ۾ وڪالت ڪندو هو. ڪجهه عرصي کان پوءِ هو ڪراچيءَ لڏي ويو هو ۽ بروهي صاحب جي فرم ۾ شريڪ ٿيو هو، جتان هو ائڊووڪيٽ جنرل ڪري کنيو ويو هو، ۽ ڪجهه سالن کان پوءِ هاءِ ڪورٽ جو جج مقرر ٿيو هو. جسٽس خميساڻيءَ جي چيمبر مان نڪري مون بروهي صاحب کي چيو ”مان سکر ويندس ته پوليس مون کي گرفتار ڪندي. هو هاڻي فقط قانون کي گوهي ڏئي ويا.“ ان تي بروهي صاحب چيو ”مان توکي سرٽيفڪيٽ ٿو لکي ڏيان ته ائڊووڪيٽ جنرل عدالت ۾ زباني طور چيو آهي ته پوليس توکي في الحال گرفتار ڪرڻ نه ٿي چاهي ۽ جي توکي گرفتار ڪيائون ته اهو توهينَ عدالت جو ڏوهه ٿيندو“ مون سوچيو ته ’مون کي ته گرفتار ڪري، هٿڪڙيون هڻي، ساري سکر ۾ گهمائيندا، پوءِ ڪنهن تي توهينَ عدالت جو مقدمو ٿيو ته به ڇا، جي نه ٿيو به ته ڇا!‘

بهر صورت مان طفيل صاحب ۽ بروهي صاحب جو احسان مڃي، دوستن سان گڏجي هوٽل تي موٽي آيس. ٿوريءَ دير ۾

Gul Hayat Institute

سامان ٻڌي، مون نثار جي گهر فون ڪيو ۽ فوزيه کي ٽڪيٽ ڪري، پٽيءَ ۽ ديوان سان گڏ ڪار ۾ حيدرآباد روانو ٿيس. رستي تي مون پٽيءَ کي چيو، ”سوچيو مون کي ڏسي، توتي طنز ڪندو آهي ته تون سانچو پانزا آهين. هاڻي جيڪر هن کان پڇون ته سچين ’ٻـن-چڪين‘ سان هو وڙهي رهيو آهي يا اسان؟“
پوءِ مان حيدرآباد تائين ڪار ۾ چُپ رهيس. رستي تي مان سنڌ جي باري ۾ سوچي رهيو هوس ۽ من ۾ چئي رهيو هوس، ’خدايا! ڇا نه قوم آهي هيءَ! ڪيترو نه صبر ڏنو آهي تو ان کي! ان ارغون ڏٺا، ترخان ڏٺا، ٽالپر ڏٺا.... ان کي پليون وڏيون ويون.... آن جا ماڻهو صديون گهوڙا گهوڙا ڪندا رهيا.... ساريون عقوبتون برداشت ڪري وئي.... سڀئي ختم ٿي ويا پر هيءَ اڃا زنده آهي.... ڪيترو نه صبر، ڪيتري نه طويل عمري ملي آهي هن کي........‘

منجهند جو حيدرآباد پهتاسين ۽ فاران هوٽل ۾ ماني کاڌي سين. ماني کائي مون رٻانيءَ کي ادبي بورڊ ۾ فون ڪيو. رٻانيءَ تعجب سان پڇيو، ”ڪٿان ٿو ڳالهائين؟“ مون جواب ڏنو، ”حيدرآباد مان، فاران هوٽل مان!“

ان تي رٻانيءَ وري پڇيو، ”هوٽل ۾ ڪمرو ته نه ورتو اٿي؟“

مون چيو، ”هاڻي ڪمرو وٺان ٿو. ڇو؟“

”ڪمرو نه وٺ،“ رٻانيءَ چيو، ”يڪدم هيڏانهن هليو آءُ. وڏيڪ هتي تو ٻڌايانءِ.“

مان هوٽل جو بل ڏئي، پٽيءَ ۽ ديوان سان ڪار ۾ نڪتس. رستي تي هڪ وڏو جلوس مليو جنهن جي وچ ۾ هڪ ڪار آهستي ٿي وئي، جنهن تي گلن جا هار پيل ها. ماڻهن زنده باد ۽ مرده باد جا نعرا ٿي هنيا. پڇا تي معلوم ٿيو ته پوليس مير رسول بخش ٽالپر کي گرفتاريءَ هيٺ وٺي وڃي رهي هئي.

Gul Hayat Institute

جلوس هليو ويو ته اسان اڳتي وڌياسين ۽ ادبي بورڊ جي آفس تي پهتاسين، جتي رباني رهندو هو. اُن وقت رباني ۽ سان ڪوڏي موڪلائي رهيو هو جو اسان کي ڏسي واڙڻو ٿي ويو. هو هليو ويو ته رباني ۽ سوال ڪيو، ”ڪنهن ڏنو ته نه اٿي؟“

”آخر گالهه چا آهي؟“ مون خفي ٿي هن کان پڇيو.

”پرواني پٽي ۽ مون کي ٿوري دير اڳ 'عبرت' جي دفتر مان فون ڪري چيو هو ته تيرنهن ماڻهن جي ڪميٽيءَ ٺهي آهي“، رباني ۽ شرارت پري مرڪ چپن تي آڻي چيو.

”هاڻي بدمعاشي چڏ“ مون چڙي چيو، ”مان ٽڪجي پيو آهيان.“

”بابا، بدمعاشي نه آهي. بهتر ٿيندو ته هتان سڀ رفوچڪر ٿي وڃون. هي ماڻهو جو هليو ويو، اُنهيءَ توکي سڃاتو آهي ۽ ٿوريءَ دير ۾ حيدرآباد ۾ هُلي ويندو ته تون مون وٽ آهين“، ربانيءَ منهنجو هٿ چڪيندي چيو، ”هل ته هيٺ ڪار ۾ احوال ٻڌاءِ ڏيون.“

هن جو اهو رازدارانه انداز مون کي پسند نه آيو ۽ مون هن کي غصي ٿي چيو، ”ائين نه هلندس. پڌاءِ ته گالهه چا آهي؟“

”چوان ته اٿو ته تون تيرنهن ماڻهن جي ڪميٽيءَ جو ميمبر آهين. توکان سوا پٽو، ولي‌خان، ممتاز، مير رسول‌بخش ۽ ٻيا گرفتار ٿي چڪا آهن. توکي اڃا گرفتار نه ڪيو ويو آهي پر غلطيءَ ۾ ريڊيو تي اڇي ڇڪو آهي ته تون به گرفتار آهين. ادبي بورڊ ۾ ٻيا ماڻهو اڇن وڃن. هتان نڪري هلون ته بهتر ٿيندو.“ پوءِ هن ديوان ڏانهن ڏسي چيو، ”ديوان ڪيئن؟“

”تنهنجا ٻچا جيئن“ ديوان جواب ڏنو.

جڏهن ڪار ۾ ويٺاسين تڏهن مون رباني ۽ کي چيو،

Gul Hayat Institute

”پر منهنجو پٽ يا ولي‌خان سان چا؟ مون کي آنهن سان گڏ چو گرفتار ڪيو اٿائون؟“

رباني‌ءَ مُرڪندي وراڻيو، ”تون پاڻ کي گگدام چو سمجهندو آهين؟ تو حڪومت کي گهٽ متي جو سور ڏنو آهي؟ سنڌ ۾ باهه ٻاري چڏي ٽي.“ اهو چئي هن پڇيو، ”پر هاڻي ڪيڏانهن هلون؟ ڪٽي مٿو ڇُپايون؟ جمال رند وٽ هلون؟“

”چو نہ،“ مون جواب ڏنو.

جمال رند رباني‌ءَ جو گهرو دوست آهي. حيدرآباد ۾ عمر ميمڻ واري پرو- آمريڪا نيشنلسٽ گروپ سان آهي، جو رسول‌بخش پليجي جو سخت مخالف آهي. جمال رند جيئي سنڌ تحريڪ جي سرگرمين ۾ بهرو ونندو آهي ۽ سرائڪي پولي ڏاڍي مٺي آواز ۾ ڳائيندو آهي.

ڪار ۾ رباني حافظ جو هي شعر جهونگاري رهيو هو-

* اگر غم لشکر انگيزد کہ خونِ عاشقاں ريزد
من و ساقي بهم سازيم و بنيادش برانـدازيم

عجيب ڳالهه آهي تہ رباني‌ءَ کي حافظ ۾ به سازش نظر آئي هئي!

ڪار لطيف‌آباد ۾ جمال رند جي گهر جي ٻاهران روڪي هن سان ملياسين. هن کي احوال ڏنوسين ۽ رات گذارڻ جي باري ۾ مشورو ڪيوسين. جمال رند چيو ”منهنجو گهر نندڙو آهي ۽ اوهان سيئي آتي مشڪل سان رهي سگهندؤ“

ان تي رباني‌ءَ چيو، ”جمال ابڙي وٽ چو نہ هلون. هن ڏٺون بنگلو ڏهرايو آهي. هن وٽ ڪافي جاءِ هوندي. پر ڏڃندو تہ نہ؟“

---

* جيڪڏهن غم ان لاءِ لشڪر کڙو ڪري تہ عاشقن جو خون وهائي، تہ سان ۽ ساقي پاڻ ۾ سازش ڪري آن جو بنياد ڪڍي وجهون.

"ڪيئن چئجي، هن وٽ هلي ٿا ڏسون،" مون جواب ڏنو. ٻاهر نڪتاسين تہ بچو گم هو. رباني‌ءَ چيو، "هي ڪنهن انعام جي لالچ ۾ ٽاڻي تي اطلاع ڏيڻ تہ نہ ويو؟"

اڌ ڪلاڪ گذري ويو پر بچو ڪونہ موٽيو تہ رباني‌ءَ چيو تہ "بهتر ائين ٿيندو تہ ڪار هتي ڇڏي هليا هلون. ائين نہ ٿئي تہ پوليس مٿان اچي وڃي." ايتري ۾ ديوان چيو تہ هو شام واري‌ءَ ڏرين تي ويندو ڇو تہ هن ڪي پنهنجي ڳوٺ ڳڙهي ياسين ۾ نهايت ضروري ڪم هو ۽ سپاڻي مون سان سکر ۾ ملندو. مون ڪلي چيو، "واڻيا، پڇي ٿو وڃين؟" ديوان جواب ڏنو، "جن کي پڇڻو هو، سي اڄ ڪان گهڻو اڳي پڇي ويا. مان واڻيو ڪٿي آهيان؟ گوٺ ۾ سڀ مون کي جڪراڻي ڪوٽيندا آهن. چڱو، سپاڻي سکر ۾ ملنداسين". اهو چئي، ديوان پنهنجي بئگ ڪنئي ۽ رمندو رهيو.

ڪجهہ وقت ڪان پوء بچو موٽي آيو. اچڻ سان چيائين، "صاحب! واهہ جو ڏڪڙ تي اٿو لڳو آهي. ساڻهن جا هشام هوٽل تي ريڊيو پيا ٻڌن. ايوب خان تي گارين جو ڏوڙيو پيو پئي ۽ 'پٽو زنده باد' جا نعرا ٿا لڳن، پر خبرن ۾ گرفتار ٿيلن جي نالن ۾ اوهان جو نالو تہ ڪونہ هيو." "تہ ريڊيو پاڻ ٻڌو هو؟" مون هن کان پڇيو.

"هائو صاحب، مون پاڻ ٻڌو هو، مون کي ڦاڙهي جيڏا ڪن آهن. اوهان جو نالو ڪونہ هيو،" بچي جواب ڏنو. مون هن جي ڪنن ڏانهن ڏٺو. واقعي هن کي ڦاڙهي جيڏا ڪن هيا ۽ اڻ وقت ائين لڳي رهيا ها جئين شوالي تي ڏيئا ٻرندا آهن. بهرصورت اسان کي ان رات سکر نہ وڃڻو هو، سو اسان لطيف‌آباد ۾ جمال ابڙي جي گهر آياسين. جمال موجود هو. اسان هن جي ڊرائنگ روم ۾ ويناسين ۽ هن کي احوال ڏنوسين. جمال چيو تہ "هاڻي ٽي.وي تي خبرون ايندیون، آهي ٿا ٻڌون." خبرن

Gul Hayat Institute

۽ منهنجو نالو به آيو. پوءِ جمال مهمان خاني جو کلف کولي اسان جو سامان رکايو ۽ چيائين ته "هي مهمان خانو تيستائين مون بند رکيو هو جيستائين توهان اچين ۽ آن ۽ پهريون مهمان ٿي رهين". مون کي پنهنجي انهيءَ گمان تي ڏاڍو شرم آيو ۽ ته جمال ڏڃي ويندو. اسان سامان رکي هيٺ اچي ڊرائنگ‌روم ۽ ويناسين. ايتري ۾ هن جو پاءُ ڪمال ابڙو به آيو جو انجنيئر آهي ۽ پاڻ سان وسڪيءَ جي بوتل به آندائين. جمال ابڙو سنڌ جو بهترين کاڻي‌ڪار ۽ منهنجن ذهين ترين دوستن مان آهي. هو نه فقط هڪ باضمير جج آهي، پر هڪ نهايت پيارو انسان به آهي. هن جي پاءُ ڪمال جا ڪيئي آفيسر دوست آهن ۽ آنهن جي ذريعي هن منهنجي لاڙ ۽ ٽر جي سير سفر جو انتظام ڪيو هو. مان جمال جو اهو احسان لاهي نه سگهندس ڇو ته منهنجن ٽن ڪتابن 'جل‌جل مشعل جل‌جل'، 'هي گيت آڇايل مورن جا' ۽ 'رُت آئي گاڙهن پيرن جي' تي انهيءَ سير و سفر جو ڪافي اثر آهي. هڪ پيري فرانس جي عظيم شاعر بودليئر تي هندستان ڏسڻ جو خبط سوار ٿيو هو. شايد هو پانڊيچريءَ ۾ فرينچ ڪالونيءَ ڏانهن ٽي ويو. پاڻيءَ جو جهاز جڏهن اڃا پوندوچ سمنڊ ۾ هو ته هو ڪنهن فرينچ ڪالونيءَ ۾ لهي پيو هو ۽ آتي ڪجهه وقت ترسي پٽرس موڻي ويو هو. هن پنهنجي زندگيءَ ۾ سمنڊ جو سفر فقط اهوئي ڪيو هو پر آنهيءَ سفر جو اثر هن جي شاعريءَ تي آخر تائين رهيو هو. ان طرح مان پانيان ٿو ته انهيءَ ٽر ۽ لاڙ جي سفر جو اثر نه فقط متين ٽن ڪتابن تي ٿيو آهي پر ڪيتري وقت تائين منهنجي شاعريءَ تي ان جا پاڇا وان پوندا رهندا. * آندري مالرو(Andre Malraux)

* آندري مالرو- فرانس جو عظيم ناول نگار، آرٽ جو نقاد، نازي جرمنيءَ خلاف جدوجهد ۾ ڊي‌گال جو ساٿي ۽ ڊي‌گال جي ڪئبينيٽ ۾ ڪلچر منسٽر.

آرٽ تي پنهنجي ڪتاب ۾ لکيو آهي ته پڪاسو (Picasso)* تي آفريڪي صنم تراشيءَ جو اثر آهي ۽ هو اُن جو احسان لاهي نه ٿو سگهي. ٽر جو منهنجي شاعريءَ تي به اهڙو ئي احسان آهي.

ٽر جي سفر ۾ منهنجا ٻيا ساٿي ابراهيم جويو، جمال ابڙو ۽ رشيد پٽي هياء ميرپورخاص ۾ رات رهي اسان صبح جو جيمس آباد پهتا هياسين ۽ ڪجهه دور وڃي اسان منڊائوءَ جي ڪڙ ورتي هٿي. منڊائوءَ جا ڪجهه منظر اڃا تائين منهنجين اکين جي اڳيان ڦري رهيا آهن ۽ ان جا منتظر آهن ته ڪڏهن ٿو انهن کي نظر جي صورت ۾ آندو وڃي. منڊائو کان ڦري اسان نئين ڪوٽ، ڊيپلي، مٹي، اسلام ڪوٽ، پالوا، ويراواهه ۽ نگرپارڪر ويا هياسين. ان سفر ۾ مون ڏٺو هو ته جمال ابڙي جي سڌ جي عوام سان کيتري نه محبت آهي!

هڪ ٻيري هن چيو ته "ٽر ۾ چوندا آهن ته ڪٺڪ ته ميوو آهي"! ٻي ٻيري چيائين ته "جيستائين مينهن پوندو آهي، هٿي مارو سُڪل ٻيرون کائيندا آهن ۽ جي وات چلجي پوندو اٽن ته ٻيرُن جو ڦڪ ٻري، مٺان پاڻيءَ ڏُڪ پي چڏيندا آهن." ٽري ساٿين ۾ هن جي ايتري دلچسپي ۽ انهن سان ايتريءَ همدرديءَ منهنجو من موهي وڌو هو. هڪ ٻيري چيائين ته "ٽري نوڪر هونءَ ته گهر ۾ راضي هوندو پر اُڻي جو واءُ لڳندو ته ناسون ڦٽاري چوندو ته ٽر وُڻو آهي، ۽ ٻوءِ پڇي ويندو"، جمال جي ٽر جي ڏند ڪٿائن (Myths) ۽ ڪهاڻين (Legends) ۾ گهري دلچسپي آهي. آپ ۾ ڪنوڻ ڏسي چيائين، "پڪرار ڪنوڻ جڏهن ڪجندي آهي ته واسينگ نانگ لڪڻ جي ڪوشش ڪندو آهي پر هن جو پُڇ ٻر ڪان ٻاهر ٿي هوندو آهي، ته مينهن پوندو آهي. جمال سان گڏ گذاريل ڪيئي امر گهڙيون منهنجين اکين جي اڳيان ڦرن ٿيون. اسان نگرپارڪر ۾ پهاڙ جي پٻ جي

* پڪاسو- مغرب جو عظيم مصور- امن جي فاختہ جو خالق.

پرسان ڊاڪ بنگلي جي ڇت تي پئي رهيا هياسين. مٿان سانوڻ جي آسمان ۾ ستارا عمر خيام جي اکين وانگر لڳي رهيا هئا. اسان جي پرسان هڪ پِٽَّ وڻ ٿيل هو. ۽ ٽر جا سوين دوهڙا ۽ بيت ٻڌائي رهيو هو. ڪجهه بيت اڃا به منهنجن ڪنن ۾ ٻُرن ٿا —

ڪارونجهر جي ڪور روڙي لاڳي راليامڻي ماڻي ٿهو
نڪي مور، ڏونگر لاڳي ڏيپتو.

(ڪارونجهر جي ڪور ڏاڍي سهڻي ۽ رمڻيڪ ٿي لڳي. آن جي ماٿي تي مور جو آواز ٿوڪري ته ڏونگر هڪ ڏيئي وانگر ٻري ٿو پوي).

ٿوريءَ دير ۾ بادل ڇانئجي ويا ها ۽ سنهي بوند پوڻ لڳي هئي. آن وقت چارڻ اسان کي شهنشاهه اڪبر جي درٻاري شاعر گنگ ڪويءَ جو گيت ”گهنگهور ڪور ۾ مور چهڪي نهين“ ٻڌايو هو، ته ائين لڳو هو ته ڄڻ ڪويءَ پنهنجن ٻولن ۾ بادلن جي گجگوڙ سمائي هئي. آن وقت منهنجو من هن ننڍڙي ڪنڌ جي صدين ۾ سمائجي ويو هو ۽ مون پنهنجي امرتا پائي ورتي هئي.

ڪيڏي نه افسوس جي ڳالهه آهي ته ’پيرائيءَ‘ جهڙي شاهڪار جو هي مصنف، سڄي هٿ ۾ خرابيءَ سبب لکي نه ٿو سگهي!

پنن تي جمال ابڙي جي ڊرائنگ روم ۾ — اسان پئي رهيا هياسين ته ٽي.وي تي ورڇي خبرون آيون جن ۾ منهنجي گرفتاريءَ جي باري ۾ به خبر هئي. جمال پوءِ ٽي.وي بند ڪري ڇڏي ۽ مون بروهي صاحب کي ڪراچيءَ فون ڪري ٻڌايو ته ”منهنجي گرفتاريءَ جو اعلان ريڊيو ۽ ٽي.وي تي ٿيو آهي“. ان تي هن پڇيو، ”ڇا تون به پڪي ۽ ولي خان سان ساڳي آرڊر هيٺ گرفتار ٿيو آهين“. هن جي آواز مان هن جي حيراني ظاهر هئي.

مون جواب ڏنو ته ”هائو ساڳي آرڊر هيٺ.“

Gul Hayat Institute

بروهي صاحب چيو ”تون پوليس وٽ گرفتاريءَ لاءِ پيش ٿيءُ ۽ پوءِ ڪنهن کي مون ڏانهن موڪل ته رٽ پٽيشن داخل ڪنداسين“. مون فون رکيو ته جمال چيو ته ”هاڻي شعر ٻڌاءِ“. مون پنهنجي نظم ’چئه، تون ڇا ٿو چاهين؟‘ سان شروع ڪيو. مون اُن شعر سان رات جو ڏهين بجي ڪلياڻ ڪئمپ ۾ شعر پڙهڻ شروع ڪيا ها ۽ صبح جو ڇهين بجي تائين پڙهندو رهيو هوس. سڳن آهوجا، موهن ڪلپنا، اُتم، سندري، راج، گيتا، قاصد، ڪرشن ڪشور پهوجا، گوپ گولاڻي، ٽيڪچند مست، ڦتن پرسوائي، واشديو نرمل، گنوسامتائي، راهي، مايا راهي، هري موٽواڻي، ايم.ڪمل، ٽهل آزاد، آنچل، هيرو ٺڪر، ساهت پريمي موهن گيهاڻي، ارجن شاد، گوبند مالهي، سڪايل، جئوير، بيدي، ناواڻي، موتي پرڪاش، ڪلا پرڪاش، لعل پشپ، ڪويتا پشپ ۽ ٻيا ساري رات جاڳندا رهيا ها. اسان کليءَ هوا ۾ بلئنڪيٽ پائي ويٺا هياسين ۽ مٿان ماڪ وسي رهي هئي. صبح جو مون کي موهن ڪلپنا چيو هو، ”تنهنجا شعر ٻُڌي مون کي راڻي پرتاپ جي زندگيءَ مان هڪ واقعو ياد آيو. هڪ ڀيري ڪوئي شخص چتور جي قلعي جي ٻاهران ويٺو هو ته هن کي قلعي جي اندران ست ڀيرا زور سان تلوار جو آواز آيو. اِن تي اُنهيءَ شخص ڪنهن پاڙيسريءَ کان پڇيو، ’ڇا راڻو قلعي ۾ آهي؟‘ ان تي پاڙيسريءَ حيران ٿي هن کان پڇيو ته ’تو کي ڪيئن خبر پئي ته راڻو قلعي جي اندر آهي؟‘ اُنهيءَ شخص جواب ڏنو هو، ’ست ڀيرا ساڳي زور سان تلوار جو وار فقط راڻو ئي ڪري سگهندو آهي‘.“

ان تي مان موهن ڪلپنا ڏانهن پيار سان ڏسي خاموش ٿي ويو هوس. ڪنهن ٻي شخص مون کي زندگيءَ ۾ ائين داد نه ڏنو آهي، جو ٻڌي هن کي اُمالڪ ڀاڪُر پائڻ تي دل ٿي هجي. رڳو موهن ئي اهڙو شخص هو.

مون کي پنهنجي پوري شاعري ياد آهي ۽ چوويهه

ڪلاڪ ساندهه پنهنجا شعر حافظي مان پڙهي سگهندو آهيان. اڪثر اوقات مان شعر رستي ويندي جوڙي وٺندو آهيان ۽ اهو منهنجي ذهن ۾ محفوظ رهندو آهي ۽ آهو پنجن ڇهن ڏينهن کان پوءِ ڪاغذ تي آتاري ڇڏيندو آهيان. ان رات به جمال وٽ مان اٽڪل ٻارهين بجي رات تائين پنهنجا شعر پڙهندو رهيس. شاعريءَ منهنجي دل کي ڪافي سڪون ڏنو ۽ مون ائين محسوس ڪيو ته هي دور به گذري ويٺو آهي، حڪومت جو جبر منهنجيءَ شاعريءَ کي مٽائي نه ٿو سگهي؛ منهنجا ڪتاب ڀلي بندش هيٺ آندا وڃن پر منهنجي شاعري آهو درياءُ آهي جنهن کي هو ڪوئي بند ڏئي نه ٿا سگهن. مون کي اهو سوچي اطمينان آيو ته جابر حاڪم منهنجيءَ شاعريءَ کان ڊڄن ٿا، انهن جي ايوانِ اقتدار جا ٿوٺيون ٽنيا ڏڏي وڃن ٿا ۽ هو منهنجي شاعريءَ کي ڪابيءَ تر جي انقلابي سياست جيترو ئي خطرناڪ سمجهن ٿا ۽ ان ڪري مون کي ڀُٽي ۽ ولي خان سان گڏ ساڳي آرڊر هيٺ گرفتار ڪرڻ چاهن ٿا.

مون ڀٽيءَ کي چيو، ”اڄوڪو ڏينهن ياد رکجانءِ. ايوب خان جو زوال شروع ٿي چڪو آهي.“ پوءِ مون هن کي ميڪاوليءَ جو هي قول ٻڌايو-

No body ever killed his successor.

Gul Hayat Institute

ربانيءَ کي، جنهن جي طبيعت ۾ ڪوئي ڇپيل ميڪاولي آهي، اها ڇوٽي ڏاڍي وڻي.

صبح جو جمال ’عبرت‘ اخبار گهرائي هئي جنهن ۾ خبر هئي ته منهنجي خلاف به وارنٽ نڪتل آهن.

خبر پڙهي، مون کي جهٽڪو نه آيو. ائين محسوس ٿيو ڄڻ نئن گاح ۾ پٽرن وانگر منهنجو روح صاف ۽ سخت ٿي چڪو هو.

ابراهيم جويو ڪوهاٽ ويل هو. ان ڪري

مون کي حيدرآباد رهڻ لاءِ ڪوئي سبب نظر نہ آيو ۽ مان ۽ پٿي اٽڪل يارهين بجي ڪار ۾ روانا ٿياسين. مون سوچيو تہ 'نہ' ۽ 'ها' بہ ڪيڏا نہ سولا لفظ آهن ۽ پنهي مان آءٌ 'ها' چوندي چڪو آهيان. اهڙي بي فڪرائي مون زندگيءَ ۾ ڪڏهن بہ محسوس نہ ڪئي هئي ۽ پٿيءَ سان ساري وات ڪچهري ڪندو ويس. "پٿي، پرچي وديارٿيءَ جو يار پاڙي ٿي پيو،" مون ديوان کي ياد ڪري پٿيءَ کي چيو. "ڏسجي، آهي تہ مڙس ماڻهو"، پٿيءَ جواب ڏنو.

اسان شام جو ۵ بجي خيرپور ۾ تنوير جي جاءِ تي پهتاسي. گهٽيءَ ۾ ٻاهر مون کي منهنجيءَ زال جو سوٽ جعفرعلي شيخ مليو ۽ مون کي ڏسي هن جو وات ڦاٽي ويو. "اڙي، اسان تہ ٻڌو تہ تون گرفتار ٿي ويو آهين"، هن رڙ ڪري چيو.

"مير جعفر، ساري، شيخ جعفر، ذرا آهستي ڳالهاءِ. تون مهرباني ڪري هاڻي جو هاڻي سکر وڃ ۽ منهنجي گهر نياپو ڏي تہ مان گهر جي پوئين دروازي کان رات جو هڪ بجي ايندس".

تنوير وٽ ڏاڙهيءَ سان هڪ شخص ويٺو هو، جنهن مون کي گهوري ڏٺو ۽ يڪدم تنوير کان موڪلائي هليو ويو. ان تي پٿيءَ تنوير کي چيو، "هي ڪجهہ جو جڻ تہ وڃي سڄيءَ خيرپور کي ٻڌائيندو تہ اسان هتي آهيون".

"متان هو اياز کي نہ سڃاڻندو هجي"، تنوير جواب ڏنو. ايتري ۾ ڊاڪٽر قمر آئي ۽ مون کي چيائين، "ادا، گهٻرايو تہ نہ اٿو؟" مون مرڪي ڪنڌ ڌوڻيو ۽ نہ ڪئي. اسان تنوير وٽ چاءِ پيتي ۽ پوءِ مون تنوير کي چيو، "تنوير، مان گرفتاريءَ کان اڳ زرينہ ۽ ٻارن سان ملڻ ٿو چاهيان. جي اُهين گرفتار ڪيو ويس تہ هو ڏاڍو مايوس ٿيندا ۽ گهٻرائجي ويندا.

"منهنجي گهر پنج ڇهہ روزانيون اخبارون اينديون آهن،

Gul Hayat Institute

جي منهنجو پٽ سليم باقاعدگيءَ سان پڙهندو آهي ۽ منهنجي متعلق خبرون ڪٿي رکندو آهي. سان پانيان ٿو ته منهنجي سيني ٻارن کي خبر هوندي ته منهنجي خلاف گرفتاريءَ جا وارنٽ نڪتا آهن. ان ڪري بهتر ائين ٿيندو ته رات جي وڳڙي ۾ نمايش واري رستي کان منهنجي گهر جي پٺئين پاسي کان هلون. بهتر ٿيندو ته تنهنجيءَ ڪار ۾ هلون ۽ بچو ۽ منهنجي ڪار اڄ رات هتي هجن. بچو بڙبڙيو آهي ۽ منهنجي اچڻ جي خبر سڄي سکر ۾ ڦهلائي ڇڏيندو." تنوير ڪڏهن هائو ڪئي. تنوير ۽ قمر منهنجا پيارا دوست آهن ۽ اهو ڏسي مون کي خوشي ٿي ته حالات جي سنگيني ڏسي، هو لڏيا نه هيا. پٽيءَ تنوير ۽ قمر کي ڪراچيءَ ۾ گذاريل وقت جو احوال ڏنو. اٽڪل ۸ بجي رات جو قمر مائي رکائي. سان مائي کائي رهيا هياسين ته فون جي گهنٽي وڳي. تنوير فون تي گالهايو ۽ موٽي اچي چيائين "هادي‌بخش لاڙڪ (خيرپور پيپلز پارٽيءَ جو پريزيڊنٽ) فون ڪيو ۽ پڇيائين ته 'هو همراهه تو وٽ آهي ڇا؟' مون هائو ڪئي ته هن چيو 'هتي شاديءَ جي دعوت آهي، اتي ڪجيءَ جي جن سيني کي هن جي اچڻ جي باري ۾ ٻڌايو آهي ۽ امڪان آهي ته پوليس تنهنجي گهر تي ڇاپو هڻي. ان ڪري هن کي ڪسڪائي ڇڏ'."

سان مائي کائي صلاح ڪئي ته هائي هلجي. مون کي سارو سکر سڃاڻندو هو، ان ڪري فيصلو ڪيوسين ته سکر ڏيرسان پهچون ۽ ڪار آهستي هلائي وڃي. تنوير ۱۵ ميل في گهنٽي جي رفتار سان ڪار هلائي. اسان هاءوءِ سان نه وياسين ۽ خيرپور کان پيرڳوٺ طرف روانا ٿياسين. رستي تي ٽڳڙن جي ڳوٺ وٽ ترسي ڪنهن عوامي هوٽل تي چاءِ پيتي‌سين. هوٽل تي لالٽين لٽڪي رهي هئي ۽ اُن جي روشني آس پاس ڦهليل هئي. چوڌاري ڪجين جا وڻ هيا جن جي پٺن جا پاڇاوان روشنيءَ ۾ ڏرتيءَ تي لڏي رهيا ها. هوٽل تي لٽڪندڙ لالٽين مون کي

ڪتان جو ڪتي وڃي پهچايو. ڪيئي سال ٿيا.... 'هاڻي در' تي، سامي ۽ جي گهر کان ڪجهه پري، اڌ رات جو مان هن جي گهر مان هيٺ لهندو هوس ۽ هوءَ ڏاڪڻ جي متئين ڏاڪي تي لالٽين جهلي بيهندي هئي ته جيئن ڏاڪڻ تي منهنجو پير نه ڏڙي وڃي. ڏاڪڻ تي پندرنهن ويهه ڏاڪا هيا ۽ مان هر ڏاڪي تان هيٺ لهي، منهن ورائي، هن ڏانهن ڏسندو هيس. هوءَ ڏاڪو ڏاڪو ڪري منهنجي پٺ تان لهي ايندي هئي ۽ مان هن سان چانئٽ تان بيهر موڪلائي، جڏهن گهٽيءَ ۾ لهندو هوس ته هوءَ به گهٽيءَ ۾ لهي ايندي هئي پر لوڪ لڄا جي پَوَ کان، در اندران بند ڪري متي ڏاڪڻ تي موڏي ويندي هُئي ۽ منهنجي دل ۾ ايندو هو ته مان هن جو دروازو کڙڪائي، هن کي وري هيٺ سڏيان. مون هوٽل تي لالٽين ڏانهن ڏسي ٽڏو ساهه پريو ۽ پوءِ بي‌اختيار فراق گورکپوريءَ جو هي شعر منهنجن چپن تي آيو....

يہ نکہتوں کی نرم رَوی، یہ ہوا، یہ رات
یاد آ رہے ہیں عشق کے ٹوٹے تعلّقات

ٽڪڙن جي ڳوٺ کان اسان پريالوءَ وارو رستو ورتو ۽ سکر براج تي آياسين. اهو سارو رستو مان چپ هوس ۽ تعلقات جي ٽٽي ڇڪا ها، اُن تي سوچي رهيو هوس.

اسان کار جا شيشا چاڙهي ڇڏيا ها ته جيئن ڪوئي اندر ڏسي نه سگهي. رات جو ٻارهين بجي مان گهر پهتس ۽ تنوير ۽ پٽيءَ کان موڪلايم. چوڌاري چُپ چپات هئي، رڳو ڪجهه ڪُتن جي ڀُونڪار سانت کي رکي رکي ٽوڙي رهي هئي. مون گهر جو پويون دروازو کڙڪايو، جو منهنجي پٽ انيس کوليو. منهنجيءَ زال زرينه کي ڪشميري لوئي ويڙهيل هئي ۽ ائين ٿي لڳو جڻ سيئي پار هن جي لوئيءَ ۾ لڪا ويٺا ها. هوءَ مون کي ڏسندي ئي روئي ويٺي. هن پهريون پيرو اوچڳارون ڏنيون؛ هن کان اڳ مون هن کي گونگا گوڙها

Gul Hayat Institute

گهاڙيندي ڏنو هو. مون هن کي پرچايو ته بار رڙڻ لڳا. جڏهن سيني کي ماڻ آئي ته مون هنن کي چيو ته "مون کي ساهيوال جيل ۾ موڪلينداء"

انيس مون کي آتي سامان وغيره پهچائيندو جيستائين مان موڻي اچان."

"بابا، اوهان کي کيترو وقت جيل ۾ رکندا"، منهنجي ڏيءَ ياسمين پڇيو.

"کيئن چئجي!"، مون جواب ڏنو، "جي هاءِ کورٽ رٽ پٽيشن بحال نه ڪئي ته نظربنديءَ جو معياد حڪومت تي منحصر آهي"

"ساهيوال هتان کيترو پري آهي؟" منهنجيءَ ٻيءَ ڏيءَ روحيءَ پڇيو.

"چار سؤ ميل"، مون جواب ڏنو.

"بابا، ڇن شاعرن کي جيل ۾ ڇو نه ٽا وجهن؟" منهنجيءَ ٽيڻءَ ڏيءَ نگهت پڇيو.

"گل‌خان نصير اڳي ئي جيل ۾ آهي. اجمل خٽڪ جو نالو مون سان گڏ ريڊيو تي ورتو اٽائون. گل‌خان بلوچيءَ جو ۽ اجمل پشتو جو شاعر آهي"، مون جواب ڏنو.

منهنجي ننڍي پٽ سليم جهن اردوءَ ۾ هٿلر تي ڪجهه ڪتاب پڙهيا هئا، پڇيو، "بابا، پاڪستان مان فاشزم ڪڍن ويندي؟"

مون هن کي غور سان ڏسي چيو، "کيئن چئجي!"

"اوهان شاعري ڇڏي ڇونه ٽا ڏيو؟" زرينه سڏڪا پريندي چيو. مون هن کي ڪوئي جواب نه ڏنو ۽ رڳو هن جا گوڙها آگهيا. مون دل ۾ چيو ته "شاعريءَ کي ڇڏڻ جو فقط هڪ طريقو آهي ته مان روالور جي گوليءَ سان اڻهيءَ دل کي ختم

Gul Hayat Institute

ڪري ڇڏيان جنهن تو لاءِ هيءَ مصيبت پيدا ڪئي آهي. پر مان اِهو هن وقت ڪري نه ٿو سگهان. مان نه ماياڪووسڪيءَ وانگر بيوس آهيان ۽ نه وان گوگ (Van Goch) وانگر ديوانو." زرينه وري ڳوڙها ڳاڙيندي چيو، "پر جي مان اوهان جي پرپٽ مري وڃان، ته ٻارن جو ڇا ٿيندو؟"

مون کي هڪ آسان جواب سجهي آيو جنهن تي هن کي ڪجهه اطمينان اچي وڃي ها. پر مون کي ان جواب جي صداقت ۾ پورو اعتبار نه هو ۽ ان ڪري مون هن کي ڪوڙي تسلي نه ڏني. ٿوريءَ دير کان پوءِ مون هن کي چيو، "زرينه، زندگيءَ تي ڪوئي اعتبار نه آهي، ممڪن آهي ته مان جيل ۾ مري وڃان پر الاجي ڇو منهنجي دل چوي ٿي ته مون کي اڃا گهڻو ڪجهه لکڻو آهي، ايترو لکڻو آهي جيترو هن وقت تائين برصغير ۾ ڪنهن به شاعر نه لکيو آهي، ۽ اهو مان تو کان سواءِ سر انجام ڏئي نه سگهندس. ان ڪري تون اڃا ڪيئي سال زنده رهندينءَ."

مون هن جون چيلهه تائين ڊگهيون چوٽيون ڇڪي پنهنجيءَ ڳچيءَ ۾ زنجير ڪري وڌيون ۽ هن جي ڀنل چيروين اکين مان سرمائي ڳوڙها چمي ورتا. مون پوءِ ٻارن کي تسلي ڏئي چيو ته "لڳي ته ائين ٿو ته ايوب پنهنجيءَ تباهيءَ کي دعوت ڏني آهي. ڀٽو هن جي گهر جو ڀيدي آهي ۽ هن جا ڪافي فوجي جنرل دوست آهن. اوڀر پاڪستان ۾ اولهه لاءِ شديد نفرت آهي. حڪومت مرغيءَ وانگر ٽائيم-بم تي آرو ڪري رهي آهي.... مان ڀانيان ٿو ته مان گهڻو وقت جيل ۾ نه رهندس". ٿوريءَ دير کان پوءِ هو سمهي پيا. مان ۽ زرينه ساري رات جاڳندا رهياسين. مون چاهيو ته زرينه کي ڍَو تي ڏسي وٺان، ائين نه ٿئي ته موت اسان مان هڪ کي کنڀي وڃي.

صبح جو سفر لاءِ سامان ٻڌي، مون ٻارن کي پيار ڪري، زرينه کان موڪلايو ٿي ته فون جي گهنٽي وڳي.

Gul Hayat Institute

مون فون تي پڇيو، ”ڪير ٿو ڳالهائي؟“
جواب آيو، ”پرمانند جڪرائي!“
مون پڇيو، ”ڪٿان ٿو ڳالهائين؟“
چيائين ”حبيب‌الله وٽان“.
حبيب‌الله منهنجو مائٽ آهي ۽ جونير به رهيو آهي. هو پيپلز پارٽيءَ جو سرگرم ڪارڪن آهي.
مون چيو، ”ديوان، اسان سمجهو هو ته تون ڀڄي ويو آهين، پر تون ته سچ پچ مڙس ماڻهو آهين.“
”متان نه مڃين!“، ديوان چيو، ”ڀلا هاڻي ڪٿي ملون؟“
”مان بار روم ۾ ٿو وڃان. تون به اُتي هلي آءُ“، مون جواب ڏنو.

ڏهين بجي مان سيشن ڪورٽ جي بار روم ۾ پهتس. ڇوته ايس.پي سکر وٽ پيش ٿيڻ کان اڳ مون پنهنجن دوستن سان ملڻ ٿي چاهيو، جن مان اڪثر وڪيل هيا. مان بار روم ۾ پهتس ته ڏٺم ته اُتي سکر جو ڊپٽي ڪمشنر مسٽر فصيح‌الدين وردگ * ۽ تقريباً سکر جا سڀ وڪيل ويٺا ها. هو اتي ان ڪري آيا ها جو ڀٽي صاحب تي سرڪاري ٽرئڪٽر جي غلط استعمال سبب ڪيل ائنٽي ڪرپشن ڪيس جي حاضري اُن ڏينهن تي اسپيشل جج ائنٽي ڪرپشن جي ڪورٽ ۾ رکيل هئي. ڀٽي صاحب جي پاران ڪيس هلائڻ لاءِ جو وڪيلن جو پئنيل (Panel) ٺاهيو هيائون، اُن تي منهنجو نالو به هيو. مون کي ڏسي منهنجا دوست اُٿي بيٺا. مان هر هڪ سان مليس ۽ وردگ کي به اشاري سان سلام ڪري چيم ته ”مان سامان ٻڌي آيو آهيان“

ٿوريءَ دير لاءِ ته بار روم تي خاموشي ڇانئجي وئي.

---

* فصيح‌الدين وردگ- هن وقت (١٩٨٦ع) اصغر خان جي تحريڪ استقلال جو اهم رُڪن آهي.

Gul Hayat Institute

ان وچ ۾ منهنجن دوستن شمس‌الدين شاهه ۽ آغا بدرالدين وردگ سان ڪجهه سس پس ڪئي. مون دوستن کي احوال ڏئي ٻڌايو ته ”مان رات پهتو هوس ۽ ٻارن سان ملي، صبح جو گرفتاريءَ لاءِ پيش ٿيڻ جو سوچيو هيم“. ايتري ۾ وردگ چيو ”اوهان ائين سمجهو ته مون اوهان کي ڏٺو ڪونه آهي. اوهان اڄوڪو ڏينهن پنهنجي گهر آرام ڪيو ۽ سڀائي صبح جو ايس.پيءَ وٽ گرفتاريءَ لاءِ پيش ٿجو.“ اهو چئي وردگ بار روم مان نڪتو ۽ پنهنجيءَ جيپ تي هليو ويو. وردگ آغا بدرالدين خان جو دوست آهي، جو منهنجو جونير رهيو آهي. مان ڀانيان ٿو ته شمس‌الدين شاهه ۽ آغا بدرالدين جي چوڻ تي وردگ مون کي مهلت ڏني. هونءَ وردگ مون سان نفرت ڪندو آهي ۽ مون کي وطن دشمن سمجهندو آهي. ائين ته نه آهي ته دنيا ڦري رهي آهي ۽ بيورو ڪرسي ڊڄي ٿي!

ڪجهه وقت اڳ مون سکر ۾ ’سنڌي شام‘ جو انتظام ڪيو هو ته آغا بدرالدين ۽ شمس‌الدين شاهه جي دعوت تي سکر جو ڊپٽي ڪمشنر فصيح‌الدين وردگ، سيشن جج آغا علي حيدر * ۽ هاءِ ڪورٽ جو رٽائرڊ جسٽس فاروقي به سنڌي شام ۾ شريڪ ٿيا ها. سنڌي شام جو انتظام منهنجي جونير ۽ سنڌ جي ترقي‌پسند دانشور نبي بخش * * کوسي ڪيو هو. ’شام‘ جي ڪاروائي مجيب پيرزادي پئي هلائي. مجيب سنڌ جي اڳئين چيف منسٽر پيرزادي عبدالستار جو فرزند آهي. مجيب شاگردن جو هردل عزيز رهنما آهي. ۽ مهراڻ انجنيئرنگ يونيورسٽيءَ جا شاگرد هن سان

* آغا علي حيدر — جنهن وقت مان وائيس چانسيلر هوس ته سنڌ جو چيف جج هو ۽ پوءِ پاڪستان شريعت ڪورٽ جي جج جي حيثيت ۾ رٽاير ڪيائين.

* * نبي بخش کوسو هن وقت پاڪستان سيڪريٽريٽ جي O and M Division ۾ ڊئريڪٽر آهي.

Gul Hayat Institute

والهانہ محبت ڪندا آهن ۽ پنهنجي والد صاحب وانگر هن ۾ به ليڊرشپ جون ڪافي خوبيون آهن*. سنڌي شام جي تنظيم ۾ هن جي دوستن روهڙيءَ جي سيّد عابد شاهہ ۽ ڪوسي جي دوست ارشاد عباسيءَ به ڪافي هٿ وندايو هو.

مقيان آفيسر 'سنڌي شام' ۾ اهو سمجهي شريڪ ٿيا ها تہ ڪا راڳ رنگ جي محفل هوندي پر پلئٽ فارم تان تقريرون پڌي هٽن جا واڇ وچي ويا ها. مون ڪراچيءَ مان ڊاڪٽر حسان کي دعوت ڏئي گهرايو هو. منهنجو خيال هيو تہ جيترا به مهاجر دانشور سنڌ جي صوبائي خودمختياريءَ جي بحاليءَ ۽ اُن جي زبان ۽ ثقافت جا حامي هجن، آنهن کي 'جيئي سنڌ تحريڪ' ۾ شامل ڪيو وڃي. ان ڪري سنڌي شام ۾ سکر جي مشهور ترقي پسند شاعر حسن حميديءَ ۽ اُردو اديب فتح‌الله عثمانيءَ به شرڪت ڪئي هئي، سنڌين مان شيخ عبدالمجيد سنڌي، ابوالڪلام حفيظ قريشي، ڪامريڊ حيدربخش جتوئي، شاگرد رهنما چام ساقي، تنوير عباسي، سنڌ جو بزرگ شاعر عبدالڪريم گدائي ۽ نياز هماپوني (جنهن جا ماهيا ڏاڍا مشهور آهن) ۽ ٻيا شامل ٿيا ها. پڌنڊڙن ۾ هزارين ماڻهو ها ۽ سارو ليوڪس پارڪ پريو پيو هو. سنڌي پلئٽ فارم تي اهو ٻهريون جلسو هو جنهن سي.ايس.پي افسر شاهيءَ کي ٻاڏورائي وڏو. وردگ بنان دعوت جي پلئٽ فارم تي اچي چيو تہ مان به ڪجهہ چوڻ چاهيان ٿو. هو سي.ايس.پي آفيسر آهي ۽ سي.ايس.پي ڊپٽي ڪمشنر ايوب خان جي آمريت جي پاران ضلعي جا مطلق‌العنان حاڪم آهن. هو مغربي پاڪستان جي سنڌي وزيرن کان وڌيڪ اهميت ٿا رکن ۽ ان ڪري انهن مان اڪثر آءِ.سي.ايس آفيسرن کان به وڌيڪ خود سر ۽ بددماغ آهن. وردگ اهو تصوّر به ڪري نہ ٿي سگهيو تہ جيئي سنڌ تحريڪ جا حامي پين سنڌين

* مجيب پوءِ وڪالت ڪئي ۽ ڪجهہ وقت منهنجو جونيئر هو ۽ مون سان پاڪستان عوامي ليگ ۾ هو.

کان مختلف آهن جي هن جي کيسي ۾ پيا آهن ۽ هن جي خوشامد ۾ ڦوليا نه سمائيا آهي. جي هن کي جيئي سنڌ تحريڪ جي ٿوري به خبر هجي ها ته هي شينهن جي ڊر ۾ گهري نه اچي ها. جي-ايم-سيّد جي تحريڪ في الحال 'بزمِ صوفياي سنڌ' جي نالي سان ڪم ڪري رهي آهي. جڏهن سيّد تحريڪ جو اهو نالو تجويز ڪيو هو ته محترم حيدربخش جتوئيءَ ان جي مخالفت ڪندي چيو هو ته اهو ته سيّد پيران پير ٿيڻ ٿو چاهي؛ پر مون سيّد جي حمايت ڪندي چيو هو ته اهو نالو ٺيڪ آهي ۽ جيستائين ايوب خان کي پٽو پوي ته هي چريا صوفي ڪير آهن، تيستائين تحريڪ باهر وانگر پکڙجي ويندي. اڄ انهيءَ تحريڪ جي پهرين آزمائش هئي جنهن جا ثقافتي ميڙ سنڌي شام جي نالي سان مشهور ٿي چڪا ها.

وردگ کي اسٽيج تي اچي پنهنجيءَ غلطيءَ جو احساس ٿيو ۽ هن پنهنجي بوکلاهٽ ۾ چيو، "اوهان جو شاهه عبداللطيف به ته مهاجر هيو." ان تي مجيب پيرزادي هن جي تقرير کي وچ ۾ ڪٽي چيو ته "جي سيئي مهاجر شاهه عبداللطيف جهڙا ٿين ته اسان اُنهن کي به سنڌي سمجهنداسين ۽ اُنهن سان به ساڳي محبت ڪنداسين". وردگ جا اهڙيءَ گستاخيءَ تي طاق لڳي ويا. سي-ايس-پي مطلق العنانيت لاءِ حقارت جي ايتري جراءت هن جي خواب خيال ۾ به نه هئي. هن ڪي منهن سان به چار اکر وڌيڪ چئي، پنهنجي تقرير پوري ڪئي. ڪجهه دير کان پوءِ مشاعرو شروع ٿيو ته مقصود احمد حميدي، جو به هڪ سي-ايس-پي آفيسر آهي ۽ سکر ميونسپالٽيءَ جو ايڊمنسٽريٽر آهي ۽ منهنجو دوست آهي، مون کي چيو "اياز صاحب! اوهان ته اُردوءَ ۾ به ڪافي منظوم ترجما ڪيا آهن. ڪوئي منظوم اردو ترجمو ٻڌايو ته اوهان جا اردوءَ وارا دوست به سنڌي شاعريءَ جو لطف وٺن." ان مطالبي جي ڪجهه سنڌين مخالفت ڪئي پر هڪ ته مقصود احمد حميدي پاڻ اُردوءَ جو دانشور آهي،

جنهن جو اردو ۾ بين الاقوامي ادب ۽ سياست جو ڪافي مطالعو آهي ۽ جو فيض صاحب جي بي‌انتها عزت ڪندو آهي ۽ هن جي خدمت ۾ ڪا ڪسر نه ڇڏيندو آهي ۽ پيو ته انسان خود آهي اردوءَ جا اديب ۽ دانش‌ور گهرايا ها جي سنڌي زبان ۽ ثقافت جا حامي هيا ۽ مون نه ٿي چاهيو ته 'جيئي سنڌ تحريڪ' کي مهاجرن جو يا اُردوءَ جو دشمن سمجهيو وڃي، مون مجمع کي خاموش ڪرايو ۽ ڪجهه سچل سرمست جي ڪلام جا منظوم ترجما پڙايا۔ مثال طور

شعارِ خاص سے اُلجھے یا شعورِ عام سے اُلجھے
ہمارا مسلکِ پرواز کس کس دام سے اُلجھے
صبا جب زلفِ جاناں کا پیامِ مشکبو لائی
کبھی ہم کفر سے اُلجھے کبھی اسلام سے اُلجھے
'سچو' ہر کیف و مستی کفر ہے اس بزم ہستی میں
یہ دورِ جام کب تک گردشِ ایّام سے اُلجھے

انهن شعرن ۾ سچل جي نالي ۾ مون پنهنجي دؤر جي ڪيفيت چٽي هئي. افسر شاهيءَ کي اها ڳالهه سڌائين ڏکي لڳي آهي ته مون سنڌ جا سڀ ڪلاسيڪي شاعر پنهنجا هم‌خيال ۽ همسفر بڻائي ڇڏيا آهن ۽ اُهي ائين ٿا لڳن جڙ 'جيئي سنڌ تحريڪ' ناهي ڏي اُنهن هئي.

پي ڏينهن تي مون پڙو هو ته ڪمشنر خيرپور کي رپورٽ ڪئي وئي ته سکر ۾ سنڌي شام مورڳو پاڪستان جي خلاف بغاوت هئي. ٽئين يا چوٿين ڏينهن تي ايوب خان تقرير ڪندي چيو ته جيئي سنڌ وارن کي ڪچليو ويندو، جا خبر اخبارن جي پهرين صفحن تي ڳاڙهين ليکن ۾ ڇپي.

سنڌي شام کان پوءِ وردگ مون سان نفرت ڪندو هو ۽ منهنجا مخالف هن جي اڳ پوڻ لاءِ، هن جي نفرت کي پڙڪائيندا ها. ان ڪري مون سوچيو ته "ڇا وردگ پُٽي ۽

ولي خان جي گرفتاريءَ تي گهبرائجي ويو آهي جو مون سان ايتريءَ مروّت سان هلي رهيو آهي؟"

بار روم ۾ مون دوستن سان ٿوري ديـر گهالهايو. هو ڪجهه سهميل هئا، جيتوڻيڪ هو شدت سان محسوس ڪري رهيا ها تہ ڪائي زبردست آڏل پڏل اچڻ واري آهي. مون انهن کي چيو تہ "ٻيا اقتدار لاءِ وڙهي رهيا آهن پر مان آرٽ لاءِ وڙهي رهيو آهيان؛ منهنجي شاعري اڳڪٿي آهي، جا اڄ نہ سڀان، ڪڏهن نہ ڪڏهن پوري ٿيڻي آهي. منهنجا خواب موجوده حقيقت جا وڏي ۾ وڏا دشمن آهن، ممڪن آهي تہ جڏهن آهي حقيقت جو روپ ونڻ، تڏهن مان نہ هجان. پر جي مان ان جدوجهد ۾ ماريو وڃان يا مري وڃان تہ منهنجي زندگي سجائي ٿيندي."

پوءِ مون دوستن کان موڪلايو ۽ گهر موٽي آيس. ديوان پرماننڊ مون سان گڏجي هليو ۽ رستي تي اهو چئي لهي ويو تہ سپاڻي ايس-پي آفيس ۾ ملنداسين.

جڏهن مان گهر موٽي آيس تہ منهنجي گهر جا ساٿي مون کي واپس ڏسي ڏاڍو خوش ٿيا پر مون جڏهن هنن کي سارو احوال ڏنو تہ هو ڪجهه مايوس ٿيا. پوءِ اسان سارو ڏينهن گهالهيون ڪندا رهياسين. رات جو مان ۽ زرينہ بہ ڪيتريءَ دير تائين گهالهائي، ليٽي رهياسين. ٽڏي جو آواز رات کي کارائيءَ وانگر ڪپي رهيو هو ۽ مون کي ننڊ نہ آئي.

ٻي ڏينهن مان صبح جو پڏل سامان سوڌو ايس-پي آفس ۾ ۹ بجي پهتس. ٿوريءَ ديـر ۾ منهنجا وڪيل دوست سيد شمس الدين شاه، رُڪن الدين قاسمي، آغا بدرالدين خان، فتح الله عثماني، حسن حميدي، مشهور شاعر فتاح ملڪ، شيخ حبيب الله، شيخ عبدالغني ڪوتاه قد، حنيف منگي، مظهر الحق، رشيد پٽي،

Gul Hayat Institute

ديوان پرمانند، منهنجو پائيوار غلام مصطفيٰ شاه * ۽ هن جو جهٽ علي بخش ميمڻ ۽ ٻيا موجود ها. سيد شمس الدين شاه ۱۹۳۹/۴۰ ۾ جڏهن ڪراچيءَ ۾ پڙهندو هو، علامہ مشرقيءَ جي سڏ تي، ٻين ڪن شاگردن سان گڏجي، شيعن ۽ سنين جي وچ ۾ ٽيل فساد کي بند ڪرائڻ لاءِ موڪليل خاڪسارن جي جٿي ۾ شامل ٿي، مظفر نگر ويو هو، جتي هن کي قلم ۱۴۴ جي پڇڙيءَ سبب سزا ڏني وئي هئي. آڻي جيل ۾ يو-پيءَ جي ڪانگريس حڪومت جا ڪجهہ وزير آيا ها جن گرفتار ٽيل شاگردن سان نهايت شايستگيءَ ۽ محبت سان گالهايو هو، شاگردن کي يڪدم بي ڪلاس ڏنو هيائون ۽ مهيني کن کان پوءِ هنن کي ڇڏي ڏنو هيائون. جيل مان موٽڻ کان پوءِ شاه صاحب بدلجي چڪو هو. هاڻي هو چوندو آهي تہ هن جي زندگيءَ جو خاڪسار تحريڪ وارو دؤر، دورُ جاهليت هو. ڪجهہ وقت کان پوءِ هن جي سوچي سان ملاقات ٿي هئي، جنهن هن کي مارڪسزم سان روشناس ڪرايو هو ۽ هن سنجيدگيءَ سان ڪجهہ مطالعو ڪيو هو. ان دؤر جون گالهيون ڪندي هو رومين رولان (Romain Rolland) جي ڪتاب زان ڪرسٽاف (Jean Christophe) جو ذڪر خاص طور ڪندو آهي. هن ۾ نهليءَ ۽ سنڪيءَ طبيعت جو عجيب ميل ميلاپ آهي. ائين آهي تہ هو ڏاڍي سان ڏند ورلي ڏيندو آهي پر پو ب هن کي ڏاڍ ڏمر ٿي غصو رهندو آهي ۽ هن جو هڏ هيٺي لاءِ ڪُرڪندو آهي. طبيعتاً صوفي منش آهي پر پو ب هن کي

* غلام مصطفيٰ شاه ويجهيءَ ڇڪ ۾ گذاري ويو. هو اُن وقت سنڌ جو لا سيڪريٽري. هو علي بخش ميمڻ سکر لا ڪاليج جو وائيس پرنسپال آهي، مظهرالحق ڪراچي يونيورسٽي ايل جو وائيس پريزيڊنٽ آهي ۽ فتاح، حبيب الله، عبدالغني ۽ حنيف هاءِ ڪورٽ جا مصروف وڪيل آهن.

ڪميسار (Commissar) ٿيڻ جو شوق هوندو آهي. هن ڪي دنيا بدلائڻ جو شوق آهي پر ان لاءِ هروپرو پنهنجي سلامتي داوَ تي نه لڳائيندو آهي. در اصل پنهنجي سلامتيءَ جو حِس هن ۾ ڪافي تيز آهي. هو منصور بہ نہ آهي، مُلن جو بہ دشمن آهي. ڪافي سال اڳ سکر مان 'روشني' اخبار بہ ڪڍي هيائين جنهن جي هڪ پن پرچن جو ايڊيٽر مان بہ هوس. پاڪستان ڪان پوءِ ميان افتخارالدين جي 'آزاد پاڪستان پارٽيءَ' ۾ هو جتان هو نعپ ۾ شامل ٿيو هو. هن وقت 'نيشنل عوامي پارٽيءَ' جي ورڪنگ ڪميٽيءَ جو ميمبر ۽ ضلعي جو صدر آهي ۽ ساڳئي وقت هاري ڪاميٽيءَ جو پريزيڊنٽ بہ آهي. آغا بدرالدين خان منهنجو جونيئر رهيو آهي. هو ڪوٽ سلطان جو زميندار آهي ۽ وڏو جاندار شخص آهي. اسيمبلي سياست هن جو مرغوب مشغلو رهيو آهي. اڳيئءَ اسيمبليءَ جي اليڪشن ۾ هن ڪافي پيچ ڏوڙ ڪئي هئي ۽ هارايو هيائين. اليڪشن جي نتيجي ظاهر ٿيڻ ڪان پوءِ اسان ڊسٽرڪٽ ڪورٽ ۾ بيٺا هياسين ۽ آتي هن ڪي هڪڙو اصيل مليو جنهن ڪي متي تي اڇي پگ ۽ گچيءَ ۾ بوچڻ هيو. آغا هن ڪي بوچڻ ڪان ڇڪي گهوگهو ڏيندي ڏوٿيو ۽ چيو، "اڙي عوام! پيٽيان عوام! اوهان منهنجو قدر نہ ڪيو." پوءِ ٿهڪ ڏئي مون ڪي چيائين، "آستاد! انهيءَ عوام جا گيت گائيندو آهين نہ؟ مون ڪي ووٽ نہ ڏنو تنهنجي عوام توڙي مون ان جي ايڏي خدمت ڪئي!"

اڳيئءَ بي-ڊي اليڪشن ۾ هن ڪنوينشن مسلم ليگ جي ٽڪيٽ تي ڪتيو هو ۽ پٽي صاحب جي منع ڪرڻ جي باوجود، هن سکر ۾ ايوب خان جي زبردست مخالفت ڪئي هئي. جڏهن اليڪشن جو نتيجو ظاهر ٿيو هو تہ هن جا پوئلڳ هن ڪي جلوس ۾ وڻي، گچيءَ ۾ گلن ۽ نوٽن جا هار وجهي، بئنڊ باجن سان سکر جي گهٽين ۾ ڪڍيا هيا ۽ منهنجي آفس جي باهران بہ ڏاڍي زور سان بئنڊ وڄائي هيائون ۽ جڏهن

Gul Hayat Institute

مون آفس مان ٻاهر نڪري آغا بدرالدين خان جي پٺي ٺپي هئي ته هن چيو هو "اُستاد! آءُ نه مڃان ٿو پر ته روز ڪو جنگ ڀني پٺتي من (مان اهو نه آهيان جو جنگ جي ڏينهن منهنجي پٺي ڏسي سگهين.)" پوءِ جوش ۾ اچي منهنجي ڀوئلڳن ڪي چيو هيائين، "ڏسو، هي منهنجو اُستاد آهي. مان هن جي سامهون اوهان سان وعدو ٿو ڪيان ته آمريت جي خلاف منهنجي جنگ جاري رهندي." پوءِ بئنڊ باجا هلائيندو جلوس ۾ اڳتي نڪري ويو هو. وچڙ مهل مون کي هن جو ڊبل ڊول مسوليني واري لڳو هو. هو هائي دولتانا واريءَ آل پاڪستان ڪائونسل مسلم ليگ جي ورڪنگ ڪاميٽيءَ جو ميمبر ۽ ڊسٽرڪٽ ڪائونسل مسلم ليگ جو صدر آهي.

رُڪن الدين قاسمي سنڌ نعپ جو سينئر وائيس پريزيڊنٽ ۽ سينٽرل ايگزيڪيوٽيو جو ميمبر آهي. هو مولانا محمدهاشم رُڪ واري جو فرزند آهي، جو مشهور عالمِ دين ۽ مقرر هو ۽ شڪارپور واري مولانا چشتيءَ جو دوست ۽ هن وانگر جميعت العلماءِ هند جو سرگرم ڪارڪن هو. رڪن الدين قاسمي تقسيم کان اڳ احرار تحريڪ ۾ هو، ۽ عطاءالله شاهه بخاري، احسان احمد شجاع آبادي، چوڌري افضل حق ۽ مظهرعلي اظهر هن جا آن وقت هيرو هيا جنهن وقت هو مون سان گڏ شڪارپور ڪاليج ۾ پهرئين سال ۾ پڙهندو هو. مارچ ١٩٤٦ ۾ هو سنڌ جي سوشلسٽ پارٽيءَ ۾ شامل ٿيو ۽ ١٩٤٧ ۾ سنڌ سوشلسٽ پارٽيءَ جو سيڪريٽري هو. ان دؤر ۾ اچمن راجپال ڪراچيءَ مان سوشلسٽ هفتيوار شايع ڪئي هئي جنهن جا ايڊيٽر مان، رُڪن الدين قاسمي ۽ علي مڪراني هياسين.

مارچ ١٩٤٧ ۾ آل انڊيا سوشلسٽ ڪانگريس شهيد نگر ۾ ٿي هئي جنهن ۾ قاسميءَ سنڌ ڊيليگيشن جي قيادت ڪئي هئي. هو اچا تائين اچوت پٽورڏن، رام منوهر لوهيا. اشوڪ مهتا،

Gul Hayat Institute

آچاريه نرندر ديو، ارونا آصف علي ۽ پين سوشلسٽ ليڈرن جو ذڪر ڏاڍي پيار سان ڪندو آهي. ۱۹۵۵ ڌاري هو سهروردي ۽ سان عوامي ليگ ۾ هو. جنهن وقت سهروردي ۽ سان اختلاف سبب مولانا ڀاشاني ۽ کي عوام ليگ مان ڪڍيو ويو هو تہ محمودالحق عثماني ۽ مير رسول بخش سان گڏ قاسمي ۽ کي به ڪڍيو ويو هو. پوءِ سيٽي نيشنل عوامي پارٽي ۽ ۾ شامل ٿيا ها جنهن جو صدر ولي خان آهي. هو سکر ۾ تقريباً سيٽي ٽريڊ يونين جو پريزيڊنٽ آهي ۽ هر سال مئي ڊي (May Day) جي جلوس جي قيادت به ڪندو آهي. عدالت جي ڪمري ۾ هن جي تقرير اينري فصاحت واري نہ هوندي آهي. آڻي هو 'شيرِ قالين' لڳندو آهي، پر سياسي بلٽ فارم تي 'شيرِ نيستان' هوندو آهي ۽ گجندو گرجندو آهي. هن کي اسٽالن وانگر وڏيون مڇون آهن ۽ پائيپ پيئندو آهي. جنهن چمڙي جي پرس ۾ هو پنهنجو پائيپ رکندو آهي، اُن ۾ پنهنجو ننڍو پستول به رکندو آهي. هن کي سيٽي دوست 'ڪامريڊ قاسمينوف' سڏيندا آهن.

فتح الله عثماني قاسمي ۽ جو گهرو دوست آهي. هو مصروف ترين انڪمٽيڪس پريڪٽيشنر آهي. عثماني ۽ جو اردو ادب جو نهايت وسيع مطالعو آهي ۽ هن جي لئبرريءَ ۾ هزارها اردو ڪتاب آهن. هو پاڻ به اردو ۽ جو سٺو اديب آهي ۽ هن جا گهڻي ادبي مضمون اردو رسالن ۾ شايع ٿيا آهن. هو انهن ٿورن مهاجرن مان آهي جي صاف سنڌي ڳالهائيندا آهن، جن سنڌ کي پنهنجو وطن تسليم ڪيو آهي ۽ جي سنڌ جا مسئلا پنهنجا مسئلا سمجهندا آهن. هو مون کي پنهنجن سنڌي دوستن کان به وڌيڪ پيارو هوندو آهي.

عثماني ۽ جو گهر ڪامريڊن جو اڈو آهي ـــ امام علي نازش ـــ مشهور انڊين گرائونڊ ڪميونسٽ ليڈر، لينن ـ ڪٽ ڏاڙهي ۽ پائيپ ـــ ڊاڪٽر اعزاز نذير مشهور ٽريڊ يونين ليڈر،

Gul Hayat Institute

شرف منهنجي مرحوم دوست اشرف جمو پاڻ ۽ ڪراچيءَ جو اشتراڪي انقلابي جو هن وقت شايد مشرقي پاڪستان ۾ آهي، سلام‌بخاري، پيڪر نقوي، هاري ليبر عبدالقادر انڊهڙ وغيره سان ملاقات عثماني‌ءَ جي مڪان تي ٿي سگهندي آهي. (عبدالقادر انڊهڙ انگريزي نه ڄاڻندو آهي. جيڪڏهن ڪو سياسي واقعو هن کي سمجهه ۾ نه ايندو آهي ته هو چوندو آهي ته اها سڀ بدمعاشي 'بورجا' ۽ 'چاون' ٿا ڪن. 'بورجي' سان هن مراد 'بورجوازي' هوندي آهي ۽ 'چاون' سان شاونسٽ (Chauvinist) هوندي آهي). هن وقت عثماني سکر نشنل عوامي پارٽيءَ ۽ زوهڙي سيمينٽ ورڪرس يونين جو سيڪريٽري آهي.

غالباً ١٩٥٧ء ۾ نواب‌شاهه ۾ قاضي فيض‌محمد سنڌ هاري الائي موومينٽ شروع ڪئي هئي، جنهن ۾ ميجر اسحاق، سلام‌بخاري ۽ شهيد حسن‌ناصر شريڪ ٿيا ها. سکر مان آن موومينٽ ۾ قاسمي ۽ عثماني شريڪ ٿيا ها. اها تحريڪ ان لاءِ شروع ڪئي وئي هئي ته متروڪه زمينون سنڌي هارين کي ڏنيون وڃن ۽ ڪليمنٽن کي گدو برراج جو زمينون ڏنيون وڃن جي هونءَ رٽائر ٿيل فوجين ۽ بيوروڪريسيءَ کي ڏنيون ويون آهن.

هن ڊائريءَ ۾ فقط انهن وڪيلن جو ذڪر ڪيو ويو آهي جي منهنجيءَ گرفتاريءَ وقت موجود هيا. هونءَ منهنجو ارادو آهي ته بار روم جي چڙيا گهر تي مان هڪ پورو ڪتاب لکان. رسول بخش پليجو جيتوڻيڪ خود وڪيل آهي پر هو بورجوا سماج ۾ قانون جي بالادستيءَ کي خاص اهميت نه ڏيندو آهي. هڪ تقرير ۾ هن چيو هو ته سنڌ سڄي گهرڪائي ويندي ته انصاف جي ڪن جيي جونءَ نه ريگندي، پر بکريءَ جي چوريءَ جي ڪيس ۾ ڪنهن قانوني نڪتي (Law point) تي رويزن سپريم ڪورٽ تائين وڃي سگهندي آهي. ها، پر وڪيلن ۾ پليجي جي ذهانت وارا شخص گهٽا آهن! پليجو، جي

Gul Hayat Institute

ڪجهه وڌيڪ وقت وڪالت کي ڏي ها ته سپريم ڪورٽ جي چوٽيءَ جي وڪيلن مان هجي ها!

ايس-پي آفس ۾ مون کي پوليس جي گاڏيءَ ۾ اڳيان پوليس انسپيڪٽر سان ويهاريائون ۽ پٺيان رائيفلن سان ڇهه سپاهي ويٺا. مون سڀني دوستن کي الوداع ڪري چيو، ”وري جيستائين ملون.“

ڊرائيور ميرپور ماٿيلي ۾ چاءِ پيئارڻ لاءِ گاڏي بيهاري ته جيئي سنڌ جي ڪارڪنن مون کي گاڏيءَ ۾ ڏسي ورتو ۽ ڏاڍا نعرا هنيائون— ايوب خان مرده باد، ون يونٽ مرده باد، شيخ اياز زنده باد، جيئي سنڌ، وغيره.

شام جو اسان پنج ند وٽ پهتاسون ته شفق هڪ مادرِ مهربان وانگر منهنجيءَ پيشانيءَ تي هٿ رکيو. وڻن جي ٽارين مان سانجهي سندور وانگر لڳي رهي هئي. مون پنجند جي ٻي پاسي هڪ هاري ڏٺو جو پنهنجي کوتهي کي ڪاهي پنڌ وڃي رهيو هو ۽ ائين ٿي لڳو ته هو ازل کان ابد تائين وقت آهي. پوليس جي گاڏي مون کي تيزيءَ سان اڳتي وٺي وئي.

رات جا يارنهن لڳا ته اسان ساهيوال پهتاسين. رات ۾ ٿڌي تنور ۽ پپل جي وڻن جي بوءِ هئي. ڪجهه پريان ريل جون انجڻيون هڪٻي کي سيٽيون هڻي رهيون هيون. رستي تي بجليءَ جي بتين رات جي پوندڙ بارش ۾ ننڍڙا ٻيٽ ٺاهيا ها جي پري پري تائين نظر اچي رهيا ها ۽ انهن جي جهرمر ڪندڙ سطح تي پاڇا ڪنبي رهيا ها. اها رات سياري جي ٻيءَ ڪنهن رات جهڙي هئي، ڪالهوڪيءَ ۽ ٽيون ڏينهن واريءَ رات جهڙي ئي هئي، هن ڀيري به اها ڏه ويهه سال اڳ واريءَ ڪنهن رات جهڙي هئي، پر جيئن اسان ڪار هوٽل وٽ ماني کائڻ لاءِ روڪي ۽ ڪار جون بتيون وسامي ويون ته مون کي زيان جو احساس ٿيو، جو مون پنهنجن لؤڻن کي جهٽڪو

ڏئي لنوائي ڇڏيو. ”گهڻو موه چڱو نه آهي،“ مون سوچيو. پوءِ مان ڪجهه وقت لاءِ ساڳيءَ ڪيفيت ۾ اچي ويس جنهن کي ٻوڌي سُن-يَتا چوندا آهن. مان ڀانيان ٿو ته سنڌي لفظ ’سُن‘ سُنيَتا مان نڪتو آهي.

ٿوريءَ دير کان پوءِ مون جڏهن مانيءَ مان گره ڀڳو ته مون کي ائين لڳو ڄڻ منهنجين آڱرين مان ڪا روشني نڪري رهي هئي. شايد اهو منهنجو وهم هو. مون سوچيو ته ”انهيءَ مانيءَ ڳڀي لاءِ انسان کي ڪيڏي نه جدوجهد ڪرڻي ٿي پوي ۽ اها ماني هڪ سنڌيءَ کي به ايتري گهرجي جيتري هڪ پنجابيءَ کي.“

اڌ ڪلاڪ کان پوءِ اسان ساهيوال جيل تي پهتاسون. جيل جا گارڊ مون جهڙن اوپرن مهمانن تي هريل ها. منهنجي تلاشي ورتي وئي. مون ٻيو سڀ ڪجهه آندو هو سواءِ ڪتابن جي ڇو ته ڪتاب C.I.D وارا کڻي ويندا آهن. مون کي رڳو ٻه ڪتاب هيا— ’سارا برنارڊ جي زندگي‘ ۽ ’شاهه جو رسالو‘. رسالي ڏانهن اشارو ڪري مون کان جيلر پڇيو ته ”هي ڪهڙو ڪتاب آهي؟“ مون هن کي چيو، ”هي شاه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو ڪلام آهي. شاه عبداللطيف بلي شاه وانگر صوفي شاعر هو. اسان سنڌي انهيءَ ڪتاب کي مذهبي ڪتاب جو درجو ڏيندا آهيون.“ جيلر ڪجهه سوچي مون کي اجازت ڏني ته اهي ڪتاب مان پاڻ سان رکان. پوءِ ڪجهه پراڻيءَ ريت موجب لکپڙه ڪئي وئي ۽ مون کي هڪ وارڊ ۾ آماڻيو ويو. وارڊ ۾ هڪ سنتري هيو، جنهن دروازو اندران بند ڪري قلف ڏئي ڇڏيو. وارڊ ۾ ٽي ڪمرا هيا جن مان هڪ ۾ بستر پٿاري، مان ليٽي پيس. بستري ۾ ليٽي، مون ڪجهه ياد ڪري سوچيو ته جسماني وصال مان هن ڪائنات جي وحدانيت جو احساس ٿئي ٿو. وصال وقت ئي ته ٻه انسان محسوس ڪن ٿا ته هو

Gul Hayat Institute

هڪٻئي جو حصو آهن، ۽ اِن ڪري ئي پوريءَ ڪائنات جو حصو آهن، جنهن جي نه ابتدا آهي، نه انتها آهي، جنهن ۾ رڳو وجود جو شعور آهي. پوءِ ننڊ مون کي ڪنهن جي آغوش ۾ وٺي وئي.

هاڻي صبح جا ڏهه لڳا آهن ۽ مون اٽڪل ٢٧ (ستاويهه) ڪلاڪ سانده لکيو آهي. مون کي ٿڪ ته ڪونه ٿيو آهي پر بهتر ائين ٿيندو ته اِسٽَوِ (Stove) ٻاري ڪافي ٺاهيان. مون کي اڳئين جيل جو تجربو هيو ۽ ان ڪري گهران اِسٽَو، ڪافي وغيره هر قسم جو سامان کنيو هئيم.

Gul Hayat Institute

## ٨ ڊسمبر ١٩٦٨ع

ڪالهه رات جو ٽيمڪڙي ٻڌايو ته ملڪ اسلم حيات جي رهائيءَ جو آرڊر آيو آهي. مون هن کان پڇيو، ”تو کي ڪيئن خبر پئي؟“ هن جواب ڏنو، ”هوم ڊپارٽمينٽ جو ڪوئي چپراسي آرڊر کڻي آيو هو ۽ اهو مون سان ساڳيءَ ڪوٺيءَ ۾ ترسيل هو. مون هن کان پڇيو ته ’هي ڪنهن جو آرڊر آهي؟‘ جنهن تي چيائين ته ’ملڪ صاحب جو آهي جيڪو هتي نظربند آهي‘.“

مون ديوار وٽ وڃي ملڪ صاحب کي آواز ڏنو ۽ هن کي اها خوش خبري ٻڌائي. ملڪ صاحب يڪدم پڇيو، ”ان ۾ ڪنهن غلط فهميءَ جي گنجايش ته نه آهي.“

مون جواب ڏنو، ”نظر ته ڪانه ٿي اچي. مان ادبي هسٽري شيٽر آهيان، پٿو صاحب سياسي آفت آهي. باقي رهيا اوهان، چوٿون نظربند ته هتي آهي ڪونه. خان ولي خان ۽ ٻين کي پشاور گهرائي وٺو اٿائون. اهو آرڊر اوهان کان سوا ٻي ڪنهن جو ٿي سگهي ٿو؟“

ان تي ملڪ صاحب چيو، ”خدا ڪندو ته ائين هوندو“.

پندرهن منٽن کان پوءِ ملڪ صاحب سڏ ڪيو ۽ مان جيل ڊائري وچ ۾ ڇڏي، ديوار ڏانهن ويس. ملڪ صاحب رڙ ڪري چيو، ”جي آرڊر منهنجي باري ۾ آهي ته مون کي ڇڏي ڇو نه ٿا ڏين؟“

مون جواب ڏنو، ”شايد رات جو نه ڇڏيندا آهن، شايد اوهان کي صبح جو ڇڏي ڏيندا.“ ملڪ صاحب وري چيو، ”مان پانيوان ٿو ته منهنجي رٽ پٽيشن جي شنوائيءَ کان اڳ حڪومت منهنجي گرفتاريءَ جو حڪم واپس ورتو آهي.“ مون جواب ڏنو ته ”ٿي سگهي ٿو، ممتاز ڀٽي ۽ ڊاڪٽر مبشر جي نظربنديءَ جو حڪم به ساڳيءَ طرح واپس وٺو هيائون“.

ان تي ملڪ صاحب پڇيو، ”پر اوهان کي خاطري آهي ته اهو آرڊر منهنجي باري ۾ آهي؟“

Gul Hayat Institute

مون ٽيٽمڪڙي کي سڏي آن کان خاطري ڪئي جنهن چيو ته اهو آرڊر ملڪ صاحب جي باري ۾ آهي. مون اهڙي خاطري وري نه ملڪ صاحب کي ڏني.

اڄ صبح جو ڏهين بجي ٽيٽمڪڙو سهڪندو آيو ۽ چيائين، "اڙي صاحب! وڏو ڏوکو ٿيو. اهو آرڊر ملڪ صاحب جو نه هئو، مير صاحب جو هئو."

"ڪهڙو مير صاحب؟" مون هن کان پڇيو.

"ڪوئي مير صاحب به هتي نظربند آهي جنهن کي آزاد ڪيو اٿائون"، هن جواب ڏنو.

پهرين منهنجو خيال مير رسول بخش ڏانهن ويو پر پوءِ سوچيم ته هن کي ته گجرات جيل ۾ رکيو اٿائون ۽ هن کي ساهيوال جيل آڻڻ جي ڪابه خبر اخبار ۾ نه آڻي آهي."

بارهين بجي 'پاڪستان ٽائيمس' آئي ته معلوم ٿيو ته اهو آرڊر پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جي ڪنوينر خورشيد حسن مير جي باري ۾ هئو، جو به ساهيوال جيل ۾ نظر بند هو. پوءِ مون کي ملڪ صاحب کي سڏڻ جي جرأت نه ٿي ۽ نه وري هن ئي سڏ ڪيو. مان پانيان ٿو ته هن به اخبار پڙهي هئي.

منجهند جي ماني کائي، مون شام تائين کافي ننڊ ڪئي.

ننڊ مان آڻي مون ڪالهوڪي ڊائري پڙهي، آن ۾ کافي اضافا ڪيا. سياسي حالات تي سوچيندي، مون سوچيو ته رسول بخش پليجي اهو لفظ 'پنجابي مهاجر سامراج' ڪٿان آندو آهي؟ ڇا، هر پنجابي سامراجي آهي؟ ڇا هر مهاجر سامراجي آهي؟ عوام جا مسئلا ته ساڳيا آهن. مون کي ياد آيو ته منهنجو بهترين دوست مونس پنجابي هيو جو جوانيءَ ۾ مري ويو هو. مون سان هن جي واقفيت ١٩٤٦ع ۾ حشو ڪيولراماڻيءَ ڪراچيءَ ۾ ڪرائي هئي. مونس سيالڪوٽ جو هو ۽ ڪراچي لاڪالج ۾ پڙهندو هو. منهنجي ڪنهن به همعصر جو ايترو مطالعو نه

هو جيترو مونس جو، هن کي ننڊ نہ ايندي هئي ۽ هو ساري ساري رات پڙهندو رهندو هو. هو مارڪسوادي هو پر حشو ۽ وانگر بورجوا فن ۽ فڪر جو توجہ سان مطالعو ڪندو هو. حشوءَ هن کي ۽ مون کي انگريز اديبن اسٽيفن اسپينڊر، ڪرسٽافر اشروڊ ۽ آڊن تي ليڪچر ڏنا ها. آڊن ۽ اسپينڊر شاعر آهن ۽ اشروڊ ناول نويس آهي. حشو جڏهن انگلنڊ ۾ هيو تہ اهي ٽئي اديب آنهن جي ترقي پسند ادب تي ڇانيل هيا. حشوءَ مون کي اشروڊ جو ناول Goodbye to Berlin پڙهڻ لاءِ ڏنو هو، جو مون کي ڏاڍو وڻيو هو. حشو اسان کي ڪميونزم ۽ سوشلزم تي ليڪچر بہ ڏيندو هو ۽ ان دور جي ڪميونسٽ ۽ سوشلسٽ رهنمائن ۽ آنهن جي سوشلسٽ خيالات سان اسان جي واقفيت بہ ڪرائي هيائين. هو هڪ انسائڪلو پيڊيا (جامع اللغات) هو. جئہ پرڪاش نارائڻ تي ڳالهائيندو هو تہ هندستان جي سوشلسٽ پارٽيءَ جي پوري تاريخ ۽ آن سان ڪميونسٽ پارٽيءَ جا سارا اختلاف اکين اڳيان اچي ويندا هئا. هو جڏهن ايم.اين.راءِ تي ڳالهائيندو هو تہ انٽرنيشنل ڪميونزم جي ساري تاريخ اکين اڳيان ڦري ويندي هئي— مارڪس، لينن، اينجلز، اسٽالن، ٽراٽسڪي، پليخانوف، فيور باخ، روزا لڪسمبرگ، ڪارل ليبنڪ وغيره، ڪيئي انقلابي تاريخ مان نڪري اسان جي ڪمري ۾ گونجندا هئا ۽ هو اسان کي آنهن جي نظرين سان واقفيت ڪرائيندو هو. هڪ ڀيري هو اسان کي ٽراٽسڪيءَ ۽ هن جي همسفر اديبن ۽ دانشورن جي باري ۾ پنهنجا رايا ٻڌائي رهيو هو— پاروس (Parvus)، ڊيوش (Deutsch)، راڊڪ (Radek)، هيننگس (Hennings)، بال (Ball)، ٽرسٽن تزارا (Tristan Tzara)، اينا بليوم (Anna Blume)، انيسا (Inessa)، راڪووسڪي (Rakovsky)، برٽن (Bretan)، ڊيگو ريورا (Diego Rivera)، ميري مئڪارٿي Mary Macarthy وغيره، ڇا ڇا نالا آيا ها هن جي گفتگوءَ ۾ ۽ ادب ۽ آرٽ جا رنگارنگ گل اسان جي

Gul Hayat Institute

ذهن ۾ تڙي پيا ها. هن منهنجي جديد انگريزي ادب سان به واقفيت ڪرائي هئي ۽ New Writing جا سلسلي وار ڪتاب ڏنا ها جن ۾ مغرب جو جديد ترين ادب هوندو هو.

حشو ڪراچيءَ ۾ ڪاليج جي پرسان هڪ فليٽ ۾ رهندو هو، جنهن ۾ به ڪمرا هوندا هيا. ٻئي ڪمرا ڪنهن سان پريل هوندا هيا، جن جي وچ ۾ رڳو ويهڻ ۽ سمهڻ جيتري جاءِ هوندي هئي. حشو پاڻ کي Bohemian چوندو هو. هن شادي نه ڪئي هئي ۽ ائين ئي پرائي زال سرلا سان پيار ڪندو هو.

هو آڪسفورڊ ۾ تنهن وقت انورا گانڌيءَ سان پڙهندو هو جنهن وقت انورا ۽ فيروز گانڌيءَ جو معاشقو هلندو هو. ڪراچيءَ ۾ موتي، حشوءَ انگريز سامراج جي خلاف پوسٽر ڪڍيو هو جنهن ۾ هندستان جي نقشي تي لانگ بوٽ نڪتل هو ۽ لکيل هو 'Stop this march of imperialism' آن پوسٽر ڪيڏ تي انگريزن هن کي به سال ڏني هئي پر هو ڏيڍ سال کان پوءِ آڪٽوبر ١٩٤١ ۾ ڇٽي آيو هو. جيل مان نڪرڻ کان پوءِ هو سوچي سان گڏ سنڌ جي دؤري تي نڪتو هو. ان وقت ساري سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن حشوءَ جي اثر هيٺ هئي. هن سوچي کي ٻاگردن سان واقف ڪرايو ۽ پوءِ سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن جو سيڪريٽري مقرر ڪيائين. سوچي اڃا ٽائين مرڪي چوندو آهي ته لاڙڪاڻي ۾ حشوءَ سوچي جو ڳوٽ ٻندي ڏسي، هن کي چيو هو 'You are a flower on a dung hill' (تون ڇيڻي جي ڍير تي هڪ گل آهين).

انگلنڊ مان حشو ٻنا ڊگريءَ وٺڻ جي مولي آيو هو، ڪنهن به پارٽيءَ جو ميمبر نه ٿيو هو ۽ ڪڏهن به وقت تي ماني نه کاڌي هيائين. هن نه ڪنهن مستقل روزگار لاءِ ڪوشش ڪئي هئي ۽ نه ڪنهن هڪ نظريي جي پيروي ڪئي هئي. ائين لڳندو هو ته هن جي پوري زندگي هڪ سوال

Gul Hayat Institute

جي نشاني آهي. هن جي ذاتي زندگيءَ ۾ به هن جي ذهني تذبذب جي عڪاسي ملي. آڪسفورڊ ۾ هن جي هڪ ڪرسٽان چوڪريءَ، شانتي سيلدونا، سان واقفيت ٿي هئي جا بمبئيءَ جي رهندڙ هئي. حشو ڪراچيءَ موڪي آيو هو ته هن شانتيءَ سان خط و ڪتابت جاري رکي هئي. ۱۹۴۲ ۾ جڏهن انگريز سرڪار جي خلاف آزاديءَ جي تحريڪ زور تي هئي ته حشو بمبيءَ هليو ويو هو ۽ اتي شانتيءَ سان زبردست معاشقو لڙايو هيائين ۽ هن سان وعدو ڪري آيو هو ته هو جلدئي بمبئيءَ موٽي ايندو. ۱۹۴۴ ڌاري حشو ٻيهر بمبئيءَ ويو ته شانتيءَ هن کي آخري اطلاع ڏنو ته "جي هاڻي مون سان شادي نه ڪندين ته مان تو لاءِ نه ترسندس." حشو ارادو نه ڪري سگهيو ۽ شانتي سيلدونا هڪ انگريز آفيسر سان شادي ڪري ڇڏي، جو ڪميونسٽ هو. (پي مهاپاري لڙائي هلندي، ۱۹۴۲ کان پوءِ ڪيئي انگريز ڪميونسٽ فوج ۾ پرتي ڪيا ويا ها ڇو ته ڪميونسٽ پارٽيءَ جرمنيءَ جي خلاف انگريز حڪومت جي حمايت ٿي ڪئي. ان وقت ٻيي.او.اي.سي انجنيئرنگ يونين (B,O.A.C Engineering Union) ۽ معدنيات جي مزدور يونين (Mine Worker's Union) ۽ ڪيترن ئي ٻيري ڪالر وارن (Blue Collar) اڊارن ۾ انگريز ڪميونسٽ شريڪ هوندا ها.)

هڪ ٻيري سان، مونس ۽ حشو، حشوءَ جي فلٽ ۾ وهڪي ٻي رهيا هياسين. حشو هونءَ ته سارو وقت سياست، بين‌الاقوامي معاملات، فلسفي ۽ ادب تي گالهائيندو هو، پر ان ڏينهن هن پهريون ڀيرو عشق و محبت جي باري ۾ گالهايو. هن چيو ته "هن کي انهن مردن کان نفرت هوندي آهي، جي ڪنهن خوبصورت عورت جي دوستيءَ تي ڏڏندا آهن. انهن ۾ قابل‌رحم احساس ڪمتري هوندو آهي جڏ ته هو ان تي پاڻ ڏڏائيندا آهن ته هن سان ڪائي خوبصورت عورت سات آهي." هن هڪ دوست جي گالهه ڪندي چيو هو ته "هو مائهو آهي

يا چراخ آهي، جو ماکيءَ ۾ ٻوٽ ٿڦي آيو آهي" ۽ پوءِ منهنجن چپن تي ڦڪي مُرڪ ڏسي چيو هيائين "تون ڇو ٿو لڄي ٿين؟ شاعر ان معاملي ۾ Exception (مُستثنا) هوندا آهن." حشوءَ کي ڪئسانووا (Casanova) ٽائيپ مرد نه وڻندا ها ۽ هو هڪ اڌ عشق جو قايل هو.

ڳالهيون ڪندي جڏهن هو کيپ ۾ آيو هو ته هن انگريزيءَ ۾ چيو هو، "شانتي تون به.... تون به شانتي؟" پوءِ هن ٿڌو ساهه ڀري هڪ ڳيت ۾ ڊبل پيگ پيتو هو ۽ هن کي ننڊ اچي وئي هئي.

اهو تذبذب حشوءَ جي ذهن ۾ ڪميونزم سان محبت وقت به پيدا ٿيندو هو. هو اڪثر ڪنهن جو قول دهرائيندو هو ته

I ahall live for Communism, I Shall die for Communism, but I ahall not live under Communism.*

حشو سوڀي کي به چوندو هو—

You will always be used by communists and supply with your life and bones the foundation of a new building.**

سال ١٩٤٧ ۾ هن کي نظربند ڪري رکيو هيائون ڇو ته هو پنهنجيءَ فلئٽ ۾ ساري رات ڪجهه ٽائيپ ڪندو هو. (هو اُن وقت سائين جي. ايم. سيّد جو ڪتاب 'نئين سنڌ لاءِ جدوجهد' My Struggle for New Sind جي نالي سان انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري رهيو هو). جڏهن هن جو نظربنديءَ جو معياد وڌائڻ لاءِ هن کي مسعود کدرپوش وٽ

* مان ڪميونزم لاءِ جيئڻ چاهيان ٿو، ڪميونزم لاءِ مرڻ چاهيان ٿو، پر ڪميونزم هيٺ رهڻ نه ٿو چاهيان.

** تو کي ڪميونسٽ هميشه استعمال ڪندا ۽ تنهنجي حياتي ۽ هڏا هڪ نئينءَ تعمير جي بنيادن ۾ ڪم آڻيندا.

Gul Hayat Institute

پيش ڪيو هيائسون، جو آن وقت ڪراچيءَ جو ايڈيشنل ڪمشنر هو، تہ مان هن سان هن جي وڪيل جي حيثيت ۾ گڏجي ويو هوس. مسعود آءِ. سي. ايس هو ۽ جنهن وقت هو بمبئيءَ ۾ ڊپٽي ڪمشنر هو تہ آدي واسين ۾ ڏاڍو مقبول هوندو هو. هو اڳ ئي حشوءَ جو واقف هوندو هو ۽ حشو هن جي سياسي فلسفي ڪي ليل ازم جو فلسو (Philosophy of Bhilism) چوندو هو. هندستان ۾ ليل مسعود ڪي 'مسعود پگوان' ڪوٺيندا ها.

جڏهن پوليس حشوءَ ڪي مسعود وٽ پيش ڪيو هو تڏهن حشوءَ کي ٽيري پيرس سوٽ ۽ فيلٽ هٽ پيا ها. حشوءَ فيلٽ هٽ لاهي مسعود کي چيو "هلو مسعود!"

"هلو حشو"، مسعود جواب ڏنو. پوءِ حشوءَ مسعود کي مون سان واقف ڪرائيندي چيو، "هي ٽگور کان پوءِ برصغير جو وڏي ۾ وڏو شاعر آهي پر هن وقت منهنجي وڪيل جي حيثيت ۾ آيو آهي." مسعود ڪجهہ مُرڪيو ڇڻ تہ هن کي حشوءَ جي مبالغي آميزيءَ جي عادت اڳيئي معلوم هئي ۽ پوءِ اسان ٻنهي کي ڪرسيون آڇيائين. گالهيون ڪندي مسعود حشوءَ کي چيو هو، "حشو، تون هندستان ڇو نہ لو وڃين؟"

"مسعود، هي منهنجو وطن آهي، مان هندستان ڇو وڃان؟"، حشوءَ چڙي جواب ڏنو.

مسعود ٻنهنجي آگوڻي سان ڀر واري ڪمشنر جي ڪمري ڏانهن اشارو ڪندي چيو،

"You Sindhis will be decimated like Red Indians".

(اوهان سنڌي ريڊ انڊينن وانگر ملياميٽ ڪيا ويندءِ.)

پوءِ مسعود ڪنڌ جهڪائي، حشوءَ جي نظربنديءَ جي معياد وڌائڻ جو آرڊر لکيو ۽ جيستائين اسان هن جي ڪمري مان نڪري ويا سين، هن اسان کي اکيون مٽي کڻي نہ ڏٺو.

مان مسعود جا لفظ ٻڌي وائڙو ٿي ويو هيس ڇو ته هو ته آدي واسين جي حقن جو به حامي هو!

حشوءَ جي رهائيءَ کان ڪجهه وقت پوءِ هن کي ملڪ بدر ڪيو هيائون. اسان هن کي سائينءَ جي. ايم سيّد جي گهر تان ايئرپورٽ تي ڇڏي آياهياسين. موٽڻ وقت مونس ايئرپورٽ جي ڀتين کي مڪون هنيون هيون ۽ ڪار ۾ ٽاهه ٽاهه ڳوڙها ڳاڙيا ها.

سائين جي. ايم سيّد جڏهن انگلنڊ ۾ ڪرشنامينن سان گڏيو هو جتي مينن هندستان جو هاءِ ڪمشنر هيو، تڏهن مينن کي چيو هيائين، ”مان اوهان کي اڳيئي سڃاڻان ڇو ته مون سان اوهان جو ذڪر حشو ڪيولرامائي ڪندو هو.“

مينن ٻه ٽي ڀيرا نرڙ تي آڱر هڻي ياد ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي ۽ پوءِ چيو هيائين،

“Yes, yes, now I remember the man—* the little man who always said that Sindhis are a nation.”

١٩٦٣ ۾ مان جڏهن حشوءَ سان دهليءَ ۾ مليو هوس ته حشوءَ سان سرلا جي شادي ٿي چڪي هئي. مان ڀانيان ٿو ته سرلا جو اڳيون مڙس مري ويو هو ۽ اُن کان پوءِ هن حشوءَ سان شادي ڪئي هئي. هن کي ٻه جوان ڌيئر ۽ گل جي نالي سان هڪ ننڍو پٽ هيو ۽ ساريءَ فئمليءَ جا فوٽو منهنجي آلبم ۾ آهن. حشو پنهنجو نالو سردار حشمت‌الله ۽ پُٽ جو نالو گل‌محمد ٻڌايو هو. گل پيءُ وانگر جينيس ٿي لڳو ۽ هن کي ڳڀرو فنڪار (Child Artist) جي حيثيت ۾ نهروءَ آل انڊيا اوارڊ ڏنو هو. حشو اُن وقت به آزاد صحافي

* هائو، هائو، هاڻي مون کي اهو شخص ياد اچي رهيو آهي— هو ڇوٽي قد وارو شخص جو هميشه چوندو هو ته سنڌي هڪ قوم آهن.

Gul Hayat Institute

(Free lancer) هو. هن پاڪستان جي باري ۾ ڪيترائي مضمون Pakistan Xrayed جي نالي سان 'هندستان اسٽائنڊرڊ' اخبار ۾ ڇپايا ها، جي هو The Uprooted and the Upright جي نالي سان مُرتب ڪري رهيو هو. مون کي ائين ٿي لڳو ته حشو ٿٽي ڇُڪو هو.

هن مون کي تڏهن ڇيو هو ته "منهنجي ماءُ جڏهن دهليءَ ۾ مري وئي ۽ جمنا جي ڪناري تي هن جي چڪيا جلي رهي هئي، تڏهن نه ڄاڻان مون ڇا محسوس ڪيو هو جنهن منهنجي دنيا بدلائي ڇڏي آهي." هن کي ان ڳالهه جو به شديد احساس هو ته هن جي قوم هن جي بيقدري ڪئي هئي. هڪ پيري منهنجي ۽ رشيد پٽيءَ جي لچمي ڪومل دهليءَ ۾ پنهنجي گهر تي مائي ڪئي هئي. دهليءَ جا ڪيترائي سنڌي اديب، مرد ۽ عورتون، آئي آيا ها. حشو به موجود هو. رات جا اڌڪل ٻارهن لڳا ها، مان پنهنجو شعر پڙهي رهيو هوس ۽ چوڌاري وه واه ٿي رهي هئي. ايتري ۾ حشو، جو پيتل هو، آڏي ٻيٺو ۽ مون کي ٻانهن کان ونڊي چيائين، "شاعر، آئي ٻيهه!" جڏهن مان آئي ٻيٺس ته هن چيو، "منهنجن پيرن تي هڪ رڪ ته هنن کي معلوم ٿئي ته مان ڇا آهيان." مون هن جي پيرن کي ڇهيو هو ته منهنجين اکين ۾ ڳوڙها پرجي آيا ها. هو پڻ ويهي رهيو هو ۽ پنهنجيءَ دنيا ۾ گم ٿي ويو هو.

حشوءَ جي ڪراچيءَ واري گهر ۾ اخبارن، رسالن ۽ ڪتابن جا ڍير پيل هوندا ها ۽ هن جو سامان چوڌاري ٽڙيل پکڙيل هوندو هو. مون تي ته هن جو اثر رهيو آهي ۽ منهنجي ساري گهر ۾ ڪتاب ٽڙيل پکڙيل هوندا آهن. منهنجي ڪاڏي جي ميز ڪتابن، رسالن ۽ اخبارن سان ڀريل هوندي آهي ۽ زرينه آنهن کي روز هٽائي مانيءَ جي پليٽن لاءِ جاءِ ڪندي آهي. اها بي ڳالهه آهي ته انهيءَ بي خوديءَ جي باوجود، مون

وڪالت ڏاڍي ڌيان سان ڪئي آهي ۽ مون کي پيسي جي ضرورت ڪڏهن به نه رهي آهي. (ان تي ڪنهن ٻي وقت لکندس.)

ابراهيم جويي جي طبيعت انهيءَ معاملي ۾ حشوءَ جي بلڪل برعڪس آهي. هو سڀئيءَ سڳي تائين هر شيءِ جائيتي رکندو آهي. هن وٽ ڪوبه اجايو پنو نه پيو هوندو آهي ۽ جيستائين هو بيڪار ڪاغذ ڦاڙي، مزي سان ٽڪريون ٽڪريون ڪري نه اڇليندو آهي ۽ ڪارآمد ڪاغذ ڪنهن ڪتاب جي وچ ۾ يا پنهنجي ويهاڻي هيٺان ٺاهي ٺڪي نه رکندو آهي. تيستائين هن کي چين نه ايندو آهي. حشوءَ ۾ ضد بلڪل ڪونه هو ۽ ابراهيم ۾ ضد تمام گهڻو آهي (مان ڀانيان ٿو ته ابراهيم تي سائين جي-ايم-سيد جي صحبت جو اثر ٿيو آهي جنهن جو ضد به پنهنجو مثال پاڻ آهي). حشوءَ ۾ تذبذب هو، ابراهيم ۾ ڪوئي تذبذب نه آهي. هن جا سياسي نظريا ۽ زندگيءَ جا اصول طي شده آهن جن ۾ ڦير گهير جي ڪائي گنجائش نه آهي. ترتيب ۽ تسلسل هن جي زندگيءَ جون نمايان خوبيون آهن. حشو بين الاقوامي ڪميونزم جون ڪمزوريون پاڻ ٻڌائيندو هو، ابراهيم اڃا تائين اهي ٻڌڻ به نه چاهيندو آهي (توڙي هو ايم-اين-راءِ جي ريڊيڪل ڊيموڪرٽڪ پارٽيءَ ۾ رهيو آهي). حشو ته ١٩٤٨ع جي شروع ۾ هندستان هليو ويو هو پر ابراهيم جون مهربانيون اڄ تائين مون تي مينهن وانگر وسنديون رهيون آهن. پنهنجين ڪمزورين جي باوجود، ابراهيم حشوءَ کان وڏو ماڻهو آهي. پس پرده رهي، هن نئينءَ سنڌ جي ذهني تربيت ڪئي آهي. حشوءَ ته رڳو سائينءَ جي-ايم-سيد جو هڪ ڪتاب انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو هو پر ابراهيم سائينءَ جي ڪيترن ئي ڪتابن تي ڏينهن جا ڏينهن نور نچوڙيو آهي. هن لاءِ هر ترقي پسند ڪتاب، هر اهو ڪتاب جنهن سان ٻوليءَ ۽ ادب جو واڌارو ٿئي، هن جو پنهنجو ڪتاب آهي ۽ هن جو

Gul Hayat Institute

حيترو وس پگهو آهي، هن ليکڪ کي اُنهيءَ ڪتاب سنوارڻ ۾ مدد ڪئي آهي.

ابراهيم سان منهنجي پهرين ملاقات، حشوءَ کان به اڳ سال ۱۹۴۴ع ۾ منهنجي دوست جمال صديقيءَ ڪرائي هئي جڏهن مان ڪراچيءَ ۾ بي-اي ۾ پڙهندو هوس. آن وقت ابراهيم سنڌ مدرسي ۾ ماسٽر هو ۽ بندر روڊ تي 'سعيد منزل' جي هڪ فليٽ ۾ رهندو هو. ابراهيم مون کي پهريون پيرو ٽمڪرس لئبرري (Thinker's Library) جا ڪتاب Matyrdom of Man (انسان جي شهادت) وغيره پڙهڻ لاءِ ڏنا ها، جي مون نهايت دلچسپيءَ سان پڙهيا ها. انهن مان هڪ ڪتاب Illusion of National Character (قومي ڪردار جو خبط) جو مون تي ايترو گهرو اثر ٿيو هو، جو جيئي سنڌ تحريڪ ۾ ايتريءَ گهريءَ دلچسپيءَ جي باوجود مان آن جي Chauvinistic trends جي ليپيٽ ۾ نه آيو آهيان. مان ابراهيم کي پنهنجا نظم ٻڌائيندو هوس پر هن کي انهن ۾ حد کان زياده فارسي لفظ پسند نه ايندا ها.

۱۹۴۵ع ۾ مان ۽ منهنجو دوست عبدالرزاق راز ڊي-جي-سنڌ ڪاليج ۾ قائم ڪيل 'سنڌي سرڪل' ۾ ويندا هياسين جتي مون پنهنجو نظم 'او باغي، او راج دروهي' پارٽ ۾ بلوي جا باني' پڙهيو هو ته ٻڌندڙ حيران ٿي ويا ها. اهو نظم پوءِ 'لهرون' جي نالي سان سرڪل جي ڪتاب ۾ ڇپيو هو. پروفيسر رام پنجواڻيءَ آن کي ڪيئي پيرا پنهنجي ملڻي آواز ۾ گهڙي تي ڪاڍيو هو. انهيءَ سرڪل ۾ منهنجي نارائڻ شيام سان واقفيت ٿي هئي.

'او باغي، او راج دروهي' ۾ ڪم آندل ٻولي ابراهيم جي صحبت جو اثر هئي. ابراهيم سان جڏهن مان گهرو ٿيو هيس تڏهن هن مون کي ايم. اين. راءِ جا ڪتاب پڙهڻ لاءِ

ڏنا ها. جمال صديقيءَ انهن مان ٻه ٽي ڪتاب اڳ ئي پڙهيا ها ۽ ابراهيم سان گڏ ايم-اين-راءِ جي ريڊيڪل ڊيموڪرٽڪ پارٽيءَ (Radical Democratic Party) جي ميٽنگن ۾ ويندو هو. ابراهيم مون کي پارٽيءَ جي هفتيوار اخبار Independent India (آزاد هندستان) جا شمارا ٻه پڙهڻ لاءِ ڏنا ها. هڪ ڀيري مان ٻه پارٽيءَ جي ميٽنگ ۾ ويس. آڻي پارٽيءَ جو پريزيڊنٽ نگيندر وياس، هن جي ڀاهوڪي زال سشيلا، ڪراچي فيڊريشن آف ليبر جو پريزيڊنٽ مسٽر خطيب، فيڊريشن جو سيڪريٽري مسٽر دَوي، ڪامريڊ احمد جو "آگي قدم" پريس جو مالڪ هو ۽ عمرڪوٽ جو پير عبدالغفور سرهندي موجود هيا. پير عبدالغفور انگريزي نه ڄاڻندو هو پر هن ڪامريڈ ايم-اين-راءِ جا اردوءَ ۾ ترجما (غالباً اردو اديب ۽ شاعر گوپال متل جا ڪيل) پڙهيا ها ۽ پارٽيءَ ۾ شامل ٿيو هو. هن پارٽيءَ جي نقطه نگاه کان عمرڪوٽ ۾ هاريءَ جي تنظيم ڪئي هئي. مون کي هنن ۾ هڪڙي سان ايتري سڪ ۽ سچائپ نظر آئي هئي جو مان يڪدم انهن جي پارٽيءَ ڏانهن ڇڪجي ويو هوس. آڻي مون کي اهو ڄاڻي حيرت آئي هئي ته ڪميونسٽ پارٽيءَ جي مرڪز وٽان هدايت آئي هئي ته پارٽي ميمبر ڪنهن به رائسٽ (Royist) سان تعلقات نه رکن. مان آن وقت ميٽارام هاسٽل ۾ رهندو هوس. منهنجي پرسان هرو سدا رنگاڻي * ۽ نارائڻ شيام رهندا هيا. لڇمڻ راڄپال به آڻي رهندو هو. لڇمڻ راڄپال شڪارپور پرسان ڳوٺ 'ميان جي ڳوٺ' جو رهاڪو هو ۽ مشهور سنڌي رسالي 'سنڌو' جي ايڊيٽر ٻوڌل راڄپال جو مائٽ هو. انهن ڏينهن ۾ لڇمڻ 'سوشلسٽ' هفتيوار شايع

* هرو سدا رنگاڻي - سنڌيءَ جو مشهور شاعر، نقاد ۽ مصنف، جو ڪجهه وقت ايران ۾ پارٽ جو ڪلچرل اتاشي هو ۽ هاڻي پارٽ جي ساهتيم اڪيڊميءَ جو اهم رڪن آهي.

Gul Hayat Institute

ڪئي هئي، جنهن جو ذڪر مان اڳي ڪري آيو آهيان ۽ جنهن ۾ منهنجو نظم 'ڪولي' ۽ ٻيا نظم شايع ٿيا ها. منگهارام ملڪاڻي * هاسٽل جو سپرنٽڊنٽ هو. اسان جي هاسٽل جي ميس ۾ سوڀوگيانچنداڻي ۽ گوبند مالهي ماني کائيندا ها جتي منهنجي هنن سان پهرين ملاقات ٿي هئي. اُن وقت سرحد وارو خان قيوم خان ڪانگريس ڇڏي مسلم ليگ ۾ شريڪ ٿيو هو ۽ سوڀو ۽ مالهي خالق ڏني هال ۾ هن جي تقرير ٻڌي هاسٽل ۾ آيا ها. مالهي چئي رهيو هو ته قيوم خان تقرير ۾ هڪ اُردو شعر پڙهيو هو جنهن ۾ اهي لفظ هيا 'اور اک کافر مسلمان ہوگيا'، جو شعر قيوم خان پنهنجي باري ۾ ان ڪري پڙهيو هو جو هو ڪانگريس ڇڏي مسلم ليگ ۾ شامل ٿي چُڪو هو! اهو چئي مالهيءَ مايوسيءَ جو اظهار ڪندي چيو هو ته "هائي ته شڪ ٿو پوي ته پارٽي لائين صحيح به آهي يا نه! ها Synthesis ته ڪٿي به نظر نه ٿي اچي جا Thesis ۽ Antithesis جي تصادم مان پيدا ٿيڻي هئي!"

سوڀو اڃا تائين ان راءِ جو هيو ته پارٽيءَ کي اڃا به مسلم ليگ ۽ پاڪستان جي حمايت ڪرڻ گهرجي ۽ انت مسلم ليگ ۽ ڪانگريس مشترڪ جدوجهد ڪري آزادي حاصل ڪنديون. ان ماحول ۾ منهنجي شاعري هڪ درياهه وانگر سارا بند ڀڃي چڪي هئي، مون ڪيئي انقلابي نظم لکيا ها جن ۾ صاف سٿري سنڌي ڪم آندل هئي ۽ جن ۾ اڳ وانگر فارسي لفظ ڪونه هيا. انهن نظمن ۾ 'ڳاءِ انقلاب، ڳاءِ' وارو نظم به هيو جو گوبند مالهيءَ جي رسالي 'پرهه ڦٽيءَ' ۾ شايع

* منگهارام ملڪاڻي — سنڌي ٻوليءَ ۾ نثري نظم جو باني ۽ ڪيترن ئي سنڌي ڊرامن جو مصنف، جو ڀارت ۾ سنڌي ادبي سرگرمين روح روان هو ۽ جو هن ڪتاب جي اشاعت کان ڪجهه سال اڳ ڪلڪتي ۾ گذاري ويو.

Gul Hayat Institute

ٿيو هو. مان ڪچهري روڊ تي ڪميونسٽ پارٽيءَ جي ادبي ميڙڪن ۾ پنهنجي دوست شيخ عبدالستار سان گڏجي شريڪ ٿيندو هوس، جنهن جي ڪهاڻي 'رحيمان' گوبند مالهيءَ جي ڪتاب 'ريگستاني قول' ۾ شايع ٿي هئي. مون آڻي ڪيئي نظم پڙهيا ها ۽ انقلابي شاعر جي حيثيت ۾ ڪراچيءَ جي ادبي حلقن ۾ منهنجي ڏاڪ جمي وئي هئي. اهو سارو وقت منهنجو ابراهيم جويي سان ميل جول رهيو هو. اهو دؤر مون لاءِ نشي جو دؤر هو— جواني جو پرپور نشو، نون خيالن سان لهه وچڙ جو نشو، مطالعي جو نشو، شاعريءَ جو نشو، دوستيءَ جو نشو. مون سوين ڪتاب پڙهي ڇڏيا ها. بي.اي جي سالياني امتحان ڪان ۾ ڏينهن اڳ، مون اختر حسين راءپوريءَ جو ڪتاب 'ادب اور انقلاب' ۽ قاضي نذرالاسلام جي شاعريءَ جو اردو ترجمو پڙهي پورو ڪيو هو ۽ ان ڪري مان آنرس جي پيپر ۾ نه ويٺو هوس. منهنجا ڪلاس فيلو ميرمحمد ميمڻ ۽ ٻيا مون تي ڪلندا هيا ته مان ايتري پڙهڻ جي باوجود، آنرس جي پيپر ۾ نه ويٺو هوس. ان دؤر ۾ مسلمان شاگرد بي.اي ۾ آنرس ڪٽڻ وڏي گاله سمجهندا هيا ۽ ڪهڙي ۽ قاضيءَ جي سياست تي بحث ڪري ٽائيم ضايع ڪندا هيا. مان ڪلاس ۾ فقط خوبصورت چوڪرين جا چهرا ڏسڻ ويندو هوس نه ته پروفيسر اجواڻيءَ جهڙي انگريزي ادب جي چاڻوءَ جا ليڪچر مون کي بور ڪندا ها ۽ حيرت ايندي هئي ته هن دؤر ۾ هو اسان کي Alexander Dumas جي ڪهاڻي Three Musketeers پڌائي اسان جو وقت ضايع ٿو ڪري. مون روسي ادب ۽ New Writing ۾ شايع ٿيل مغرب جو جديد ادب پڙهيو هو، جنهن مون کي ان نتيجي تي پهچايو هو ته پروفيسر اجواڻي ويهه سال اڳ جو پڙهيل ڳڙهيل ماڻهو آهي ۽ نئون دؤر هن کي گهٽو پٽ تي ڇڏي ويو آهي.

Gul Hayat Institute

ابراهيم جويي مون لاءِ هڪ نئين دنيا جا تاڪ کولي ڇڏيا ها. پراڻيءَ دنيا جا سارا ٿوڻيون ٿنڀا ڊهي ڍير ٿي پيا ها ۽ مون لاءِ ماضيءَ جي هر زنجير کي ڇني، اڳتي وڌڻ لاءِ دڳ کلي پيو هو. منهنجي ۽ هن جي دوستي روميءَ ۽ شمس تبريز واري هئي جنهن روميءَ جي ڪتابن تي نگاهه وڌي هئي ته آنهن ۾ آگ لڳي وئي هئي.

جڏهن ورهاڱي کان پوءِ منهنجي ساري سنگت ٽڙي پکڙي وئي هئي ۽ مان پنهنجن دوستن کي هڪ هڪ ڪري منهوڙي تي پاڻيءَ جي جهاز تي ڇڏي ايندو هوس، تڏهن منهنجن گهرن سنڌي دوستن مان رڳو ابراهيم جويو ئي وڃي رهيو هو.

زندگيءَ جو وڏي ۾ وڏو مقصد زندگي خود آهي. مون جيئڻ لاءِ ٻيا بهانا ڳوليا، ٿيڙ ته وڏو آيو هو، جنهن مون کي نه فقط شراب خاني تائين پهچايو پر آنهيءَ Yama, the pit واريءَ کڏ ۾ به ڪيرايو، جنهن مان نڪرڻ ۾ مون کي ڪافي سال لڳي ويا ۽ جنهن جي افسوس ناڪ داستان کي آءٌ هتي دهرائڻ نه ٿو چاهيان. انهيءَ ساڳي ٿيڙ مونس کي به جام و مينا جي چڪر ۾ آندو هو. هن جي هڪ پنجابي ايئر هوسٽيس سان محبت هئي، جنهن هن جي بلانوشين کان بيزار ٿي، وڃي ٻي ڪنهن سان شادي ڪئي هئي. جڏهن مون ڪراچي ڇڏي، سکر ۾ وڪالت ڪئي ته مونس ميرپورخاص ۾ منهنجي دوست شيخ عبدالستار سان وڪالت ڪندو هو. ڪجهه وقت کان پوءِ هو سکر هليو آيو. هن جو چاچو پراڻي سکر ۾ رهندو هو جنهن کي ٻيلي کاتي ۾ نوڪري هئي، پر ان جي باوجود مونس منهنجي آفس ۾ ڪئينس روڊ تي رهندو هو. هو چار پنج سال مون وٽ رهيو هو، ماني به مون سان کائيندو هو ۽ سارو ڏينهن ادبي ۽ سياسي ڪتاب پڙهندو هو ۽ جي شام جو يارن جي نا ونوش جو ڪوئي پروگرام هوندو هو ته آن ۾ شريڪ ٿيندو هو نه ته اڪيلو

Gul Hayat Institute

سستي ڏاڍي جو پڙوو پي سمهي رهندو هو. مون وڃي اهڙا انسان ڏٺا آهن جن جي گفتگو مونس جيتري ذهين هجي. انهي ڏور ۾ اسان ڊوستو وسڪي، ٽالسٽاءِ، چيخوف، گوگول، ترگنيف جا سڀ ڪتاب ۽ ٻيا ڪيئي روسي ڪلاسڪ پڙهي پورا ڪيا ها ۽ انهن جي ڪردارن تي ڪلاڪن جا ڪلاڪ بحث ڪندا هياسين. انهيءَ دؤر ۾ مونس منهنجي شاعريءَ جا انگريزيءَ ۾ نهايت خوبصورت ترجما ڪيا ها. ڪوشش جي باوجود، مان هن کي وڪالت تي آماده ڪري نه سگهيس. هن کي اهڙو ڪو زخم رسيو هو، جو چٽي نه چڏو. آن وچ ۾ منهنجي امڙ کي ڪئنسر ٿي پئي. ان وقت ڪئنسر جو علاج يا ته ڪراچيءَ ۾ Seventh Day Hospital ۾ ٿيندو هو يا ميئو اسپتال لاهور ۾. مون کي مقامي ڊاڪٽرن مشورو ڏنو ته مان پنهنجي ماءُ جو علاج ميئو اسپتال ۾ ڪرايان ڇو ته آٽي علاج جون بهتر سهوليتون هيون. مون کي امڙ سان ڏاڍي محبت هئي. مون سوچيو ته هن جو علاج لاهور ۾ ڪرائيندس، وڪالت وڃي ڪڏ ۾ پوي. اتفاق سان مون مونس سان اها گالهه ڪئي ته. هن چيو، "منهنجا سؤٽ ۽ سؤٽيون لاهور ۾ رهندا آهن. منهنجا ٻيا ڪافي رشتيدار ۽ دوست به آٽي آهن. مان توسان گڏجي ٿو هلان. اميد آهي ته توکي ماءُ جي علاج لاءِ ڪافي سهوليتون ملي ويندیون".

امان کي ڪئنسر جي ڪري ڏاڍو درد ٿيندو هو پر هن کي قدرت ڏاڍو صبر ڏنو هو ۽ هوءَ رڳو گوڙها گهاڙي ڪنجهندي هئي. هن کي آرام تڏهن ايندو هو جڏهن ڊاڪٽر هن کي مارفيا جي سُئي هڻندو هو ۽ هوءَ بيهوش ٿي ويندي هئي. مون زرينه کي چيو هو ته هوءَ ماءُ وٽ شڪارپور وڃي رهي. پوءِ مون فرسٽ ڪلاس جو بورو گاڏو رزرو ڪرايو ۽ مان ۽ مونس امان کي لاهور وٺي وياسين. اسان پهرئين ڏينهن مونس جي هڪ سؤٽ وٽ رهياسين ۽ ٻي ڏينهن امان کي

ميئو اسپتال ۾ داخل ڪيوسين. مونس ڏاڍو خوبصورت هو ۽ ميئو اسپتال ۾ نرسين سان پنجاپيءَ ۾ ڳالهائيندو هو ته نرسيون هن تي ڳري پونديون هيون. مان هن کي يو.ڊي ڪلون ۽ سينٽ جون شيشيون وٺي ڏيندو هوس جي هو نرسين کي تحفي طور ڏيندو هو. خوبصورت عورتن کي خوشبوئون تحفي طور ڏيڻ منهنجي پراڻي عادت آهي جا مون پنهنجي پيءُ کان پراڻي آهي. دراصل هر خوبصورت عورت کي پنهنجي مخصوص خوشبو هوندي آهي ۽ اها جڏهن مون تائين پهچندي آهي تڏهن مان يڪدم ارادو ڪري سگهندو آهيان ته هيءَ عورت مون لاءِ آهي يا نه. ٿي ڪري هن وقت تائين مون جنهن به عورت سان محبت جو اظهار ڪيو آهي، انهيءَ منهنجي محبت کي ٺڪرايو نه آهي.

مونس سان محبت سبب نرسيون امان جو ڏاڍو خيال رکنديون هيون ۽ هن جي گهر جي ڀاتين وانگر خدمت ڪنديون هيون. مان ۽ مونس هُن جي ٻيءَ سوٽ جي گهر رهندا هياسين جا به مونس سان ڏاڍي محبت ڪندي هئي. هن پورو مهينو امان جي خدمت ڪئي هئي ڄڻ ته اسان هن جا سڳا ڀائر هياسين. مون پهريون ڀيرو محسوس ڪيو هو ته پنجاپي عورتن کي سنڌي عورتن کان وڌيڪ آزادي آهي. مونس جي سوٽ جو مڙس لاهور کان ٻاهر نوڪريءَ ۾ هو ۽ هفتي ۾ هڪ ڀيرو گهر ايندو هيو، هن کي پنهنجي گهر ۾ منهنجي ۽ مونس جي رهايش تي ڪوئي اعتراض نه هو توڙي هن جي زال گهر ۾ اڪيلي رهندي هئي. عورت لاءِ احترام هر قوم جي ترقي پذيريءَ جي بهترين پرک آهي.

اسان روز امان وٽ ويندا هياسون. مونس جون ٻه سوٽيون به ڪيتروئي وقت امان وٽ وڃي ويهنديون هيون. مهيني کن کان پوءِ امان جي طبيعت بهتر ٿي وئي ۽ خطري جي سرحد ٽپي وئي. ان ڪري مون کي مونس چيو ته بهتر ائين ٿيندو

Gul Hayat Institute

ته هو امان جي لاءِ نظرداريءَ لاءِ لاهور ۾ رهي پئي ۽ مان سکر وڃان ۽ ڪاروبار تي ڏيان ڏيان. ڊاڪٽر مون کي خاطري ڏني ته امان کي ڪوئي لوڏو نه آهي ۽ اجازت ڏني ته مان پلي سکر هليو وڃان. مان سکر آيس ۽ آتي مهينو رهي، وري لاهور ويس. امان خوش هئي، اسپتال مان نڪري چڪي هئي ۽ مونس جي سؤٽ وٽ رهندي هئي. مان امان سان مليس ته هن مونس جي سؤٽ کي ڏاڍيون دعائون ڪيون ۽ چيائين ته "منهنجي سڳي ڏيءَ به منهنجو ايترو خيال نه ڪري ها، جيترو هن ڪيو آهي" ۽ پوءِ هن کي ڳلي لائي، مٿي تي چمي ڏني هيائين. امان ڇهه مهينا لاهور ۾ مونس جي سؤٽ وٽ رهي هئي ۽ پوءِ مان هن کي سکر وڃي آيو هوس. هوءَ ست سال وڌيڪ جيئري رهي هئي. منهنجي ماءُ جي زندگيءَ جا ست سال مون کي هڪ پنجابي خاندان وڏائي ڏنا ها. مان کنهن به پنجابيءَ سان رڳو ان ڪري نفرت ڪيئن ٿو ڪري سگهان ته هو پنجابي آهي! مان هن وقت پنجاب جي جيل ۾ آهيان، انهن قوّتن کان مون کي نفرت آهي جن سنڌ جو استحصال ڪيو آهي ۽ انهن قوّتن ۾ پنجابي به آهن، پر پنجابي عوام مون کي ايترو ئي پيارو آهي جيترو سنڌي عوام. آهي ايترائي مظلوم آهن جيترا سنڌي ۽ آنهن جي ۽ سنڌي عوام جي جدوجهد ساڳي ۽ گڏيل هجڻ گهرجي. منهنجي نظر ۾ عوام ۾ هڪجهڙي لاءِ نفرت رڳو استحصالي ڦهلائيندا آهن ۽ انهيءَ نفرت ڦهلائڻ جهڙو سياسي ۽ تاريخي گناهه ٻيو ڪوئي نه آهي. نه وري مون کي مهاجر عوام سان نفرت آهي. نفرت رڳو آنهن سان آهي جي آردوءَ جي نالي ۾ استحصال کن ٿا. مان ۱۹۶۳ ۾ جڏهن ڏهلي چڏي رهيو هوس ته مون کي حشوءَ الوداعي ملاقات ۾ چيو هو، "اياز، هڪ گالهه اصل نه وسارجاءِ. جي تو پاڪستان ۾ ڪنهن ريفيوجي (مهاجر!) تي هٿ ڪنيو ته چئ تو مون تي هٿ ڪنيو چو ته مان به هندستان ۾ ريفيوجي (شرنارٿي) آهيان".

Gul Hayat Institute

حشوءَ جهڙو عظيم انسان سون اڃا تائين نه ڏٺو آهي.

مونس ڪجهه سال وڌيڪ مون وٽ رهيو هو. هو پنهنجي مايوسيءَ مان نڪري نه سگهيو هو. چاڪاڻ جو هو پنهنجي خودداريءَ سبب مون کي روز شراب گهرائڻ لاءِ نه چوندو هو، هن پنهنجي تماکو ڪائڻ شروع ڪيو هو جو هن کي ڪجهه قرار ميسّر ڪندو هو. تماکوءَ هن کي دل جي تڪليف ڏني هئي ۽ منهنجي منع ڪرڻ جي باوجود، هو تماکو چڏي نه سگهيو هو. هڪ ڏينهن هو اوچتو ڪراچيءَ هليو ويو هو ۽ آنهيءَ ايئرهوسٽيس جي پيڇ سان شادي ڪئي هيائين، جنهن جي محبت هو وساري نه سگهيو هو. شاديءَ کان اڪل هڪ سال پوءِ هو لاهور ۾ ڏاڪڻ تان هيٺ لهي رهيو هو ته هن کي دل جو دؤرو پيو هو ۽ هو ڏاڪڻ تان ڪري پيو هو ۽ مري ويو هو.—

مون مٿي ابراهيم جويي جو ذڪر اڌ ۾ چڏيو آهي. جڏهن مون سکر ۾ وڪالت شروع ڪئي هئي ته ڪراچيءَ وارا ايم. اين. راءِ جا پيا پوئلڳ منهنجيءَ زندگيءَ مان نڪري چڪا ها پر ابراهيم سان منهنجا تعلقات برقرار رهيا ها. مان جڏهن به سکر مان ڪراچيءَ ويندو هيس ته هن سان ضرور ملندو هيس. هڪ پيري مان پنهنجي دوست عبدالرزاق راز سان گڏجي ڪراچيءَ نئين ڪار خريد ڪرڻ ويو هيس. ڪراچيءَ ۾ راز جي پنهنجي فلئٽ هئي جتي هن جو سالو رهندو هو. مان ابراهيم جي فلئٽ ۾ وڃي رهيو هوس. انهن ڏينهن ۾ ابراهيم اڃا پي شادي ڪانه ڪئي هئي. ابراهيم جي پهرين زال ٽي. بيءَ ۾ مري وئي هئي. ابراهيم ڪافي دير تائين رات جو خانگي ٽيوشن ڏيندو هو ته جيئن هو زال جي علاج لاءِ ڪافي پيسو بچائي سگهي پر هوءَ بچي نه سگهي هئي. هڪ پيري مون کي ابراهيم ٻڌايو هو ته هوءَ اسپتال ۾ وئي هئي جو هن کي ابراهيم ڪٽ تان ٽي آٿاريو ته هن کيس چيو هو ”آهستي ته آٿار، منهنجون ڪنڍڙيون ٽو

پڇين." اِهو 'کنيراٽيون' لفظ پنهنجي واتان ٻڌي ابراهيم جون اکيون ڳوڙهن سان ڀرجي ويون هيون. هن جي موت کان سال کن پوءِ ابراهيم هن جي ڀيڻ سان شادي ڪئي هئي.

مون کي ڪار خريد ڪرڻ ۾ ٽي چار ڏينهن لڳا ها. ان وچ ۾ هڪ شام جو مون ابراهيم کي پنهنجا اُردو نظم ٻڌايا جي هن کي ڏاڍو پسند آيا. جڏهن مون هي سٽون پڙهيون—

يہ دنيا، يہ آماجگاهِ تمنا
کہاں جا رہی ہے
يہ رقّاصۂ روز و شب نوکِ خنجر پہ يوں ناچتی جارہی ہے
کہ جيسے اُسے يہ يقيں ہوگيا ہو
کہ اب پاؤں چھلنی نہ ہوں گے

تڏهن ابراهيم چيو هو "اياز، تو کي مان وري بہ چوان تو تہ تون پنهنجي ڏات اجائي وڃائي رهيو آهين. تون پنهنجيءَ ڏات کي منطقي نتيجي تي رڳو سنڌيءَ ۾ پهچائي سگهين ٿو."

مون ڏک سان ڏسي ابراهيم کي چيو هو، "پر تو کان سوا مون کي سنڌيءَ ۾ ٻڌڻ وارو ڪير آهي؟"

ان تي ابراهيم سختيءَ سان چيو هو، "اسان ٻہ ڪافي آهيون. اسان ٻہ چاهيون تہ سنڌ کي بدلائي سگهون ٿا"

Save Sind Save The Continent جي مصنّف جو صد ڪنهن وقت ڏاڍو سجايو ثابت ٿيو آهي.

مون نئين ڪار خريد ڪئي ۽ اُن ۾ ڪراچيءَ کان موٽندي اسان گڏجي حيدرآباد آياسين. اڳيان مان ۽ راز جو سالو، جنهن ڪار پئي هلائي، ويٺا هياسين، ۽ پوئينءَ سيٽ تي ابراهيم، راز ۽ راز جي زال ويٺا هيا. ابراهيم کي حيدرآباد ڇڏيوسين ۽ اسان سکر گڏجي وياسين. رستي تي راز هڪ فلمي گانو ڳائي رهيو هو—

ميں ہوں علادين، علادين
ميرے پاس چراغِ چينِ، چراغِ چينِ، چراغِ....

Gul Hayat Institute

الاجي کهڙيءَ ڳالهه تي هن مون کان پڇيو هو، "ڇا تو سمجهين؟" مون منهن ورائي جواب ڏنو هو، "سمجهان ٿو، بابا. تيرے پاس چراغِ چين، چراغِ چين، چراغِ چين." ان تي راز ۽ هن جي زال، ٻئي ٽهڪن ۾ ويڙهجي ويا ها ۽ چراغِ چين وانگر چمڪڻ لڳا ها.

اڄڪلهه راز جو جذبهء اسلامي زور تي آهي ۽ هو مون سان ناراض آهي. هن منهنجي خلاف ڪيئي قسطون روزاني 'مهراڻ' ۾ لکيون آهن جنهن جو ايڊيٽر سردار علي شاه منهنجو سخت دشمن آهي. هن جي گهر واري نهايت نيڪ عورت آهي ۽ هن کي جهليندي آهي ته منهنجي مخالفت نه ڪري. مون ٻڌو آهي ته هو منهنجي خلاف سي - آءِ - ڊي وارن کي درخواستون ڪندو آهي ۽ هن کي منهنجا سنڌي شعر اردوءَ ۾ ترجمو ڪري ڏيندو آهي پر مون کي ان ڳالهه تي اعتبار نه ايندو آهي. هو منهنجو ۽ نارائڻ شيام جو ڏاڍو پيارو دوست هو ۽ پروفيسر رام پنجوانيءَ جي سنڌي سرڪل جو سيڪريٽري هو. شاگرديءَ واري زماني کان وٺي منهنجا هن سان گهرا تعلقات هيا. هڪ ڀيري مون کي سنڌ مدرسي جي هاسٽل ۾ مدي جو بخار ٿي پيو هو ۽ مان ڏاڍو ڪمزور ٿي ويو هوس. راز ڳانڌي گارڊن لڳ پنهنجي گهر ۾ مرغيءَ جو سوپ ٺهرائي، روز ٽرام تي اچي، مون وٽ هاسٽل ۾ کڻي ايندو هو ۽ بيماريءَ ۾ هن منهنجي نرس وانگر خدمت ڪئي هئي.

ڇا دوست ايترو بدلجي سگهن ٿا؟ ڪڏهن ڪڏهن هن جي باري ۾ سوچي منهنجون اکيون ڀرجي اينديون آهن. *

---

* عبدالرزاق راز ١٩٨٤ع ۾ بيماريءَ سبب گذاري ويو. هو 'ڏاک ننگلي' نالي ڪهاڻين جي مجموعي ۽ ٻن نظمن جي مجموعن جو مصنف هيو. ٻوڙن ڏينهن ۾ هن محمد بن قاسم جي فتحِ سنڌ تي ناول ٿي لکيو—

آسمان تيرے لحد پر شبنم افشاني ڪرے

براهيم سان پوئين ملاقات کي ڪجهه سال گذري ويا. هڪ ڏينهن منهنجي روح جي گند اوچتو ڪلي پئي ۽ مون ڪيئي ٻيٽ لکيا جي ابراهيم کي پوسٽ ڪري موڪليم. ابراهيم ان وقت ڪراچيءَ ۾ سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري هو. هن انهن مان ڪجهه بيت ادبي بورڊ جي ٽ ماهيءَ رسالي 'مهراڻ' جي پهرئين صفحي تي ڏنا. اهي بيت سنڌيءَ ۾ منهنجي ادبي زندگيءَ جو نئون جنم هو.

ان وچ ۾ مون سکر ۾ ڪافي ادبي ڪانفرنسون ڪرايون هيون ۽ پوري پاڪستان جا اديب منهنجا دوست ٿي ويا ها. ايوب خان جي دؤر ۾ جڏهن پاڪستان رائيٽرس گلڊ جو بنياد رکيو ويو تہ مان پاڪستان جو واحد اديب هوس جنهن کي هن جي عدم موجودگيءَ ۾ مرڪزي ڪميٽيءَ ٿي ڪنيو ويو هو.

مان ٻانيهان ٿو تہ مون اُردو شاعري ۵۵/۱۹۵۴ع ۾ چڏي ڏني ۽ وري سنڌي شاعريءَ ڏانهن موٽي آيس. ابراهيم صحيح چيو هو تہ مان اُردوءَ ۾ پنهنجي ذات کي منطقي نتيجي تي پهچائي نہ ٿو سگهان. اڄ منهنجن سنڌي شعرن تي هزارن ماڻهن جون دليون ڌڙڪن ٿيون ۽ ايوب خان جي حڪومت بدنور جي پئي آهي. اها گهالهه منهنجي اُردو شاعري پيدا ڪري نہ سگهي ها. *

Gul Hayat Institute

* مون ۱۹۷۴ع کان ۷۷/۱۹۷۶ع تائين وري اُردوءَ ۾ شاعري ڪئي ۽ ان دؤر جو اُردو مجموعو 'نيل ڪٺهه اور نيم کے پتے' جي نالي سان ڇپجي رهيو آهي.

## ٩ ڊسمبر

اڄ باک ڦٽيءَ کان منجهند تائين شاه جو رسالو پڙهندو رهيس. ’سُر سسئي آبري‘ پڙهي پورو ڪيم. هيٺيون سٽون ڏاڍيون وڻيون:—

سا مون هٿان نه ٿئي، جيڪا رسم راڄَ

—

منجهان راهه رَچي، ٿيندينءَ لالُ، لطيف چوي

—

ٿَڪيائي ٿَرَ ٿهيل، چَڙهه چُڪيائي چوٽئين
هلندي هوتَ پنهونءَ ڏي، ڀَوَ مڙيئي ڀهيل،
اُٿي، رائو ريهل، ويٺَن تان واريِ وَري.

’سُر سسئي آبري‘ پڙهي، سن جو سائين ياد آيو. چاهيان ٿو ته هن سان گڏ گذاريل وقت تي هڪ الڳ ڪتاب لکان....

اڄ منجهند جو منهنجو پُٽ انيس ملاقات لاءِ آيو هو. ويچاري ٻار کي ملاقات جي اجازت لاءِ لاهور ۾ ڏاڍا رولڙا ڪرڻا پيا ها. در در جون تڙيون کاڌيون هيائين. لاهور جا آفيسر منهنجي ڏاڍو برخلاف ٿا نظر اچن. انيس جو منهن هپايل هو. ملاقات جي وقت ٻه سي-آءِ-ڊي جا آفيسر اسان جي ڀرسان ويٺا ها. اسان سنڌيءَ ۾ ٿي ڳالهايو ۽ هو اسان جي ٻولي چڱيءَ طرح سمجهي رهيا ها. انيس پاڻ سان ڪيترائي ڪتاب آندا ها جي سي-آءِ-ڊي وارن پاڻ سان روڪي رکيا آهن.

من ڏاڍو خفي ٿي پيو آهي....

Gul Hayat Institute

۱۰ ڊسمبر

اڄ وري ديوار جي ٻي پاسي کان سڏ آيو. سڏ تہ نہ هو، سڏڪو هو. مان ڊوڙندو ويس ۽ زور سان چيم، ”اسلم حيات صاحب! خير تہ آهي؟“

اسلم حيات ديوار جي ٻي پاسي کان چيو، ”مون تي ٻہ تنهنجو اثر ٿيو آهي، مون هڪ غزل لکيو آهي.“

مون جواب ڏنو، ”اسلم حيات صاحب! منهنجو اثر ڪاٺ ديوار ٽپي سگهندو آهي. ها، ارشاد.“

هن پوءِ پنهنجيءَ نظربنديءَ تي هڪ مسلسل غزل پڙهيو جنهن ۾ جيل خانا، زمانا، آب و دانا وغيره قافيا ها ۽ آءٌ مجبوراً ’مڪرّر مڪرّر‘ ’بهت خوب، بهت خوب‘ چوندو رهيس.

اهو مشاعرو پورو ٿيو تہ مون چيو تہ ”ملڪ صاحب! مون ڪي تہ شاعريءَ پيو پيرو جيل ۾ وجهايو آهي؛ اوهان شاعري شروع ئي جيل ۾ ڪئي آهي، شل خدا خير ڪري.“ هن ڀيريون پيرو ٽهڪ ڏنو ۽ چيو ”شل خدا خير ڪندو، خدا اوهان جو ٻہ خير ڪندو.“

منهنجي بئرڪ جي پيرسان مُنڊا خانو (صغير قيدين لاءِ بئرڪ) آهي، جتي شام جو ڪوئي ڇوڪرو پنجابي لوڪ گيت ڳائيندو آهي. اڄ ٻہ هو ماهيا جون سٽون ڳائي رهيو آهي:-

پتهي انـاران دي
ڦٽ ميل ويندي، ٻـسرن بـول نہ ياران دي

—

سي‌ني دي ڪـِل ماهيا
ذاتان نهين مل دِيان ميـل ويندي دِل مـاهيا

—

دو پـتر تنـران دي
اِڪ ويري ميل دے رَبّا ڦر ڪـڏي نہ وڇڙان گهي

Gul Hayat Institute

شام جي سناٽي ۾ هن جي مٺڙي سُر منهنجي من کي ڪنيي ڪتان جو ڪتي وچي پهچايو آهي. پنج سال اڳ مان، راڄ، گيتا ۽ پيٽي فتح پور سڪريءَ جي ٻاهرينءَ ڏاڪڻ تي ويٺا هياسين. سڄ ٻڏي ويو هو ۽ فضا تي صدين جي تاريخ جي آداسائي ڇانيل هئي. مان اڪبر اعظم جي مرشد سليم الدين چشتيءَ جي مزار تي سڳڙو ٻڌي آيو هيس ڇو تہ مون کي ڇيو ويو هو تہ هُو مـن جو مرادون پوريون ڪندو آهي. اَن وقت گيتا هڪ فلمي گيت ’ساجن آن ملو‘ ڳاتو هو تہ منهنجو هيانو ڀرجي آيو هو. ڇوڏاري اونده ڦهلجي وئي هئي. پريان سڪر واري جي ٻي، منگهارام جي ڪارخاني جون بتيون جوڏيائيءَ جي اکين وانگر جهرمر ڪري رهيون هيون. اَن وقت مون ارادو ڪيو هو تہ ٻي سال موٽي ايندس. پر هيءَ مايا اپار آهي، ڪيڏن چئجي تہ آهو سڳڙو اڃا آتي ٻڌل آهي يا ڪنهن ڇني ڇڏيو آهي!

۱۱ ڊسمبر

ڪالهه شام جو مينهن ڦڙيون پيون. مان وارنڊي ۾ ٻاهر نڪتس ته آتر جي هوا منهنجي منهن تي آلي ٿڦ هنئي ۽ مينهن ڦڙين منهنجا چپ ڪنهن ٻليءَ جي پونگڙي وانگر چٽيا. مان ڪوليءَ جي چانئٺ اندر ٿيس. ٿوريءَ دير کان پوءِ ڏٺم ته مينهن جي ڌار ڌرتيءَ جي پٽ تي ٻانبڙا پائي رهي هئي. پوءِ ته مينهن ساري رات وسندو رهيو ۽ اڃا تائين وڏ ڦڙو وسي رهيو آهي. مون ڪوليءَ جي جنگلي کي ڪتو ويڙهي ڇڏيو آهي جو برسات ۾ پڇي پٽ تي ويو آهي. جنگلو کولڻ سان برسات ڪوليءَ ۾ اچي ٿي ۽ گپ چڪ ٿئي ٿي، ان ڪري مون جنگلو بند ڪري ڇڏيو آهي ۽ ڪوليءَ ۾ اندر اونده ٿي وئي آهي. لالٽين ساري رات ٻري آهي ۽ ان جو اڌ شيشو ڪارو ٿي چڪو آهي ۽ باقي اڌ مان ڪجهه روشني ڄار ۾ قاتل مڇيءَ جئن تڙفي رهي آهي. اڱڻ ۾ پاڻيءَ جو ڪوئي نيڪال نه آهي ۽ مان ڄاڻان ٿو ته جي هيءَ برسات اڃا ڏينهن پهر پئي ته آتي پاڻيءَ جا تلاءَ لڳي ويندا ۽ مڇرن جو آزار شروع ٿي ويندو.

جڏهن ننڊ مان اک کلي هئي تڏهن آسمان ۾ بادلن جا ٻُرج نڪتل ها ۽ وچون وراڪا ڏئي رهيون هيون. هاڻي آپ ۾ لس ٿي لس آهي ۽ سامهون مينهن ۾ نم جا وڻ ڪنهن تاثراتي نقش (Impressionist painting) وانگر لڳي رهيا آهن، جڏهن کان مان جيل ۾ آيو آهيان تڏهن کان ڄڻ آجڪائي ملي وئي آهي. نه آس نه نراس، نه چڱي مٺي جو پڙ آهي، نه نفعي نقصان جو انديشو، نه روزگار جو اجگر وات ڦاڙي بيٺو آهي ۽ نه ذميداري پهاڙ بڻجي اڳيان آئي آهي. ڌن دولت، نانءُ نيڪي، ٻار ٻچا، سڀ کان ڄڻ ڇٽي ملي وئي آهي. هن وقت سڀ ڪجهه ڄڻ دور جو آواز لڳي رهيو آهي، ڄڻ ان جي ڪائي حقيقت نه آهي. اڳينءَ نظربنديءَ پهري به جڏهن

Gul Hayat Institute

سوپي کي گرفتار ڪري سکر جيل ۾ آندو هيائون تڏهن هن مون کي جيل ۾ چهڪندو ڏسي چيو هو، "حيرت آهي ته ڏوتي پهرين نظربنديء جو ڪوبه اثر نه ٿيو آهي. ٻيا ته قيد ۾ پهرئين پيري آپاڻڪا ٿي پوندا آهن."

اڄ الاجي ڇو علامہ اقبال جو هڪ شعر بار بار ياد اچي رهيو آهي. ڪجهه سال اڳ هڪ بينگاليء چوڪريء ڊاڪا ۾ رائيٽرس گلڊ جي اجلاس ۾ علامہ اقبال جو هڪ غزل گايو هو ۽ ان مان انهيء شعر جون سٽون، جي زبان ۽ موضوع جي لحاظ کان، علامہ جي گهڻي ڪلام کان مختلف هيون، منهنجي هانوَ ۾ ڪافي وقت هُرندڙيون رهيون هيون. اڄ ۾ اهي سٽون ياد اچي رهيون آهن:-

من کی دولت ہاتھ آتی ہے تو پھر جاتی نہیں
تن کی دولت چھاؤں ہے آتا ہے دھن جاتا ہے دھن.

ويچارو فيض علامہ اقبال تي دستاويزي فلم ٺاهي قاسمي ويو هو. 'روزنوائے وقت' ۾ پين اخبارن ۾ هن جي خلاف خط شايع ڏيندا ها ته فيض لينن ۽ ماؤءَ جا فوٽا فلم ۾ ڏئي، علامہ اقبال کي شاعرِ انقلاب ڪري پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي جيتوڻيڪ علامہ اقبال شاعرِ اسلام هو. خود علامہ اقبال جي فرزند ڊاڪٽر جاويد اقبال به اهڙو بيان ڏنو هو ته فلم ۾ علامہ جي پيغام کي پوريء طرح پيش نه ڪيو ويو آهي. مان پاڻمان ٿو ته فيض تي اعتراض ڪندڙ صحيح هئا. مون کي سجاد ظهير جي ڪتاب 'روشنائي' ۾ به علامہ اقبال متعلق اهڙا اشارا نه وڻيا ها. شايد اردوءَ جا اشتراڪي اديب چاڻي واڻي علامہ اقبال کي پنهنجو ٿا ڪن يا هنن علامہ جي فلسفي کي سمجهيوئي نه آهي. رڳو 'اٹھو میری دنیا کے غریبوں کو جگادو' يا 'نیست پیغمبر و لیکن در بغل دارد کتاب' جهڙيون به سٽون علامہ اقبال کي ترقي پسند ٺاهڻي نه ٿيون سگهن. هو رجعت پسند هو،

Gul Hayat Institute

پان اسلامزم هن جو سياسي فلسفو هو ۽ رومي هن لاءِ فيورباخ کان ۽ جمال الدين افغاني ليئن کان وڌيڪ معنيٰ رکندو هو. نہ معلوم فيض انهيءَ ککر کي ڪيئن منهن ڏنو، ڇو ته هاڻي آنهن جي 'پون پون' بنهہ ڪانہ ٿي بڌجي. شايد ان ڪري جو فيض پاڪستان جي قومي زبان جو ليئن انعام يافتہ شاعر آهي، هن جي مخالفت جلدئي دبجي ٿي وڃي. مون کي ته چهہ سال اڳ ڇپيل ڪتاب تي هاڻي جيل ۾ وڏو ويو آهي.

مون مئين ست ڪي ناشتو ڪيو ۽ هٽلر جو ڪتاب Mein Kampf پڙهڻ لڳس. منجهند جو جيل جو ڊاڪٽر مون لاءِ وٽامن ۽ جون گوريون ڪڍي آيو. هو هڪ خوش خلق پنجابي نوجوان آهي ۽ پنهنجي وس آهر مون کي ضروري دوائون موڪلي ڏيندو آهي. هو جنهن وقت آيو، اُن وقت منهنجو نوٽ بڪ کليل رکيو هو. هن منهنجا سنڌي اکر ڏسي چيو، "اوهان جو سنڌي خط تہ ڏاڍو چڱو آهي. سنڌي عربي خط ۾ لکي ويندي آهي ڇا؟"

مون چيو تہ "ها، پنجابيءَ وانگر گرمکي لپيءَ ۾ لکي نہ ويندي آهي."

هن وري پڇيو، "اوهان ڇا ڇا لکندا آهيو؟"

مون جواب ڏنو، "شاعريءَ جي ڊائري ۾ ساري ڪائنات اچي ويندي آهي."

هن ڪجهہ سوچي چيو، "ٻاهر ساهيوال ۾ ڪجهہ آفيسر چون پيا تہ اوهان سنڌ جي خودمختيار حڪومت لاءِ وڙهي رهيا آهيو."

مون جواب ڏنو، "مون اڃا تائين تہ اهڙي ڳالهہ ڪانہ ڪئي آهي. نہ وري منهنجن نظريندينءَ جي سڀني ۾ حڪومت ڪائي اهڙي ڳالهہ لکي آهي. باقي سنڌ جي صوبائي حيثيت بحال ڪرڻ تي گهڻو ڪري سڀئي سنڌي متفق آهيون ۽ پنجاب

Gul Hayat Institute

جي به ساڳي صوبائي حيثيت بحال ڪرائڻ چاهيون ٿا.“

ان تي هن پڇيو ته ”اوهان کي ڇو ٻڌو اٿائون؟“

مون جواب ڏنو، ”پشتو جو مشهور شاعر اجمل خٽڪ به مون سان گڏ ساڳي حڪم هيٺ ٻڌو هو ۽ بلوچي زبان جو انقلابي شاعر اڳ ئي ساهيوال جيل ۾ ٽي سال ٽيپ ڪاٽي رهيو آهي. انهن کي ڇو ٻڌو اٿائون؟ مون ڪُل پاڪستان عوامي ادبي انجمن ٺاهي هئي. اُن جي منشور تي جوش مليح آبادي، فيض احمد فيض، اجمل خٽڪ، گل‌خان نصير ۽ منهنجا دستخط هيا. جوش ڦري ويو ۽ اخبار ۾ بيان ڏنائين ته ’مون دستخط ڪرڻ وقت منشور پڙهيوئي ڪونه هو؛‘ فيض بچي ويو، مان، اجمل ۽ گل خان نصير جيل ۾ آهيون.“

ان تي ڊاڪٽر ڪجهه حيرت سان پڇيو، ”فيض ڇو بچي ويو؟“

مون جواب ڏنو، ”فيض اُردو بيوروڪرسيءَ ۽ پنجابي آرميءَ جو محبوب شاعر آهي. ان ڪري حڪومت هن تي سختي ڪرڻ کان ڪجهه ڇرڪي ٿي. ڪنهن وقت مان سوچيندو آهيان ته جي مان ساڳيون ڳالهيون اردوءَ ۾ لکان ها جي مون سنڌيءَ ۾ لکيون آهن ته شايد مون تي ڪائي ڪاروائي نه ڪئي وڃي ها. اُردوءَ ۾ لکڻ سان ماڻهو Establishment جو حصو ٿيو وڃي چاهي هو بغاوت ئي ڇو نه ڦهلائيندو هجي.“

ڊاڪٽر وري چيو، ”ڀٽي صاحب چيو پئي ته اوهان سنڌ ۾ مشهور آهيو پر مون ته ’مشرق‘ اخبار ۾ پڙهيو ته لائلپور جي رائٽرس گلڊ اوهان جو نالو وٺي، اوهان جي رهائيءَ جو مطالبو ڪيو آهي.“

مون جواب ڏنو، ”مون کي پوري پاڪستان جا اديب ۽ شاعر چڱيءَ طرح سڃاڻن ٿا ۽ اهو به ڄاڻن ٿا ته منهنجو ادبي درجو ڪهڙو آهي پر حالتن اُنهن مان گهڻن جي چيلهه ڀڃي

Gul Hayat Institute

رکي آهي: هُو يا ته وڪامي چڪا آهن يا ’ميٺي به مات مٺي به مات‘ ڇٽي پنهنجو مٿو ڇڏايو ويٺا آهن ۽ اسان جي رهائيءَ لاءِ مطالبو نه ٿا ڪن. تازو مون اخبار ۾ پڙهيو هو ته حبيب جالب ۽ لاهور جي ڪجهه ٻين اديبن، پوري پاڪستان جي اديبن کي ان ڏس ۾ للڪاريو آهي. باقي، پاڪستان جو عوام ٻين نظربند ليڊرن سان گڏ، منهنجي رهائيءَ جو به مطالبو ڪري رهيو آهي.“

ان تي ڊاڪٽر پڇيو، ”سنڌ جا اديب به اوهان جي رهائيءَ جو مطالبو ڪندا هوندا؟“

مون جواب ڏنو، ”جيل ۾ اسان کي فقط لاهور جون اخبارون ’پاڪستان ٽائيمز‘ ۽ ’مشرق‘ ملن ٿيون ۽ انهن ۾ سنڌ جون خبرون ڏاڍيون گهٽ اچن ٿيون. مون انهن ۾ ڪٿي پڙهيو هو ته سجاول ۽ ميرپور بٺوري ۾ منهنجي ۽ رسول بخش پليجي جي باري ۾ نعرا هنيا ويا ها. جي سنڌ جي انهن دور دراز شهرن ۾ منهنجيءَ آزاديءَ جو مطالبو ڪيو ويو آهي ته ٻين شهرن ۾ به ضرور ڪيو ويو هوندو.“

مون کي ياد آيو ته منهنجي اڳينءَ نظربنديءَ جي ڏينهن ۾ سکر پوليس جو ’خضر صورت‘ ايس پي سکر جيل جي دؤري تي آيو هو ۽ جڏهن هو منهنجي کوليءَ پرسان لنگهيو هو ته مون هن کان پڇيو هو، ”حضرت! مون کي جيل ۾ ڇو رکايو اٿيئي؟ مون کي اهو ته ٻڌاءِ ته مون تي الزام ڪهڙو آهي؟“

پهرين ته هن منهنجي سگار ڏانهن ڏٺو هو جو مان پي رهيو هوس ۽ جنهن جي ڍڳ تماڪوءَ جو دونهون هن بد ذوق کي نه وڻيو هو ۽ پوءِ ڪجهه رکائيءَ سان ڇيو هيائين، ”مون تنهنجو فائيل پورو نه ڏٺو آهي. فلاڻي آفيسر ڇيو ٿي ته تو وٽ ٻه هندستاني اديب (آتم ۽ سندري) اچي رهيا ها ۽ آهي ٻئي ڪميونسٽ هيا.“

”آنهيءَ فلاڻي آفيسر کان تہ منهنجي حجام کي گهٽو عقل آهي. آنهيءَ کي کهڙي خبر تہ ڪميونسٽ چا ٿيندو آهي؟“

هو تپي ٿامون ٽي ويو هو ۽ ڏند ڪرٽي چيو هيائين، ”تنهنجو دماغ خراب آهي.“

ڏند مون بہ ڪرٽيا ها ۽ سگار ڪپجي هيٺ ڪري پيو هو.

”Neanderthal“ مون آرٿر ڪوئسلر وانگر جبرندي چيو هو، ”Neanderthal, Neanderthal“ *

Gul Hayat Institute

* Neandertha l ـ آ ڳاڻي پٿر جي دؤر وارو انسان.

۱۲ ڊسمبر

اج پڻ ڪهڙي دانهن، واڍوڙڪي منهي
ويچ ورائي پانهن، چوري چاڪ نهاريا

اج روزاني ’مشرق‘ ۾ هيءَ خبر آئي آهي:-

لاهور- ۱۱ ڊسمبر.

لاهور جي اديبن، شاعرن ۽ دانشورن منگل تي اظهار خيال ۽ تحرير جي آزاديءَ جي حق ۾ هڪ جلوس ڪڍيو. اهو جلوس ساڍي ۳ بجي چيئرنگ ڪراس کان شروع ٿيو. اڳ ۾ حبيب جالب پنهنجا نظم پڙهيا ۽ ان کان پوءِ جلوس احمدنديم قاسميءَ، حبيب جالب ۽ حنيف رامي جي قيادت ۾ چيئرنگ ڪراس کان مال روڊ، انارڪليءَ، سرڪيولر روڊ، ڀاٽي دروازي، بازار حڪيمان کان ٿيندو، علامہ اقبال جي مزار تي وڃي ختم ٿيو. جلوس ۾ هڪ هزار کان وڌيڪ ماڻهن شرڪت ڪئي. جلوس پُرامن هيو ۽ ڪنهن به قسم جا نعرا نہ هنيا ويا. جلوس ۾ شريڪ ٿيندڙ، قلم ۱۴۴ جي لاڳو هجڻ سبب، ٽين ٽن ماڻهن جي ٽولين ۾ ورهائجي ويا ها. اُنهن مختلف ’پلي ڪارڊ‘ ساڻ کنيا ها، جن تي ’قلم جي آزادي بحال ڪيو‘، ’سچ آکيان ڀانيڙ مچي‘، ’سياسي رهنمائن کي آزاد ڪيو‘، ۽ اخبارن جي آزاديءَ جي باري ۾ نعرا لکيل ها. جلوس ۾ شامل ماڻهن کي چيئرنگ ڪراس، چوڪ انارڪلي، چوڪ لوهاري دروازي، چوپاٽي دروازي ۽ بازار حڪيمان ۾ هار پاتا ويا ۽ جلوس ۾ شامل ماڻهن وڃي علامہ اقبال جي مزار تي فاتحہ خواني ڪئي ۽ صلح سانت سان ٽڙي پکڙي ويا“

اهو بہ چڱو. پنلي ياڻ آئي، سابہ نہ پنلي. پر ڏسجي تہ اهو اظهارِ خيال جي آزاديءَ جو حق اجمل خٽڪ، گل خان نصير ۽ مون کي بہ آچن تا يا نہ! آڪٽوبر ۶۸ع ۾ نئشنل عوامي پارٽيءَ سنڌ جي شهر شهر ۾ جلسا ڪيا ها جتي اجمل خٽڪ سنڌ تي پنهنجو پشتو نظم پڙهيو هو جنهن پٺائيءَ ۽ مون کي

سنڌ جي ثقافت جو روح کوڙيو هيائين، جنهن تي اُردو دان طبقا مڇرجي پيا ها. لاهور ۽ ڪراچيءَ جي اُردو پريس ڪيتري وقت کان مون تي ۽ سائين جي.ايم.سيّد تي بگڙي ويئي آهي ۽ روز اسان جي خلاف هڪ نہ ٻيو شُوشو چوڙي رهي آهي. ڏهه ٻارنهن ڏينهن اڳ ڪنهن چوڪري ياسمين سنڌيءَ جي نالي ۾ هڪ خط ڪراچيءَ جي اُردو اخبار 'حُرّيت' ۾ شايع ٿيو هو جنهن ۾ مذهب جي خلاف لکيو ويو هو، شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ ۽ جي.ايم.سيّد کي سلام کيو ويو هو ۽ وڌيڪ چيو ويو هو ته سنڌي چوڪرين پاڻ ۾ فيصلو ڪيو آهي ته آئندہ پنهنجن ٻارن جا نالا راجا ڏاهر، هوشوءَ، هيمون ڪلاڻيءَ ۽ شيخ اياز جي نالن تي رکندیون. اهو خط 'حُرّيت' ڄاڻ روزنامي 'مشرق' ورتو ۽ وڏي سرخيءَ سان شايع ڪري لکيو ته ڪي سنڌي، مسلم قوم جي دل آزاري ڪن ٿا. پي ڏينهن تي سرڪاري پريس نموٽ شايع ٿيو ته اهو خط جعلي آهي ۽ ياسمين سنڌيءَ نالي ڪابہ چوڪري حيدرآباد ۾ پڙهندي نہ آهي. پر انهيءَ ساري هنگامي جو نزلو مون تي ڪريو ۽ ساهيوال جيل جا سپ آفيسر مونتي ڪاوڙجي ويا ۽ مون کي راجا ڏاهر جو سٹنايتي سمجهن لڳا.

حيرت آهي ته مان ڪُل پاڪستان رائيٽرس گلڊ تي سنڌي زبان جو اڳ ۾ چار سال سنڌي نمايندو ٿي رهيو آهيان ۽ هاڻي ٻہ ٻن سالن لاءِ نمايندو چونديل آهيان پر پوءِ بہ رائيٽرس گلڊ جي مرڪز طرفان منهنجيءَ رهائيءَ لاءِ ڪوبہ بيان شايع ڪونہ ٿيو آهي! ممڪن آهي ته ڪراچيءَ ۽ سنڌ جي اخبارن ۾ آيو هجي.

مون مٿيون سٽون لکي پوريون ڪيون ته 'امروز' اخبار ملي جنهن ۾ ساڳي خبر هيٺينءَ ريت ڏنل آهي:-

"لاهور جي تاريخ ۾ پهريون ادبين جو جلوس، لاهور—
۱۱ ڊسمبر. ڪلهہ لاهور جي تاريخ ۾ پهريون پيرو شهر ۾

سڙڪن تي عوامي مطالبن جي تائيد ۾ اديبن خاموش جلوس ڪڍيو. جلوس ۾ ڪيئي جهنڊا ۽ پلي ڪارڊ ڪٽي ٽي ويا جن تي هن قسم جا ڪيئي نعرا لکيل هيا ــــ 'بنيادي حق بحال ڪيو'، 'اردوءَ ۽ بنگاليءَ کي آنهن جو صحيح مقام ڏيو'، 'شيخ ايياز، اجمل خٽڪ، گل خان ۽ شورش ڪشميريءَ کي آزاد ڪيو'، 'پنجابي زبان پنهنجي صحيح مقام جو مطالبو ڪري ٿي'، 'اظهارِ خيال جي آزادي انسان جو بنيادي حق آهي'، 'اديب ۽ شاعر عوام سان آهن'، 'يونيورسٽي آرڊيننس منسوخ ڪيو'، 'پاڪ-چين دوستي زنده باد'. جلوس وارن کي ماٺهڙ رستي تي ڏاڍا هار پاتا.

مٿين خبر ڏاڍي حوصلهافزا آهي. بهتر ائين ٿئي ها ته پنجابي زبان سان گڏ، سنڌيءَ، بلوچيءَ ۽ پشتو جي باري ۾ به ساڳيا مطالبا ڪن ها پر چاڪاڻ جو اهو پنجاب جي اديبن جو مطالبو هو، تنهنڪري آنهن تي ميار نه آهي.

ڪيترو وقت ٿيو ته مون هڪ ڪتاب Aesthetic Adventure پڙهيو هو جنهن ۾ 'فن برائي فن' جي نظريي جي پوري تاريخ ڏني وئي هئي. پٽرس جي ڪنهن ريسٽوران ۾، جتي ميز ميز تي مومبتيون پنهنجي روشني ڦهلائي رهيون هيون ۽ وئشيائون پنهنجن ٻٽونئن وارن کي جهٽڪا ڏئي، آنهن جي سستي تيل قليل جي خوشبو ڦهلائي رهيون هيون، جا گانجي سان پريل سگارن جي دونهين سان ملي، فضا ۾ الفليلي جي ڪيفيت پيدا ڪري رهي هئي، آٽي فرانس جي شاعر بودليئر پنهنجي فن جو نظريو طي ڪيو هو. هن انسان ذات جي هر مسئلي کي ٽڏي، پنهنجي الڳ دنيا بڻائي هئي، جنهن ۾ آفيم هو، مراڪش کان ايندڙ حشيش هئي، ڪجهه ڪامٽيون هيون جن سان هن جي پريت اڌوري رهجي وئي هئي ۽ هن جي انهيءَ دنيا جي چوڌاري انسان ذات هئي، جا نيچ هئي، پاپي

ڇٽي ۽ ڪنهن ڏاڍ وانگر پرائو هيانءُ ڪيڻ لاءِ آئي هئي ۽ جنهن جون آڳريون رت ۾ ٻڏل هيون ۽ جنهن جا چراخ جيئرا ڏند شاعر جي ماس ۾ کتل هيا. آفيم ۽ حشيش بودليئر کي نهوڙي ڇڏيو هو ۽ موت تائين هو پنهنجي پاپ ۽ پيڙا تي سوچيندو رهيو هو ۽ انهيءَ شاعريءَ جي تخليق ڪئي هيائين جنهن تي 'فن براءِ فن' جو نظريو ٻڌو ويو آهي. بودليئر جو اثر انگلنڊ ۾ انگريز مصور وسلر (Whistler) ۽ ڊراماڪار ۽ شاعر آسڪر وائيلڊ تي پيو هو. آسڪر وائيلڊ آفيم ۽ حشيش بدران ڇوڪري بازيءَ ۽ شراب نوشيءَ ۾ فرار ڳوليو هو ۽ هن جي عبرتناڪ انجام جي پوريءَ دنيا کي خبر آهي. وسلر ۾ ڪهڙيون ڪمزوريون هيون، ان جي باري ۾ مون ڪٿي نه پڙهيو آهي پر مون کي هن جي ٿيمس نديءَ جي تصوير ياد اچي رهي آهي، جنهن ۾ پل چٽيل آهي ۽ جنهن جي ماورائي ڪيفيت مون کان اڃا نه وسري آهي.

فرانس ۾ بودليئر جي پوئلڳ رامبوءَ شاعر ورلين سان ناجائز تعلقات رکيا، پنهي حشيش ۾ فرار ڳوليو ۽ نيٺ رامبوءَ ورلين کي پستول جي گولي هڻي جان ڇڏائي، ۽ آفريڪا ۾ پنهنجي روزگار لاءِ غلام وڪڻندي ۽ حبش جي باغين کي بنان اجازت هٿيار مهيا ڪندي، بيمار ٿي پيو ۽ فرانس ۾ پنهنجي ڳوٺ ۾ موٽي آيو، جتي هو جلدي چيڪي مري ويو.

رامبوءَ شاعريءَ ۾ علم الڪيميا (Alchemy) مان استعارا ڪتيا ۽ جيتوڻيڪ بودليئر کان پوءِ هو فرانس جو وڏي ۾ وڏو شاعر سمجهيو وڃي ٿو، هن جي شاعري اڃا تائين ڪنهن کي پوريءَ طرح سمجھ ۾ نه آئي آهي. ليکڪا اينڊ اسٽارڪيءَ (Enid Starkie) پنهي جون نهايت دلڪش سوانح عمريون لکيون آهن. هن انهن پنهي غير معمولي شاعرن تي نهايت همدرديءَ سان لکيو آهي. مون اهي سوانح عمريون پڙهي محسوس ڪيو هو ته فرانس جا هي ٻه وڏي ۾ وڏا شاعر، جيڪڏهن پنهنجون زندگيون بدلائي سگهن

Gul Hayat Institute

ها ۽ فرانس جي آفريڪي بينڪن ۾ جنتا جي پيڙا محسوس ڪري، انهن جي آجڪائيءَ لاءِ قيمت ڪاٽن ها ته، انهن جي ذات ڏهوڻي وڌيڪ جرڪي پوي ها. مون ساڳي ڳالهه آسڪروائيلڊ ۽ وسلر، آمريڪا جي شاعر ۽ ڪهاڻيڪار ايڊگرايلن‌پو ۽ اردو شاعر ميراجيءَ جي باري ۾ محسوس ڪئي آهي. جي اهو فرض ڪجي ته مايا ڪووسڪي، ناظم‌حڪمت، پبلونرودا ۽ فيض‌احمد فيض ۾ ذات انهيءَ چوٽ تي پهتل نه آهي، جتي بودليئر ۽ رامبو جا پيرا نظر اچن ٿا، تڏهن به انهن جي پيٽ ۾ بودليئر ۽ رامبو خسيس انسان ها، جن جي روح ۾ فقط ڪيڙا چُرندا نظر اچن ٿا ۽ جن جي فن جو ڪمال فقط اهو آهي ته پنهنجي روح جي غلاظت جي باوجود، هو فن کي حسن ڏئي سگهيا آهن. اڃا تائين 'فن براءِ فن' جو نظريو نوان نوان ڀيروپ ڪري اچي ٿو ۽ جتي جتي عوام پنهنجي سياسي يا اقتصادي آزاديءَ لاءِ جان جي بازي لڳائي رهيا آهن، اتي ته فقط خودغرض اديب انهيءَ نظريي جي اوٽ وٺن ٿا، پر سامراجي، بورجوازي، آمر وغيره مصلحت انهيءَ ۾ سمجهن ٿا ته ادب ۽ فن ۾ اهڙي نظريي کي همٿايو وڃي. فرانسي اديب ڪاڪشوءَ کان ڪنهن پڇيو ته "جي ڪنهن ڪمري ۾ آگ لڳي ۽ ڪمري ۾ اندر هڪ ابهم ٻار ۽ هڪ خوبصورت بُت هجي ۽ توکي رڳو ايتري فرصت ملي جو ٻنهي مان فقط هڪ ڪڍي سگهين ته تون جيڪر ڇا ڪڍين؟" ڪاڪشوءَ جواب ڏنو، "مان جيڪر آگ ڪڍان." جواب ۾ شوخي ته آهي پر ان ۾ بي پروائي به ذلالت جي حد ڇهين آهي.

اڄڪلهه لاهور ۽ ڪراچيءَ جا ڪيترائي اردو شاعر 'ادب براءِ ادب' جو نظريو اپنائي، ميرتقي مير جي روايت ۾ پناهه ڳولي رهيا آهن ۽ پنهنجيءَ ذميداريءَ تي اکيون ٻوٽي، انسان جي جدوجهد کان ڪتائي رهيا آهن. مون هميشه سوچيو آهي ته ذات وڌيڪ جو ڪوتاريءَ ۾ جرڪي، سچو سون ٿي

Gul Hayat Institute

ڪري ٿي ۽ جو به شاعر ۽ اديب، حق ۽ انصاف جي لڙائيءَ کان ڪيڻائي ٿو، اُهو اُهي انمول اُڏما گنوائي ٿو ڇڏي، جي رچنا کي امر ڪري سگهن ٿا. اڄ انهيءَ ڪري اُردو ادب ۾ زوَرزَ لڳي پئي آهي تہ ادب ۾ چوڌاري جمود آهي. اسان سنڌي، جن ڀٽائيءَ جو پيغام ”جي تون فارسي سکئين، گولو تون غلام“ اپنايو آهي، سي ڪجهہ سالن ۾ اُهو پائي سگهيا آهيون جو سنڌ کي گذريل ٻہ سؤ سالن ۾ پلٽ نہ پيو هو. شال اُردو ادب ۾ بہ ساڃهہ اچي ۽ پنهنجي ترقي‌پسند دوَر واريون روايتون زنده رکي!

Gul Hayat Institute

## ۱۴ ڊسمبر

اڄ ملڪ صاحب واري پاسي کان شور آيو. مون ڪن ڏنو ته ملڪ صاحب ڪنهن کي چئي رهيو هو ته "مان بري ٿي ويو آهيان." مون آواز ڏنو، "ملڪ صاحب، ڪير بري ٿي ويو؟" ملڪ صاحب چيو، "اوهان کي مبارڪ هجي. مون کي هاءِ ڪورٽ ڇڏي ڏنو. بس، هتان نڪران ته اوهان لاءِ گهٽو ڪجهه ڪندس."

ٿوريءَ دير کان پوءِ جمعدار در کولي مون وٽ آيو. هن جي هڪ هٿ ۾ رضائي هئي ۽ ٻئي ۾ ڪائيون. هن اچڻ سان چيو ته "ملڪ صاحب، بري ٿي ويو. مون کي هيءَ رضائي (سوَڙ) ڏني اٿائين ۽ هي جيل جي راشن واريون بچيل ڪائيون اوهان لاءِ موڪليون اٿائين."

مون هن کي چيو، "ملڪ صاحب توتي ڪافي سخا ڪئي آهي!"

هن جواب ڏنو ته "اڄ ٻارهين ڄڻي مون کي ملڪ صاحب چيو هو ته مان هن جي رهائيءَ لاءِ خدا جي درگاهه ۾ دعا ڪونه ٿو پنان، جنهن ڪري مون ٻئي هٿ دعا جا مٿي ڪري چيو، 'يا ربّ العزت! هن کي رهائي ڏي.' منهنجي دعا آڳهامي وڃي ۽ هڪ ڄڻي ريڊيو تي ملڪ صاحب جي رهائيءَ جو اعلان آيو. ملڪ صاحب خوش ٿي مون کي هيءَ رضائي بخشيش ڏني."

مون هن کي چيو ته "تون منهنجي لاءِ به دعا گهر ته مان سپاڻي رها ٿي وڃان. جي تنهنجي دعا مستجاب ٿي ته مان توکي پنهنجو پورو بسترو ڏيندس پر جي منهنجي رهائيءَ ۾ دير پئي ته توکي اها رضائي منهنجي مشقتيءَ کي ڏيڻي پوندي."

هو انهيءَ ڳالهه تي راضي نه ٿيو.

ساڳي آربر هيٺ گرفتار ٽيل پنڌرهن سياسي نظربندن مان پنج آزاد ٿي چڪا آهن باقي ڏهن مان رڳو آءٌ ۽ پٽو صاحب

ساهيوال جيل ۾ آهيون. جيل کان باهر مان هن کان دور رهيو آهيان. آلاجي ڇو تقدير اسان کي بند ۾ هڪ هنڌ آندو آهي. کالهه ٽيٽمڪڙي چيو، ”پٽي صاحب اوهان لاءِ سلام ڏنا آهن ۽ هي شيون به ڏنيون اٿائين.“ مون پٽي صاحب جي موڪليل ٽيلهي کولي ڏني ته ان ۾ پستا، بادامیون ۽ ڪشمش، به پڪيٽ بسڪوٽن جا ۽ ولايتي دبن ۾ بند مڇي هئي. مون وٽ ميز تي Heine, the poet in revolt رکيو هو جو پين کتابن سان گڏ انيس آندو هو ۽ سي-آءِ-ڊي وارن کڄهه ڏينهن رکي، مون کي ڏنو هو. مون اهو کتاب ميز تان کڻي ٽيٽمڪڙي کي ڏنو ۽ هن کي چيو، ”هي منهنجي پاران پٽي صاحب کي ڏجاءِ ۽ هن کي چئجاءِ ته جي تقدير ۾ آهي ته رهائيءَ کان پوءِ ضرور ملنداسين.“

نظرياتي اختلاف پنهنجيءَ جاءِ تي، باقي پٽي صاحب جي عزم ۽ استقلال مون کي بيحد متاثر ڪيو آهي. ڪنهن جانو آهي ته تاريخ جي بطن ۾ ڇا آهي!

Gul Hayat Institute

## ۱۵ ڊسمبر

اڄ اخبار ۾ پيپلز پارٽيءَ جي حيات محمد خان ۽ امان الله خان جون فتوائون آيون. پهرئين کي رها ڪيو ويو ۽ ٻي جي درخواست خارج ڪئي وئي.

ڪالهه شام جو ڪراچيءَ مان پٽيءَ جي ۱۰ تاريخ تي ڪيل تار پهتي ته منهنجي رٽ پٽيشن سماعت لاءِ منظور ٿي آهي. تارون ۽ خط پهرين جيل تي پهچن ٿا جتان سي-آءِ-ڊي وارن ڊاڪنهن سينسر ڪرڻ لاءِ موڪليا وڃن ٿا ۽ ان ڪري اسان تائين دير سان پهچن ٿا.

منهنجو ۽ مون سان ساڳي آرڊر هيٺ گرفتار ڪيل باقي ستن نظربندن جو فيصلو رهيل آهي، جن مان پٽي صاحب ۽ خان ولي خان جي شنوائي ۸ جنوريءَ تي رکي وئي آهي ڇو ته هاءِ ڪورٽون ۱۹ ڊسمبر کان ۷ جنوريءَ تائين ناڏل جي موڪلن سبب بند آهن. مان پاڻيان ٿو ته منهنجي درخواست به جنوريءَ ۾ ڪجندي ۽ نه فقط عيد پر ناتال به جيل ۾ گذارڻو پوندو. هن پيري مون ناتال ڪوهريءَ جي برفباريءَ ۾ گذارڻ جو خيال ڪيو هو، پر چا ڪجي—

سوڙ به پٽو پٽ، هي ڇڪيو، کي ٻيو.

پٽي صاحب جي مهرباني آهي جو جيل جي اختياريءَ وارا ريڊيو پٽي صاحب ۽ منهنجي وارڊ جي وچ واريءَ پٽ جي مٿان کپائي ويا آهن. پهرين هنن پٽي صاحب کي ريڊيو نه ٿي ڏنو، جنهن تي اخبارن ۾ شڪايتون آيون هيون. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ حڪومت پٽي صاحب کي ريڊيو ڏيڻ جو فيصلو ڪيو هو پر جڏهن جيل جي اختياريءَ وارن ريڊيو هن جي وارڊ ۾ رکيو ته پٽي صاحب ان کي زور سان لت هڻي، ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيو ۽ چيائين، "ريڊيو چا ڪبو؟ هونءَ به ايوب خان ريڊيو تي ڪوڙيون خبرون ڏئي رهيو آهي. رهي

Gul Hayat Institute

بي-بي-سي، سو اها اڄ نہ سڀان خبر ڏيندي تہ ايوب خان صدارت جي عهدي تان استعفيٰ ڏني.“ ٻي ڏينهن تي جيل جي وچينءَ ڀت تي ريڊيو هڻي ويا جتان مان ۽ ڀٽو صاحب، ٻئي خبرون ٻڌي ٿي سگهياسين.

ڀٽي صاحب جي شخصيت ڪرشمہ ساز آهي. جو بہ جيل جو آفيسر هن سان ملي ٿو اهو هن جي عظمت جو قايل ٿي وڃي ٿو ۽ دل ئي دل ۾ چاهي ٿو تہ ڀٽو اقتدار ۾ اچي. نہ رڳو ايترو پر آفيسرن مان ڪي تہ هن سان عقيدت جو کلم کلا اظهار ڪن ٿا.

Gul Hayat Institute

## ١٦ ڊسمبر

اڄ 'پاڪستان ٽائيمس' ۾ هيءَ خبر آئي آهي:-

"سنڌي ٻوليءَ جي اڪثر مڃاهر شاعرن، اديبن ۽ عالمن حيدرآباد ۾ جلوس ڪڍيو. جلوس کي فقط سنڌي ادبي سنگت جي ٽيڪ هئي. 'مهراڻ ادبي سنگت'، 'تحريڪ تعمير ادب'، 'بزم تعمير ادب' ۽ 'سنڌي ادبي سوسائٽي' جلوس جو بائيڪاٽ ڪيو.

سنڌ يونيورسٽيءَ ۽ ڪيترن ئي مقامي ڪاليجن جي شاگردن هڪ پُرامن جلوس ڪڍيو ۽ شيخ اياز، رسول بخش پليجي ۽ ٻين سياسي نظربندن ۽ رهنمائن جي رهائيءَ جو مطالبو ڪيو"

مون مُرڪي سوچيو ته سچي نئين سنڌ اسان سان آهي.

جڏهن مون سنڌي ادب ۾ انقلاب جي شروعات ڪئي تڏهن مون کي ڪنهن چيو هو "طوطي جو آواز نقارخاني ۾ ڪير ٻڌندو!" مون جواب ڏنو هو ته "مان نقاره‌خانو ئي ڊاهيان."

اڄ نقاره‌خانو ڊهي چڪو آهي ۽ اُن جون ڏٺاون ڏوڙ ۾ پيون آهن. منهنجو آواز سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پهچي چڪو آهي. رڳو چار رجعت پرست ٽولا، جي گهر کان ٻاهر ته ٻڙڪ نه ٿا ٻاقي سگهن، ٻه چار اخباري بيان ڇپائي دل جي باهه ٺارن ٿا.

Gul Hayat Institute

ڪجهه سال اڳ جڏهن حيدرآباد جي ڊپٽي ڪمشنر منهنجي شهر نيڪاليءَ جو آرڊر ڪڍيو هو ۽ پوليس مون کي وٺڻ ۾ ڪوٽڙيءَ چاڙهڻ ٿي وئي جتان مون کي سکر هليو وڃڻو هو، مون ربانيءَ ۽ مولانا گراميءَ کي چيو هو، "اڄ کان سنڌ جي قومي تحريڪ شروع ٿي، اڄوڪي ڪنيل قدم ڪري ايوب خان جي حڪومت ۽ سنڌ دشمن بيوروڪريسيءَ کي سخت پڇتائڻو پوندو. هي سڀ مري مٽي ٿي ويندا ۽ انهن جو نظام انهن سان گڏ دفنائجي ويندو؛ منهنجي شاعري زنده رهندي. اڄ تائين مقابلي ۾ عقاب جون اکيون ڪوئي ڪڍي نه سگهيو آهي."

۱۷ ڊسمبر

اڄ صبح جو ۹ بجي جسعدار پڌايو تہ منهنجو پٽ ايس ملاقات لاءِ آيو آهي. مون کي اُلڪو ٿي ٻيٺو آهي تہ الاجي ايترو جلدي وري چار سؤ ميل مفاصلو طي ڪري ڇو آيو آهي! مون ٽڙ ٽکڙ ۾ ڏاڙهي کوڙي، کوسي پاڻيءَ سان وار ڏوتا ۽ فل سوٽ پاتو تہ جيئن هو اهو سمجهي دل نہ لاهي تہ مون کي جيل ۾ تڪليف ڏني وئي آهي. ايڏائي ڪلاڪ انتظار ڪندي، مون وارڊ جي آس ۾ چڪر ڏنا. ساڍي يارهين بجي جسعدار ڇوڙي جون ٻہ ٻگون کڻي آيو ۽ چيائين تہ "تنهنجي پٽ هڪ ٻگ وارو سامان هاڻي آندو آهي. ٻيءَ ٻگ ۾ اڳيئين ڀيري ڪتاب آندا هيائين جي سپرنٽنڈنٽ جيل جي ڊي- ايس- پي، سمي. آءِ. ڊيءَ ڏانهن تپاس لاءِ موڪليا ها جن مان ڪجهه ڪتاب تو کي اڳ ئي ملي چڪا آهن."

مون هن کان پڇيو، "منهنجي پٽ جي ملاقات جو ڇا ٿيو؟"

جواب ۾ چيائين تہ "سپرنٽنڈنٽ تنهنجي ملاقات لاءِ سي. آءِ. ڊي وارن کي فون ڪيو پر هُو ساڍي يارهين بجي اچي نہ سگهيا. تنهنجي پٽ کي ڏينهن واريءَ گاڏيءَ ۾ موڪلي وڃڻو هوءِ ان ڪري هو وڌيڪ ترسي نہ سگهيو."

مون ڪاوڙ ۾ ڏند پيڪوڙيا ۽ چپن مان رت نڪري آيو. سارو ڏينهن طبيعت آداس رهي. شام جو پٽيءَ جو خط ملیو جنهن ۾ لکيو اٿائين تہ "رٽ پٽيشن سماعت لاءِ منظور ٿي. پيرزادي به چگي مدد ڪئي. بروهي صاحب رمضان جي پوئين هفتي ۾ عمره لاءِ وڃي رهيو آهي جتان هو جنوريءَ جي پهرئين هفتي ۾ موٽي ايندو ۽ چيو اٿائين تہ تنهنجي ڪيس جي جنوريءَ جي ٻي هفتي ۾ تاريخ ورتي وڃي. چنچر ڏينهن قادر هتان ڪراچيءَ ويندو ۽ هاءِ ڪورٽ ۾ درخواست ڏيندو تہ

توکي ڪراچي جيل ۾ منتقل ڪيو ويو ۽ توکي حاضريءَ تي عدالت ۾ گهرايو ويو. هتي سڀ ٺيڪ آهي، استاد، متان دل لاهين! وڏيڪ سڪ، جيئي سنڌ.“

’جيئي سنڌ‘ هيئنان ڳاڙهي ليڪ ڏنل آهي، جا مان پانيان ته خط سينسر ڪرڻ مهل ڏني وئي آهي. خط ۾ ذڪر ڪيل قادر (عبدالقادر صديقي) * سکر جو نهايت ذهين وڪيل آهي ۽ منهنجي پياري دوست مرحوم جمال صديقيءَ جو ڀاءُ آهي. هن جو انگريزي ادب جو ڏاڍو چڱو مطالعو آهي ۽ هن جو سياسي شعور به پختو آهي.

مون رشيد ڀٽيءَ کي ياد ڪري دل ۾ چيو، ”مون کي پڻ هو ته جنگ ۾ هاڻي ٺهي، پيچي ويندو، پر هي ته سونهن ورائي سلام ڪري رهيو آهي!“

اوچتو ڇت ۾ بن ٽڙڪيل سرن تي نظر پئي آهي. مان سوچان ٿو ته اهو ضروري ته نه آهي ته انهن مان ڪائي سِرَ منهنجي مٿي تي ڪري. پر ڪيئن چئجي!

* عبدالقادر صديقي هن وقت (١٩٨٦ع ۾) سنڌ گورنمينٽ ۾ لا سيڪريٽري آهي.

## ١٨ ڊسمبر

اٽڪل ٻه مهينا ٿيا آهن ته مون شعر جي هڪ سٽ به نه لکي آهي. پنهنجا اڳيان شعر ياد اچن ٿا ته ائين ٿو لڳي ته اُهي ٻئي ڪنهن لکيا آهن. ڪنهن وقت منهنجي ادبي زندگيءَ ۾ ائين ٻُٽ اچي ويندي آهي جو مون کي ڀَؤ ٿيندو آهي ته ڪٿي شاعري مون کي ڇڏي نه وڃي. پوءِ وري ڪائي ڪيفيت هوا جي جهلڪي وانگر ايندي آهي ۽ جي شعر جي هڪڙي به چڱي سٽ جُڙي ويندي آهي ته مان اُها بار بار دهرائيندو آهيان ۽ ڪنهن ڪنهن وقت اُها ڪيفيت وڄ، واءُ، طوفان وانگر ٿي ويندي آهي ۽ سٽون وڏ ڦڙي وانگر وسنديون آهن. هڪ نظم لکي پورو ڪندو آهيان ته ٻيو ڊوڙندو ايندو آهي ۽ جڏهن لکي ٿڪبو آهيان، تڏهن هڪ يلغار ڪيل واقعي وانگر ڊهي پوندو آهيان. عجيب آهي اها ڪيفيت جڏهن زندگيءَ جا سڀ زنجير ٽٽي پون ٿا ۽ روح زمان ۽ مڪان جي قيد مان آزاد ٿي وڃي ٿو.

مون کي اڳ به جڏهن جيل ۾ وڌو هئائون تڏهن ڪيترائي ڏينهن مون هڪ سٽ به نه لکي هئي. هڪ رات مان بلئڪ آئوٽ ۾ کوليءَ جي ٻاهران تالي لڳل جنگلي جي ڀرسان ويٺو هوس ته رات جا ٽي لڳي ويا ها. ٻاهر چانڊوڪي هئي ۽ وارڊ ۾ سُن لڳي پئي هئي. جيل جا چوڪيدار به گهيرٽ کائي رهيا ها ۽ اُنهن جون هڪلون ٻُڌڻ ۾ نه ٿي آيون. اُن وقت اهو غزل 'بي موت مئا، تو لاءِ ڪُٺا انسان هزارين مان نه رڳو' ڪنهن اوچتيءَ وڄ وانگر آيو هو ۽ مون کوليءَ ۾ چڪر ڏئي اهو غزل بار بار دهرايو هو جيستائين باک ٿي وئي هئي. جو به نظم يا غزل وغيره منهنجي من ۾ ان ريت جُڙي ويندو آهي، اُهو مون کي چڱيءَ طرح ياد رهندو آهي ۽ مان اُن کي به چار مهينا پوءِ حافظي مان دهرائي سگهندو آهيان.

Gul Hayat Institute

مان ڪنهن وقت سوچيندو آهيان ته مان پيدائشي شاعر آهيان. جڏهن منهنجي عمر يارنهن سال هئي ۽ مان کيئل داس فانيءَ وٽ پهرئين درجي انگريزيءَ ۾ پڙهندو هوس تڏهن مون پهريون غزل لکيو هو جو مهيني کان پوءِ 'سُدرشن' رسالي ۾ ڇپيو هو. اهو رسالو منهنجي دوست هوندراج 'داس' ڪڍيو هو جو اُن وقت ٻي درجي انگريزيءَ ۾ پڙهندو هو ۽ مان ڀانيان ٿو ته ڀارت جي مشهور وڪيل رام ڄيٺملاڻيءَ جو ڪلاس فيلو هو. 'سُدرشن' جا ٻه چار پرچا ڪڍي داس ڪراچيءَ هليو ويو هو جتي ڪجهه سالن کان پوءِ روزاني 'سنسار سماچار' جو سب ايڊيٽر ٿيو هو ۽ اُن ۾ 'ڪڙڪپيتي' جي فرضي نالي سان مزاحيه ڪالم لکندو هو.

'سُدرشن' ۾ شايع ٿيل منهنجي غزل جي تخليق به هڪ عجيب تجربو هئي. انهن ڏينهن ۾ مون شڪارپور جي جماڻي هال لئبرريءَ مان* سوامي رام تيرٿ جون اُردوءَ ۾ ڇپيل ڊائريون پڙهڻ لاءِ وٺيو هيون، جن ۾ رام تيرٿ جي زندگي ۽ اُن جا مشاهدا ڏنل هئا. انهن ڊائرين ۾ نظيراڪبر آباديءَ جا ڪجهه مخمّس 'ڪوڙي نه رکهه ڪفن ڪو' وغيره به شامل هئا ۽ ٻين جا ڪجهه غزل به اُتاريل هئا. مون اهي ڊائريون چوويهه ڪلاڪ سانده پڙهيون هيون ۽ مون کان کاڌو پيتو وسري ويو هو. اها ڪيفيت اڃا طاري هئي ته اوچتو مون کي هڪ غزل سجهي آيو هو جنهن ۾ ٻه ٽي لفظ اُن غزل جا هيا جو مون سوامي تيرٿ جي ڊائرين ۾ پڙهيو هو. اُن وقت مون کي بحر و وزن

* سوامي رام تيرٿ:- هندستان جو مشهور ويدانتي جنهن جمنا ۾ ٽپو ڏئي آپ گهات ڪيو هو. هن جي آپ گهات علامه اقبال کي ايترو متاثر ڪيو هو، جو هن ان موضوع تي هڪ نظم لکيو هو جو 'بانگِ دار' ۾ شايع ٿيل آهي. مون به هن جي آپ گهات تي نظم لکيو آهي 'جو وڄون وسڻ آئيون' ۾ شايع ٿيل آهي.

Gul Hayat Institute

جو ڪوئي علم نہ هو پر جنهن وقت اهو غزل ڇپيو هو، مون کي فاني صاحب ٻڌايو هو تہ اُن ۾ بحر و وزن جي ڪا خاص غلطي ڪانہ هئي. جڏهن مان ٽئين درجي انگريزيءَ ۾ پڙهندو هوس، تڏهن منهنجا ڪجهہ نظم ادبي رسالي ’سنڌو‘ ۾ ڇپيا ها ۽ منهنجا ڪلاس فيلو چوندا ها تہ اُهي نظم مون کي فاني صاحب لکي ڏيندو آهي. اُن وقت کان شاعريءَ منهنجو پيڇو نہ ڇڏيو آهي ۽ مون هڪ گهڙيءَ لاءِ بہ نہ وساريو آهي تہ مان اڳ ۾ شاعر آهيان، پيو سڀ ڪجهہ پوءِ آهيان. منهنجي زندگيءَ ۾ ڪيئي اوڏا لما آيا پر پوءِ بہ شاعريءَ جي لغار لڱنءَ منجهہ.

* ڪيئل داس فاني:- منهنجو ماستر بہ هو ۽ شاعريءَ ۾ اُستاد بہ هو. هو اڃا حيات آهي ۽ هن جي عمر ڏهہ ۽ ٨٠ سالن جي وچ تي آهي. ١٠ ڊسمبر ٨٥ع تي هن ڀوپال مان شڪارپور ۾ مسٽر انور فگار هڪڙي کي خط ۾ هيٺينءَ ريت لکيو آهي:—

”منهنجون منزلون:- ١. صوبائي حڪومت جي ادبي اڪادميءَ جو وائيس پريزيڊنٽ آهيان جنهن جو پريزيڊنٽ وزيراعليٰ آهي.

٢. مرڪزي ادبي اڪادميءَ جو ميمبر آهيان.

٣. ڪنوينر سنڌي ٽيڪسٽ بوڪ ڪاميٽي.

٤. آل انڊيا ريڊيو جو گائڪ ۽ گيتڪار.

٥. انٽر ڪاليج جو اڄ تائين پرنسپال رهندو آيو آهيان.

شيخ اياز کي منهنجي ياد ڏياري ٿي ڪا ميار نہ ڏيندا. ٻڌو اٿم تہ هو پنهنجن پورن ۾ پورو آهي.

ڏٿيءَ جي رحمت شال منهنجن مارن تي قربن سان وسندي رهي! ڪيئل داس ٻيگوائي (فاني)“. ’مهراڻ‘ ٽماهيءَ ڪيترا سال اڳ غلط خبر شايع ڪئي هئي تہ فاني صاحب گذاري ويو آهي. دراصل هو بلڪل زنده آهي ۽ هن جي ائڊريس آهي— ١٨/ر گورو تيغ بهادر ڪامپليڪس، ٽي ٽي نگر، ڀوپال.

رهندي آئي. انهيءَ شاعريءَ مون کي ۽ پيرا جيل ۾ پهچايو آهي ۽ پوءِ به مان ان مان بيزار نه ٿيو آهي. هي کڻڻو ازلي پاڇو آهي جو ساري عمر منهنجو پيڇو ڪندو رهيو آهي ۽ مان آن کان ڪٽي به ڇُٽي نه ٿو سگهان؟ ڇا، اهو فقط منهنجي موت تائين منهنجي ڪيڏو ايندو يا آنهيءَ اوندهه ۾ به منهنجو ساٿ ڏيندو جا ابد تائين ڇوليون هڻي رهي آهي!

Gul Hayat Institute

## ۱۹ ڊسمبر

نہ ڄاڻان ڪالهوڪي 'مشرق' اخبار اڄ ڇو ملي آهي؟ اخبار پڙهي مون سوچيو تہ اُن ۾ آيل ڪجهہ خبرون ڊائريءَ ۾ لکان تہ جيئن اڄ کان پنجاهہ سال پوءِ بہ معلوم ٿي سگهي تہ جنهن وقت ساهيوال جيل ۾ هيءَ ڊائري لکجي رهي هئي، اُن وقت جيل کان ٻاهر ملڪ ۾ ڇا ٻڌي وهيو واپريو. افسوس آهي تہ مون وٽ اُردوءَ جون ٻيون اخبارون نہ ٿيون اچن نہ تہ اُنهن سڀني جون خبرون گڏي، قومي عبرت لاءِ هڪ پورو آئينہ خانو ڏاهيان ها. اڇوڪيءَ اخبار ۾ آهي:-

۱- صدر ايوب دولتِ مشترڪہ جي ڏوڙي تي ويو ۽ شاهہ فيصل جي رضامنديءَ سان سعودي عرب جو ڏورو متلوي ڪيائين.

۲- سرڪاري آفيسرن کي مستعديءَ ۽ ديانتداريءَ سان عوام جا مسئلا حل ڪرڻ گهرجن. حڪومت امن پسند شهرين جي جان ۽ مال جي حفاظت ڪندي- لاهور ۾ اعليٰ سرڪاري آفيسرن کي گورنر مغربي پاڪستان جو خطاب. (پاڪستان ۾ ڪهڙيءَ حڪومت ساڳي جڪ نہ ماري آهي؟-)

۳- قومي اسيمبليءَ جو اجلاس جو ڊاڪا ۾ ۱۰ ڊسمبر کان شروع ٿيو هو، سو اڄ غير معيّنہ مدت لاءِ ملتوي ڪيو ويو. (قومي اسيمبلي- ڊاڪا؟)

۴- اخبارن جي خلاف پابندين تي احتجاج طور صحافين، خوش نويسن ۽ پريس ورڪرن اڄ ڪراچيءَ ۾ هڪ جلوس ڪڍيو ۽ شهر جي ڪيترين ئي بازارين ۾ گشت ڪيو. پوري ملڪ ۾ صحافي اخبارن تي پابندين ۽ پريس قانونن جي خلاف احتجاج ڪري رهيا آهن.

۵- ڀاريسال ۾ ايئر مارشل اصغر خان وڪيلن کي اپيل ڪئي آهي تہ وڪيل معاشري جا سڀ کان طاقتور ترجمان آهن ۽ اُنهن کي عوام جي صحيح قيادت جي فرض نبائڻ گهن

Gul Hayat Institute

انڪار ڪرڻ نه گهرجي.

۶- مغربي پاڪستان جي وزير بلديات ۽ بنيادي جمهوريت ميان ياسين وٽوءَ چيو آهي ته مخالف جماعتون، ڪائونسل مسلم ليگ، جماعت اسلامي، نيشنل عوامي پارٽي ۽ نظام اسلام پارٽي فقط ملڪ جي اندر هنگامي ڪرڻ لاءِ متحد ٿيون آهن ۽ انهن جي نظرين ۾ زمين آسمان جو فرق آهي. جي اقتدار آنهن جي هٿ ۾ اچي ويو ته ملڪ ۾ وري اها افراتفري پيدا ٿي ويندي جا اڳ ۾ هئي. (جمهوريت جي بحاليءَ کان انڪار ڪرڻ لاءِ وزير ساڳي بڪ هٿدو رهيو آهي.)

۷- سرگوڌا ۾ پيپلز پارٽيءَ ۽ نيشنل عوامي پارٽيءَ جا ۲۵ ڪارڪن گرفتار ڪيا ويا. سيالڪوٽ ۾ تحريڪ جمهوريت جا ڪارڪن اجلاس ڪري نه سگهيا.

۸- گوجرانوالا ۾ تحريڪ جمهوريت جا ۳۶ ڪارڪن گرفتار ڪيا ويا.

۹- اسٽوڊنٽس ايڪشن ڪميٽيءَ جي چيئرمئن اعلان ڪيو آهي ته سيالڪوٽ جا شاگرد عيد نه ملهائيندا ۽ عيد ڏينهن ڪارا بلا لڳائيندا ۽ شهيد شاگردن لاءِ دعا گهرندا.

اخبارن ۾ ستڙ جون خبرون ڪونه آهن.

هڙو هنگامي دور پاڪستان جي تاريخ ۾ اڳ ڪڏهن به نه آيو آهي. جيتوڻيڪ منهنجو ٻاهرين دنيا سان ناتو فقط ٻن اخبارن جي ذريعي آهي، تڏهن به آنهن ۾، حڪومت جي دٻاوَ جي باوجود، جيڪي ڪجهه اچي رهيو آهي، ان مان ظاهر آهي ته پاڪستان جي شهر شهر ۾ جلوس نڪتا آهن جن ۾ لکن ماڻهن شرڪت ڪئي آهي. نه فقط سياسي ليڈر، وڪيل، صحافي، شاگرد، اديب وغيره بهورجوا جمهوريت جي بحاليءَ لاءِ ميدان ۾ اچي چڪا آهن، پر ڪي مزدور انجمنون به ان جدوجهد ۾ ٽپي پيون آهن؛ ماڻهو مئا آهن، زخمي ٿيا آهن،

Gul Hayat Institute

هزارن ۾ جيلن ۾ وڌا ويا آهن ۽ اڃا تائين قلم ١٤٤ جي خلاف ورزي ڪري رهيا آهن. هر ڪنهن جلوس ۾ سياسي نظربندن جي رهائيءَ، جمهوريت ۽ اڳئين آئين جي بحاليءَ، نظربنديءَ ۽ پريس قانونن جي تنسيخ، يونيورسٽي آرڊيننس جي ترميم، اظهار جي آزاديءَ، رشوت خوريءَ، اقربا پروريءَ ۽ مهانگائيءَ جي خاتمي ۽ مزدور طبقي سان انصاف جا نعرا لڳي رهيا آهن. جو نئون ماڻهو ايوب خان جي خلاف سياست ۾ گهري ٿو، پوءِ اهو اڳيون ايئرمارشل آهي يا فوجي جنرل آهي يا جج آهي، ماڻهو انهيءَ ڪي گلن جا هار وجهن ٿا، هن جون تقريرون ٻڌن ٿا ۽ نهايت جوش ۽ جذبي سان نعرا هڻن ٿا.

مسلم ليگ جا ڪارڪن جوابي جلوس ڪڍن ٿا پر عوام انهن کي فرلانگ پنڌ به وڌڻ نه ٿا ڏين. خود جيل کان ٻاهر ساهيوال ۾ به ڪافي شور نظر اچي ٿو. هڪ ڏينهن تہ ساهيوال جا ٻارنهن وڪيل جيل ۾ وڌا ويا ها. ٻاهر چيخ پڪار لڳي پئي آهي ۽ مان هن ڪال ڪوٺڙيءَ ۾ پيو آهيان جتي ماٺ وسي رهي آهي!

سنڌ ۾ سائين جي-ايم-سيد سن ۾ نظربند آهي. رسول بخش پليجو، حفيظ قريشي، باقر شاه، جام ساقي، مسعود نوراني ۽ ٻيا سنڌي رهنما حيدرآباد جيل ۾ آهن. مون کي گل خان نصير جو ايوب خان تي لکيل هڪ بلوچي نظم ياد اچي رهيو آهي—

”ايوب خان! گدڙ ٻڪر کي ڇپاڙي نہ سگهندو آهي.“

گل خان نصير مون کي اهو شعر تڏهن ٻڌايو هو جڏهن هو عوامي ادبي انجمن جي منشور ناهڻ لاءِ سکر آيل هو ۽ منهنجي دوست فتح الله عثمانيءَ اسان جي رات جي ماني ڪئي هئي. ٻي ڏينهن تي اسان مهراڻ هوٽل ۾ منشور مڪمل ڪيو هو تہ ڊاڪٽر حسان جي فرمايش تي مشاعرو ٿيو هو. مون ڪلاڪ ڏيڍ پنهنجا نظم پڙهيا ها جي ’هي گيت آڇايل ورن جا‘ ۽ ’رُت

آئي گاڙهن ٻهرن جي' وارن مجموعن ۾ ڇپيا آهن. سات سات مون هُنن کي نظمن جو اُردو ترجمو به ٻڌايو هو. جڏهن مون نظم پڙهي پورا ڪيا ها تہ ڊاڪٽر حسان گل خان نصير کي پڙهڻ جي فرمائش ڪئي هئي تہ گل خان چيو هو تہ "اياز کان پوءِ نظم پڙهڻ بي ادبي آهي."

مان اڃا ڊائري لکي رهيو هوس تہ ساهيوال سينٽرل جيل جو سرجن آيو ۽ مون کان پڇيائين، "ڪا ڪا شڪايت تہ نہ آهي؟"

مون چيو تہ "نہ"

پوءِ هن اسٽيٿسڪوپ سان ڪجهہ دير منهنجي دل کي چڪاسيو ۽ چيائين تہ "هي ۽ ٺيڪ آهي."

جنهن تي مون چيو، "پاڪستان ۾ ان کان وڌيڪ ٺيڪ ٻيو ڪجهہ ٻہ نہ آهي."

Gul Hayat Institute

## ۲۰ ڊسمبر

اڄ پاڪستان رائيٽرس گلڊ جي سنڌي عهديدارن ۽ ميمبرن ڏهراڏ بحال ڪيو آهي ته پاڪستان رائيٽرس گلڊ منهنجي ۽ اڄمل خٽڪ جي آزاديءَ لاءِ حڪومت کان مطالبو ڪري. ڏسجي ته پاڪستان رائيٽرس گلڊ جا آردوءَ وارا عهديدار ڇا ٿا ڪن؟

اڄ اخبار ۾ آيو آهي ته حڪومت نيشنل عوامي پارٽيءَ جي سيڪريٽري جنرل محمودالحق عثمانيءَ جي گرفتاريءَ جو حڪم نامون واپس وٺي، هن کي آزاد ڪيو آهي. شايد حڪومت جي نظر ۾ مان عثمانيءَ کان وڌيڪ خطرناڪ آهيان جو مون کي اڃا تائين جيل ۾ رکيو ويو آهي!

اڄ سارو ڏينهن غالب جو هي فارسي شعر زبان تي رهيو آهي—

راهِ زين ديده‌وران پرس که در گرم رَوِي
جاده چون نبضِ تپان در صحرا بينند

(راهِ اُنهن ديده‌ورن کان پڇ جي پنهنجيءَ گرم رفتاريءَ ۾،
رستو صحرا جي بدن تي هڪ تتل نبض وانگر ڏسن ٿا)

ـ شعر آهي يا سورئيلي مصوري (Surrealist painting) آهي!

Gul Hayat Institute

## ٢١ ڊسمبر

اڄ انيس جا آندل ڪتاب ڏسندو رهيس. اُنهن ۾ فيض جو 'ميزان'، ممتاز شيرين جو 'معيار'، آل احمد سرور جو 'تنقيد کيا هے'، عندليب شاداني‌ءَ جو 'تحقيق کي روشني ميں'، عبادت بريلوي‌ءَ جو 'جديد اُردو شاعري'، عابد علي عابد جو 'اُصول انتقاديات'، مرزا اديب جو 'تنقيدي مقالات' ۽ فراق گورکپوري‌ءَ جا 'اندازي' ۽ 'من آنم' به هيا ۽ هڪ 'افڪار' جو ماهيانو شمارو، ٽي 'نيوزويڪ' جا پرچا ۽ ڪجهه انگريزي‌ءَ جا ڪتاب هيا جن ۾ ۽ Dostoevsky — The making of an artist ۽ Dark Sun — A study of D.H. Lawrence به هيا، ۽ ڪجهه ڪهاڻين جا مجموعا ۽ ناول به هيا.

نه ڄاڻان منهنجي‌ءَ لئبرري‌ءَ ما اهي ڪتاب انيس کي ڪنهن چونڊي ڏنا ها. اُنهن مان اڌ کان وڌيڪ ته منهنجا اڳ ئي پڙهيل ها. مون پهريون ته 'افڪار' رسالي جا پنا اُٿلايا. اُردو ادب جا سڀ ڪانڌي ڪُٻا ٿي نظر آيا. پوين صفحن ۾ هڪ خبر هئي ته جميل‌الدين عالي ۽ مشرقي پاڪستان جو هڪ اُردو شاعر روس جي دؤري تي ويا آهن. مون 'افڪار' ڦٽي ڪري، فراق جو 'من آنم' کنيو جو شام تائين پڙهي پورو ڪيم. 'من آنم' جي اهميت جو اندازو ته ان مان لڳائي ٿو سگهجي ته ان ۾ ڏنل سڀ خط 'نقوش' جي مدير کي لکيا ويا ها. مون توڙ تائين 'من آنم' ان ڪري پڙهيو ته فراق جي ذهني بلوغت جو اندازو لڳائي سگهان. گورکپوري‌ءَ جي عاشقي به هڪ گورک ڌنڌو آهي. بهرصورت مون کي هن جي اها ڳالهه وڻي ته شاعر آپ-بيتي‌ءَ کي جڳ-بيتي بڻائيندو آهي ۽ شاعر جو عشق حيات ۽ ڪائنات جي عشق ۾ بدلجي ويندو آهي. بافي هن جي اها ڳالهه ته هن به ٽي سؤ عشق ڪيا آهن، مون کي سمجهه ۾ نه آئي. جوش مليح آباديءَ به، پنهنجي‌ءَ ڳڻپ موجب، اٺارنهن عشق ڪيا آهن. جي فراق جي ڳالهه

Gul Hayat Institute

سچي آهي ته مومن خان مومن کان پوءِ فراق اُردوءَ جو وڏي ۾ وڏو عشق باز آهي. مومن خان مومن ته لغڙ ۾ خط ٻڌي، لغڙ کي پنهنجي پردهنشين محبوبه جي ڪوٺي تي گُت کارائيندو هيو ۽ جڏهن هوءَ اُن مان خط ڇوڙي وٺندي هئي تڏهن هو لغڙ کي ڇٻي ڏئي وري اُڏائيندو هيو. مون مومن خان مومن جي زندگيءَ ۾ اها ڳالهه پڙهي هئي ته خيال آيو هو ته جي هن جو لغڙ گُت کائڻ کان اڳ ڪاٽا ٿي وڃي ها ته هن جي خط جو ڇا ٿئي ها! مومن خان مومن، جنهن جي ساري زندگي 'عشق بُتان' ۾ گذري هئي، تنهن به فراق جيترا عشق نه ڪيا ها. پاڻ ته ڪنهن پَتيءَ ۾ به نه آهيون.

'من آنم' ۾ فراق الله‌باد جي هڪ هندي شاعر 'ڪوڪل‌جي' جي نظم جو هيٺيون بند ڏنو آهي جو مون کي پسند آيو-

آج رات سنگار کروں گی
کھلے پھول سا جوبن لے کر
کانٹوں کے بَن پار کروں گی

نه معلوم سنڌي ٻوليءَ اڃا تائين اهڙي شاعره ڇو نه پيدا ڪئي آهي؟

'من آنم' ۾ هندستاني شاعر فراق جا علامه اقبال جي باري ۾ رايا ۽ اسلامي ادب تي خط هڪ اُردو پبلشر ئي بنان ڪنهن روڪ ٽوڪ جي ڇپائي سگهندو آهي.

ڪيترا ڀيرا سنڌي ادبي بورڊ کي منهنجن خطن ڇپڻ جي ڪري پڪڙ پڇاڙ ٿي آهي.

افسوس آهي ته ڪيئي عقل جا انڌا سنڌي، جي جديد اُردو ادب جو مطالعو نه ٿا ڪن، سنڌ جي بهترين ادب جي ڪڍ ڪاٺ ڪهاڙا کڻي پيا آهن.

فراق جي هيءَ سٽ ڪهڙي نه پياري آهي—
زندگي هے کہ رام کا بنواس؟

Gul Hayat Institute

شام جو سنتري پُٽي صاحب جو نياپو ڪڍي آيو ۽ چيائين، "پٽي صاحب چيو آهي ته مون پاڪستان کي بدلائي وڏو آهي. باهر نڪرانداسين ته پاڪستان توکي وٺندو. جيل کان باهر نڪرين ته پهرين مون سان ملجانءِ، پوءِ گهر وڃجانءِ. جي مان اڳ ۾ آزاد * ٿيس ته مان پاڻ توسان ملندس"

مون سوچيو، "ڇا اسان جا ڏڳ ڪٽي ملندا؟"

* نوٽ: جيل مان رهائيءَ کان پوءِ مان پٽي صاحب سان نملي سگهيو هوس. هن سان منهنجي پهرين ملاقات ڏڻهن ٿي جڏهن هو پاڪستان جو پرائيم منسٽر هو ۽ سندس معاهدي لاءِ وڃڻ کان اڳ مون کي ڪراچيءَ گهرائي، مون سان مشورو ڪيو هيائين. ان کان پوءِ منهنجون هن سان ڪافي ملاقاتيون ٿيون، خاص ڪري يونيورسٽيءَ جي ملازمت واري وقت ۾. مان اُنهن تي هڪ ڪتاب Milovian Djlas جي ڪتاب Conversation with Stalin جي نمونو تي لکڻ چاهيان ٿو.

Gul Hayat Institute

٢٢ ڊسمبر

اڄ عيدالفطر آهي. ڪالهہ شام جو جڏهن عيد جو چنڊ ڏٺو ويو، تڏهن مشتريءَ پڇيو، ”سڀاڻي عيد آهي. صبح جو اوهان جي لاءِ ڇا پچايان؟“

مون جواب ڏنو تہ ”اسان جي شاگردن ٺهراءُ بحال ڪيو آهي تہ عيد تي ’يوم سياهہ‘ ملهائڻو آهي ۽ هر ڪنهن کي ڪاريون پٽيون ٻڌڻيون آهن. مان هتي جيل ۾ ڪهڙي عيد ڪيان!“

مون کي ياد آيو تہ جڏهن مان ننڍڙو هيس تڏهن عيدالفطر تي صبح سويري نوان ڪپڙا پائي، عيدگاهہ تي ويندو هوس، جتي عيد نماز پڙهي خانداني قبرستان تي ويندا هياسين ۽ قبرن تي پٺهي، گل ۽ ڪچي ڊال چڙڪائيندا هياسين. پٺهيءَ ۾ انب جا آلا پن هوندا هيا. (نہ ڄاڻان اها پٺهيءَ ۽ ڪچيءَ ڊال چڙڪائڻ جي رسم اسان ۾ ڪٿان آئي آهي؟) پر منهنجي دلچسپي ڪاغذ جي رنگا رنگ ڦيرڻين ۾ هوندي هئي، جي مان عيدگاهہ تان خريد ڪري، سارو ڏينهن ڦيرائيندو هوس. گذريل پنجويهہ سالن ۾ مان فقط هڪ ڀيرو انهيءَ قبرستان ۾ پنهنجيءَ ماءُ جي جنازي نماز لاءِ ويو آهيان. مون هن جو لاش سکر مان ائمبيولنس تي آندو هو ۽ چاهيو هو تہ بنان گوڙ ٻکيڙي جي، هن کي ائمبيولنس ۾ قبرستان ۾ کڻي وڃان ۽ پنهنجي پيءُ جي پرسان دفنايان. پر مان جڏهن پنهنجي پاڙي ۾ پهتو هوس تڏهن منهنجا مائٽ، جي رسم و رواج جا پابند آهن، انهيءَ تي ضد ڪري بيٺا هئا تہ لاش ڏوليءَ ۾ رکي، ڪلهو ڏئي قبرستان پهچايو وڃي. قبرستان اسان جي پاڙي کان ٻہ ميل پري هو ۽ رستي تي ننڍهن آس ۾، ڏوليءَ کي سانده ڪلهو ڏئي ذري گهٽ منهنجي ڪلهي جي ڦٽي پچي پئي هئي. مون هن جو لاش پنهنجن هٿن سان لحد ۾ لاٿو هيو ۽ هن جي پيرن تي هٿ رکي، هن کان موڪلايو هو. مون پٽر ڪونہ وڃايو هو، ڇو تہ مون کي سخت بخار

Gul Hayat Institute

تي پيو هو، ۽ يڪدم سکر موٽي آيو هوس، جتي يارنهن ڏينهن مدي جي بخار ۾ بستري تي پيو هوس. جي ان وقت زرينه هڪ نرس وانگر منهنجي خدمت نه ڪري ها ته ممڪن آهي ته مان مري وڃان ها. شڪارپور ۾ پٽر نه وڃائڻ سبب منهنجا وڏڙا شايد ڪجهه ناراض ٿيا ها. ناراض نه هو مون سان هونءَ به هوندا هيا ڇو ته مان طبيعتاً رسم و رواج جي پابندي ڪري نه سگهندو آهيان ۽ نه وري مون کي پاڙي جو ماحول آئڙندو هو. منهنجو هڪ ويجهو مائٽ شيخ واجد علي صاحب مسجد منزل گاهه تحريڪ جو ليڊر هو ۽ ڪجهه وقت سنڌ مسلم ليگ جو جائنٽ سيڪريٽري به هو. منزل گاهه تحريڪ واري زماني ۾ هن شڪارپور جي جماڻي هال ۾ هڪ نهايت جوشيلي تقرير علامه اقبال جو هينيون شعر پڙهي ختم ڪئي هئي:

بے خطر کود پڑا آتش نمرود میں عشق
عقل ہے محو تماشای لب بام ابھی

۽ پوءِ هزارين ماڻهو انهيءَ آتش ۾ ٽپي پيا ها ۽ شڪارپور مان، هن جي رهبريءَ هيٺ، سکر ويا ها ۽ وڃي مسجد منزل گاهه تي قبضو ڪيو هيائون. مان ان وقت شايد مئٽرڪ يا ڪاليج جي پهرئين سال ۾ پڙهندو هوس. واجدعلي صاحب ان وقت به هڪ ناميارو وڪيل هوندو هو ۽ هن جو اسلاميات ۽ اقباليات جو ڪافي مطالعو هو. هن وٽ ڪيئي اردو رسالا مثلاً نيرنگ خيال، عالمگير، همايون، ڪليم، ادبي دنيا، دين و دنيا، مست قلندر، خيام، ۽ علي گڙه ڪاليج جون مخزنون ايندڙيون هيون. هو شڪارپور مسلم ليگ جو صدر هو ۽ مرحوم الله بخش سومري جو وڏو مخالف هو. اسان جي پاڙي ۾ 'مسلم ہے تو مسلم لیگ میں آ' وارو ترانو هرڪوئي مزي سان ڳائيندو هو ۽ ڏياريءَ جي رات ٻار لٽيون ڪٽي نڪرندا ها ۽ 'عيد مشعالو، ڪافرن جو منهن ڪارو' چئي، لٽين سان ٽڌ ڏئي، هنن جا ٻاريل ڏيئا

Gul Hayat Institute

پتين تان هيٺ ڪيرائي، اسلام جي خدمت ڪندا ها ۽ شب برات تي خود ڪجيءَ جي چڙيءَ ڏڪر ۾ مشعلون اٽڪائي، پاڙي اوڙي ۾ ڦرندا ها ۽ ڪافرن جو نور ڏنيندا هيا. انهيءَ زماني ۾ واجد علي صاحب آل انڊيا مسلم ليگ جي ڪانفرنس تي دهليءَ وڃي رهيو هو ۽ مون کان پڇيو هيائين، "تو کي ڪجهه گهرجي ته دهليءَ مان وٺي اچان؟"

ان تي مون هن کي چيو هو، "جوش مليح آبادي جو ڪتاب 'شعلہ و شبنم' وٺي اچجو."

"لا حول ولا قوّة" واجدعلي چيو هو، "تو کي انهيءَ ڪافر کان سواءِ ٻيو ڪوئي شاعر نه ٿو سُجهي؟"

نه فقط واجدعلي صاحب علي گڙهه ۾ تعليم وٺي هٿي پر منهنجا ڪجهه ٻيا مائٽ ٻه علي گڙهه مان پڙهي آيا ها ۽ اسان جي پاڙي ۾ بحث مباحثي ۾ سر سيّد احمدخان، مولانا حالي، علامہ اقبال ۽ اڪبر الہ بادي ۽ ڪان وٺي اسلم جيراجپوري ۽ اسد ملتاني ۽ تائين حوالا ڏنا ويندا ها. آٿر سنڌ جا مسلم ليگي رهنما نظرعلي خان ۽ پير غلام مجدد سرهندي ۽ واجدعليءَ جي دستر خوان تي موجود هوندا ها. هڪ پيري سائين جي. ايم. سيد ۽ سنڌ اسيمبلي اليڪشن جي سلسلي ۾ شڪارپور آيو هو. منهنجو مائٽ اختر علي شيخ، جو سائين جي. ايم. سيد سان گڏ جيل ۾ رهي چڪو هو، تنهن مون کي چيو هو "جي. ايم. سيد وڏو فلاسافر آهي. هلہ ته آن سان ملايانءِ"، جنهن تي مون هن کي جواب ڏنو هو، "مون علامہ اقبال کي پڙهيو آهي. جي. ايم. سيد کهڙي نئين فلاسافي ٻڌائيندو جو هن وٽ هلان؟"

آن وقت کنهن ڏي ڇاتو ته اڳتي هلي، تقدير مون کي هن وٽ بار بار وٺي ويندي!

مان سمجهان ٿو ته جيستائين مان ياڻ شڪارپور جي

زندگيءَ تي ٻه ٽي سؤ صفحا نه لکندس تيستائين کنهن به نقاد يا محقق لاءِ منهنجي شاعريءَ جي پس منظر ۽ آن جي ادبي ارتقا جي پوري پروڙ ناممڪن رهندي.

افسوس جي گهالهه آهي ته هاڻي شڪارپور، روهڙيءَ ۽ ٽنڊي وانگر، زبون ٿي چڪي آهي ۽ شهر ۾ چوڌاري مٽيءَ جا ڍير لڳا پيا آهن. هيءَ هڪ مردمخيز زمين هئي ۽ آن جو ''شهر آشوب'' هڪ عبرت خيز داستان آهي. جڏهن جڏهن * واجدعلي صاحب مون سان ملندو آهي، مان هن جي گفتگوءَ ۾ آنهيءَ 'گلزار ابراهيميءَ' جي تلاش کندو آهيان جنهن لاءِ هن 'آتش نمرود' ۾ ٽپو ڏنو هو.

Gul Hayat Institute

* واجد علي صاحب ۱۹۷۱ ۾ گذاري ويو جڏهن مان جيل ۾ ٽيون پيرو نظر بند هيس. هو زرينہ جو سڳو ماموں هو.

اڄ مون سادي ڪاغذ تي پنهنجا تاثرات/ڪوئي نثري نظم لکيو آهي—

اسان پاڻ کي ٻي ڪان بهتر نه ٿا سمجهون؛

اسان رڳو ڇئون ٿا ته اسان وٽ ڪارونجهر آهي جنهن جي چوڌاري ڪٺ ڪٺ ريت ۾ ڪيئي ڪهاڻيون ڦهليل آهن؛

اسان وٽ ڪينجهر آهي جنهن تي آڏين جا پر آڏامندي ونجهه ٻڌندا ويندا آهن؛

اسان کي تاريخ آهي

۽ اُن ۾ دودي ۽ دريا خان جون دليون ڏڙڪي رهيون آهن؛

اسان اهو نه ٿا چئون ته اسان ٻي ڪنهن ڪان بهتر آهيون؛

رڳو اسان مختلف آهيون؛

جڏهن اسان سڳهارا هياسين ۽ ڪشمور ڪان ڪشمير تائين اسان جي حڪومت هئي، اسان ڪنهن کي هيسايو نه هيو؛

توڙي تاريخ ۾ اسان جي رتوچاڻ جي باري ۾ لکيل آهي، ڪنهن غير قوم جي تاريخدان به اهو نه لکيو آهي ته اسان ڪنهن بي‌گناهه جو رت وهايو آهي؛

جي اسان ڪنهن کي غلام ٻڌايو آهي ته ائين ڪري سگهيا آهيون پنهنجي محبت جي پيغام سان، پنهنجي شاعريءَ سان، پنهنجي وحدت‌الوجود جي فلسفي سان ۽ پنهنجي فن سان جنهن ۾ جنديءَ ۽ اجرڪ جهڙي جاذبيت رهي آهي؛

اسان جون وايون جڏهن نڙ تي ڳائيبيون آهن تڏهن ائين لڳندو آهي ته چڪورَ چند ڏانهن اڏري رهيا آهن؛

اسان جون ڳجهارتون، اسان جا گيچ، اسان جا لوڪ گيت، اسان جون لوڪ ڪهاڻيون اسان جي ميراث آهن، ميراث جا اسان ڪنهن سان به ورهائڻ لاءِ تيار آهيون؛

Gul Hayat Institute

ڇا اهڙا ڪي پير آهن جي اسان جي 'هوجمالي' تي نچڻ کا نابري وارن؟

هڪ چڱائيءَ جي عِوض اسان ويهه چڱايون ڪندا آهيون؛ پر ائين نه سمجهه ته اسان هيٽا آهيون، اسان ڪي هر ڏڪيءَ آزمايش ۾ ڪيرٽر جي ڇاتي هوندي آهي،

۽ اسان آجهائل مچ ۾ وري وري دونهان ڏکائي سگهندا آهيون.

اسان پاڻ کي ڪنهن به قوم کان بهتر نه ٿا سمجهون—هاڻ، اسان پنهنجي ديس، پنهنجي ڌرتيءَ جي باري ۾ نهايت جذباتي آهيون؛

پر اسان ڪنهن به پي ديس، پيءَ ڌرتيءَ سان نفرت نه ٿا ڪيون.

اسان کي اجائيءَ آزمايش ۾ وجهڻ وارا! اسان پنهنجو پاڻ ٽيٽ چاهيون ٿا،

تون اُن جي آڏو نه آءُ چو ته اسان جو تو سان جهيڙو نه آهي.

متئين نڙي نظر به ستون رهجي ويون آهن جي هاڻي نوٽ بُڪ ۾ لکان ٿو:

'هاڻ، اهو سمجهي ڇڏ،

'اسان جي هٿ ۾ جو مانيءَ جو گرهه آهي،

اُهو توکي ڪنڊ نه ڏيندا سين.

Gul Hayat Institute

## ۲۴ ڊسمبر

مان جاگرافيءَ جي پُل آهيان، تاريخ جو اڻل فيصلو آهيان.

—

برسات جو ورهاڱو قبول ڪري، تو شرت جي شِري ڪانت ڪي تيلي ڏني هئي. آها شري ڪانت جي چِتا اڄ تائين جلي رهي آهي، جلي رهي آهي، جلي رهي آهي.

—

ڪهڙو نه لرزه انگيز احساس آهي، پر مان پانيان ٿو ته صحيح آهي— انسان تاريخ مان ڪجهه به نه سکندا آهن.

Gul Hayat Institute

## ۲۵ ڊسمبر

اڄ جيلر پنج ڪاربار آڻي ڏنا.

پهريون ڪاربار منهنجيءَ ڏيءَ روحيءَ جو آهي جنهن لکيو آهي، "پيارا آبا، توکي عيد مبارڪ هجي. اسان سڀ توکي ياد ڪندا آهيون." روحي هاڻي سائنس جي پهرئين سال ۾ آهي. مون ائين محسوس ڪيو ته روحيءَ اهو ڪاربار اطمينان سان لکيو آهي ۽ ايوب جي حڪومت واريءَ جي ڪوٽ وانگر ڏهي رهي آهي.

ٻيو ڪاربار سنڌي ٻوليءَ جي مشهور عالم سراج جو آهي جنهن ڪاربار ۾ 'پيارا ايار، نئون سال مبارڪ' لکيو آهي. سراج نه فقط شاعر ۽ اديب آهي پر علم اللسان جو ماهر به آهي. هن سان جيڪا به منهنجي شام گذري آهي، سڄائي گذري آهي.

ٽيون ڪاربار سکر جي وڪيل عبدالغني ڪوناه قد جو آهي. هو منهنجو پيارو دوست آهي. جڏهن هو عدالت ۾ پنهنجي گهڻهي آواز ۾ تقرير ڪندو آهي تڏهن ائين لڳندو آهي جڻ ڀاڻيءَ ۾ مورڙيو مانگر مڇ سان وڙهي رهيو آهي.

چوٿون ڪاربار نئشنل عوامي پارٽي حيدرآباد جو آهي جنهن ۾ منهنجو هيٺيون بيت ڇپيل آهي:—

ڪاتيءَ هيڻان ڪنڌ، پوءِ به نعرا نينهن جا
سنڌڙيءَ جو سوڳ ڪنڌ، مرنداسين پر مرڪندي

پنجون ڪاربار دادن جتوئيءَ موڪليو آهي. دادن محترم حيدربخش جتوئيءَ جو پٽ آهي. حيدربخش ڪيتروئي وقت مڇ جيل ۾ هو ۽ هاڻي ڪراچي جيل ۾ آهي. هاءِ ڪورٽ هن جي رهائيءَ جو آردر ڪيو هو پر سرڪار ان جي خلاف سپريم ڪورٽ ۾ اپيل ڪئي آهي، جا اڃا تائين فيصل نه ٿي آهي.

Gul Hayat Institute

حيدربخش جتوئيءَ جي شاعريءَ جو اڳتي هلي ڇا به ٿئي پر هن کان پوءِ هن جي باري ۾ غالب جي اها سٽ هميشه ياد ايندي—

حق مغفرت کرے عجب آزاد مرد تها

هن نه فقط پاڪستان کان اڳ ڊپٽي ڪليڪٽري ڇڏي هئي (ڊپٽي ڪليڪٽري ان وقت وڏو عهدو هو)، هاري تحريڪ جي رهنمائي ڪئي هئي، نه فقط پاڪستان کان پوءِ سنڌي هارين جي حقن لاءِ وڙهندو رهيو هو، پر هو پهريون شخص هو جنهن ايوبي مارشل لا جي خلاف آواز بلند ڪيو هو ۽ ان لاءِ هن کي ملٽري ڪورٽ ٽي سال ٽيپ ڏني هئي. موجوده نظربنديءَ کان اڳ هو گدو براج واريءَ آباديءَ هيٺ آيل زمين جي باري ۾ انگ اکر ڪٺا ڪري رهيو هو ته مون وٽ سکر آيو هو ۽ ڪجهه وقت ڪچهري ڪئي هيائين. ان کان پوءِ هن پنهنجي تحقيق تي هڪ پئمفليٽ شايع ڪيو هو ۽ سنڌ ڪانفرنس سڏي هيائين پر ان کان اڳ ۾ ئي هو گرفتار ڪيو ويو هو.

ساڳي وقت 'سچ ڊائجيسٽ' جو ايڊيٽر ۽ سنڌ نئشنل عوامي پارٽيءَ جو پريزيڊنٽ ڪامريڊ غلام محمد لغاري به گرفتار ڪيو ويو هو جو شايد اڃا تائين حيدرآباد جيل ۾ آهي.

محترم حيدربخش جتوئي هڪ زماني جو يادگار آهي. هو نه فقط هڪ پڪو مارڪسوادي آهي پر هڪ سادو، سڀاجهو انسان به آهي ۽ کلندو ائين آهي جيئن ٻار کي ننڊ ۾ کِل اچي ويندي آهي. هن جي لنبي نظم 'شڪوه' سنڌ جا مولوي مڇرائي وڌا ها ڇو ته هو علامه اقبال وانگر 'جوابِ شڪوه' لکي نه سگهيو هو. ان کان پوءِ هن شعرگوئي گهٽائي ڇڏي هئي پر هاڻي وري لمبا نظم (گهڻو ڪري مخمّس يا مسدّس) لکي، پئمفليٽ جي صورت ۾ ڇپائيءَ ساريءَ سنڌ ۾ ورهائيندو آهي. هن جو هر نظم هڪ پورو توب خانو هوندو آهي ۽ هن

جو ڪوئي پٽمفليٽ ورهائيو مس آهي تہ پوريءَ سنڌ جي سي-آءِ-ڊيءَ جي نند ڦٽي پوندي آهي.

استيج تي ٻہ جڏهن هو اهي نظم پڙهندو آهي، تيستائين بس نہ ڪندو آهي جيستائين ٽوب خاني جو پويون گولو فائر نہ ڪندو آهي. هڪ پيري مون سنڌ يونيورسٽيءَ جي ڪنهن هاسٽل ۾ مشاعري جي صدارت ٿي ڪئي. جڏهن ٻيا سڀ شاعر پڙهي چڪا ها تڏهن جتوئي صاحب کي پڙهڻ لاءِ سڏيو ويو. جتوئي صاحب کي ڏاڪو پنا هٿ ۾ هيا جن تي چاليهہ پنجاه مسدّس جا بند لکيل ها. هو استيج تي اچي ڪجهہ ڪنگهيو ۽ جهڪي مون کي ڪن ۾ چيائين، "مون کان نظم ڪجهہ دير سان پڙهايو."

مون چيو، "جتوئي صاحب ٻيا سڀ پڙهي چڪا آهن."

ان تي جتوئي صاحب آهستي چيو، "پر مون کي ڏاڍو پيشاب لڳو آهي."

مون چيو، "سائين مسدّس جا ٻہ ٽي بند ڪٽي پڙهو. شاگرد ٻہ ٽڪا آهن"

"ائين ڪيئن ڪجو. پڙهبو تہ پورو نظم پڙهبو."

مون کي ائين چئي جتوئي صاحب مائڪرو فون تي آيو ۽ ڪجهہ ڪنگهيو، جنهن تي شاگرد ڪلهہ لڳا تہ جتوئي صاحب ٻہ ڪلهہ لڳو ۽ ڪلندي چيائين-

"ڪِلو، پلي ڪِلو، اوهان ڪِلو ٿا تہ منهنجي دل باغ بهار ٿئي ٿي." هن ائين چيو مس تہ سڀئي چُپ ٿي ويا. همز کي جتوئي صاحب لاءِ بيحد عزت هئي. پوءِ جتوئي صاحب پورو نظم پڙهيو هو تہ سڀني جي دل پرجي آئي هئي.

چا، هي فوجي چاٽن ٿا تہ جي جتوئي جيل ۾ مري ويو تہ سنڌ صديون لاءِ پنجاب سان نفرت ڪندي رهندي؟ يا همز

کي سنڌ جي نفرت جي پروا نہ آهي؟ هي مستقبل جي تاريخ سان کيڏري نہ زيادتي کن ٿا!

گذريل ڇنڇر تي جان اسٽينبڪ (John Steinbeck)، جو Grapes of Wrath، Mice and Men، East of Eden وغيره جو مصنف هو، مري ويو. هو بحري حياتيات جو ماهر (Marine Biologist) هو پر ان هوندي بہ هن تخليقي ادب کي ايترو وقت ڏنو هو جو نيٽ هن کي نوبل پرائيز ملي هئي. مون کي هن جي موت تي کو صدمو نہ پهتو. ها، هيمنگ‌وي جو موت بي گهالهه هئي. هن جڏهن پاڻ کي گولي هنئين هئي تہ اها خبر پڙهي منهنجي دل پرجي آئي هئي. مون کان ايڏا تائين هن جو رکو جواب نہ وسريو آهي جو هن روسي شاعر ايوتوشينڪو کي ويٽنام جي جنگ جي باري ۾ ڏنو هو. باقي ايوتوشينڪو چيڪوسلوواکيا ۾ روسي فوجن جي مداخلت تي جيڪو خط ڪوسيجن کي لکيو آهي، اهو پڙهي منهنجي دل ۾ هن لاءِ اڳي کان عزت وڌي آهي.

آمريڪا جي نيگرو اديب ايلدرج ڪليور (Eldirdge Cleaver) جي باري ۾ خبر پڙهي مون کي ڏک ٿيو آهي. هو مشهور ڪتاب Soul on Ice جو مصنف آهي ۽ آمريڪا جو ڪارو چي‌گيووارا (Che Guevara) ڪوٺيو ويندو آهي. هن ڪنهن خون جي ڪيس ۾ ٽيپ ڪاڏي هئي ۽ اٺ سال جيل ۾ گذاري پئرول (Parole) تي آزاد ٿيو هو. تازو نيگرو انقلابين (Panthers) جي سرگرمين ۾ شريڪ ٿيڻ سبب هن جو پئرول تي رهائيءَ جو حڪم واپس ورتو ويو آهي. ڪئلي‌فورنيا جي جج فتويٰ ڏني هئي تہ هو سياسي قيدي آهي پر آمريڪا جي سپريم ڪورٽ اها فتويٰ رد ڪري ڇڏي. حيرت آهي تہ سپريم ڪورٽ جي بينچ تي هڪ نيگرو جج بہ هيو! ڪير چوندو تہ بورجوا جمهوريت ۾ انصاف ڪرڻ جي آزادي آهي. مان

پانيان ٿو تہ مارڪس ٻيڪ چيو آهي تہ Judiciary is the bulwark of the statusquo.

ڪليور فنوي ڪان پوء فرار ٿي ويوآهي ۽ آمريڪا جا اديب نارمن ميلر (Norman Mailer)، جيمس بالڊون(James Baldwin) وغيره هن جي آزاديءَ لاء احتجاج ڪري رهيا آهن.

هي دؤر ادب ۾ صليبي جنگ جو دؤر آهي. دنيا ۾ هڪ وقت ايترن اديبن ۽ فنڪارن حق ۽ انصاف لاء ايتريون قربانيون نہ ڏنيون آهن.

Gul Hayat Institute

**٢٦ ڊسمبر**

مون اڄ هي غزل لکيو آهي.

پيچل سواءِ ٻي تہ لکا ناهہ لوڪ ۾
هڪ ڳالهہ آ تہ جهانءِ نہ آهي جهروڪ ۾

وہ ڪان ڪڙي پيار اسان کي اڙي ڪلال
ها، اوت، اوت، اوت اڃا اوت اوڪ ۾

ڪرها ڪنڌاءِ، ڪاڪ ڀري ناهہ ميندرا
ڇا جي ڇنڊيہ ٻہ چار جڏا جيءَ جهوڪ ۾

اونده آجاڙبي نہ اکڙوٺي چراغ سان
نيزي مٿان آيار نشون سڄہ نوڪ ۾

شل ڪر ڪٺي ڪراڙ مٿان اوچتو وسي
مارو ملن 'اياز' وري شال موڪ ۾!

---

اڄ الاجي ڇو ٿڪجي پيو آهيان ۽ ساجهر ننڊ اچي
...ئي آهي. مان هن کي شب بخير چوان ٿو جو شهرڳ کان
...ہ ويجهو آهي.

Gul Hayat Institute

۲۸ ڊسمبر

اڄ مُنڌاخاني مان ساڳيو چوڪرو ڳائي رهيو آهي-

دل ڊُب گيا ميرا اڀي

* چند پانوين نِت چڙهه دا

سجڻاں باجهه هنيرا اڀي

اي پنجابي زبان! تون ڪيتري نه مٺي آهين! تو ڪي پنهنجي قوم ڪيئن وساري ڇڏيو آهي؟

Gul Hayat Institute

---

* چند ــ چنڊ

پانوين ــ پاڻ تي، جيتوڻيڪ

باجهه ــ سوا

هنيرا ــ انڌيرو

## ٢٩ ڊسمبر

ڊي-ايڇ لارينس تي ڪتاب پڙهي پورو ڪيم. يورپ ۽ آمريڪا ۾ ايتري جنسي آزادي اچي چڪي آهي، جو هن وقت مغرب جي پڙهندڙن لاءِ هن جو ناول Lady Chatterley's Lover ڪائي خاص اهميت نه ٿو رکي.

Gul Hayat Institute

## ۳۰ ڊسمبر،

اڄ هنگريءَ جي ۱۹۵۶ع واري انقلاب تي ڪتاب The Revolt of the Mind پڙهيم. اهو ڪتاب ٻي جنگ عظيم کان پوءِ جي هنگريءَ ۾ ڪميسار ۽ آرٽسٽ جي وچ ۾ پنجڪشيءَ جي باري ۾ آهي. آتان جا اديب ۽ آرٽسٽ ڪنهن به ڪميسار جي حڪم مڃڻ کان انڪار ڪن ٿا تہ هنن کي ڇا تخليق ڪرڻ گهرجي. اتان جي اديبن ڪميونسٽ پارٽيءَ جي غلامي قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيو ۽ هڪ ميٽنگ ۾ هڪ اديب رڙ ڪري چيو "The writer is trying to defend his right to write what he wants to write." ڪتاب ۾ تفصيل سان اديبن جي آنهيءَ ڪردار جو ذڪر ڪيو ويو آهي جنهن اهي حالتون پيدا ڪيون جن ۱۹۵۶ع وارو انقلاب آندو.

ڪتاب ۾ صفحي ۳۵۸ تي شاعر زولٽن زيلڪ جو اهو نظم آهي جو اڄ ٿي مون ڪنهن ڪتاب ۾ پڙهيو هو ۽ جنهن جو ترجمو مون 'ڪلهي پاتم ڪينرو' جي پهرئين صفحي تي ڏنو هو جو بندش هيٺ اچي چڪو آهي.

مون کان وڌيڪ هنگريءَ جي انهيءَ دور جي گهٽ ڀوسات ٻيو ڪير محسوس ڪري سگهندو!

جبر ڪميونسٽ جو هجي يا بورجوازيءَ جو يا فوجي آمر جو، جبر جبر آهي ۽ هر سچي اديب کي جبر کان نفرت هوندي آهي ۽ هو انهيءَ فلسفي جي ٿي پاڙ پٽڻ چاهيندو آهي جنهن جي آڙ ۾ جبر ڪيو ويندو آهي.

مان نہ ٿو چاهيان تہ هيءَ جاهل حڪومت منهنجن ڪتابن تان بندش لاهي. مان آنهيءَ وقت جي انتظار ۾ آهيان جڏهن سندس جا ماڻهو منهنجن ڪتابن تان زبردستيءَ بندش لاهي چڏيندا ۽ منهنجا ڪتاب گهر گهر ۾ پڙهيا ويندا.

Gul Hayat Institute

## ۱ جنوري ۶۶۹ع

اڄ پريزيڊنٽ ايوب خان عبدالرحمان چغتائيءَ کي علامہ اقبال جي ڪجھ شعرن تي تصويرون ڪيڻ سبب ۽ لک رپيا انعام ڏنو.

مون جيل مان ورتل 'بالِ جبريل' ٻيھر پڙھيو. 'مرشد رومي ۽ مريدِ هندي' ۾ ھيٺيون شعر پڙھي رھيو ھوس تہ جيلر آيو:-

* پس قيامت شو، قيامت را بہ بيں!
ديدنِ ہر چيز را شرط است ايں

مون ڪتاب بند ڪري، پوسٽ ۾ آيل ڪارڊ پڙھيا. ھڪ ڪارڊ ابراھيم جويي ڪوھاٽ مان موڪليو ھو ۽ اُن تي فقط 'نئون سال مبارڪ' لکيل ھو. باقي ۽ عيد ڪارڊ ھيا، جن مان ھڪ ڪارڊ تي ھڪ پاسي بھادر شاھ ظفر جي تصوير ۽ ٻي پاسي منھنجي وائي 'سنڌڙيءَ' کي سر ڪير نہ ڏيندو' ڇپيل ھئي. ٻي ڪارڊ تي ھٿ سان نڪتل سنڌ جو نقشو ھو جنھن تي ساوا ۽ ڳاڙھا نشان ھيا. ٻھريون ڪارڊ لاھور مان آيو ھو ۽ ٻيو حيدرآباد مان. سنڌ جو نقشو تہ ع.ق شيخ جو نڪتل آھي جو ابراھيم جويي جو جھونو يار آھي ۽ جنھن منھنجن ڪتابن 'جي ڪاڪ ڪوريا ڪاپڙي' ۽ 'ڪلھي پاتم ڪينرو' جا سروق ناھيا آھن. جڏھن مان ڪراچيءَ ۾ پڙھندو ھوس تڏھن ھن جي سؤٽ عبدالستار شيخ ھن جا ٻہ قلمي ڪتاب ڏيکاريا ھا جن ۾ ايتري جنسي آزاديءَ جي حمايت جو اظھار ٿيل ھو، جو آھي پڙھي ھينري ملر (Henry Miller) کي ٻہ پگھر اچي وڃن ھا. ھن وقت، ھو پنجاھ ورھين کان ٽپي چڪو آھي، ڇھن ستن ٻارن جو پيءُ آھي ۽ منھن مان اھڙو ابوجھ

* پوءِ قيامت ٿيءُ ۽ قيامت کي ڏس
ھر شيءِ کي ڏسڻ لاءِ پھريون شرط اھو آھي.

Gul Hayat Institute

لڳندو آهي، جو خواب خيال ۾ به اڇي نه سگهندو ته هن اهي ڪتاب لکيا ها. حيرت آهي ته اهڙي انسان گهرو زندگيءَ جي ذميدارين ايتريءَ حد تائين قبول ڪئي آهي، جو پنهنجي ساري ذات آن جي آهوتي ڪري ڇڏي اٽائين. هو نهايت سهاڻو ۽ پيارو مصوّر آهي. دل چوي ٿي ته هن تي هڪ ڪهاڻي لکان.

Gul Hayat Institute

## ٢ جنوري ٦٩

سنڌي ادب جو عظيم ترين واقعو ــ ڪشن چند بيوس
جو تنقيدي جهاز جي پڌڻ تي لکيل نظر، جو ان حقيقت جو
بهترين ثبوت آهي ته ساريءَ انسان ذات جو ڏک شاعر جو
ڏک آهي.

Gul Hayat Institute

۳ جنوري ۱۹۶۹

قيد تنهائيءَ ۾ جيل جي دنيا ڪيتري نه محدود آهي! ٻه اخبارون، ڪجهه ڪتاب، چوڪيدار، مشقتي، ٻيو خدا جو نانءُ!

اڄ 'پاڪستان ٽائيمز' ۾ خبر هئي ته علامه اقبال جو پراڻو خادم علي بخش گذاري ويو. خبر سان گڏ مرحوم علي بخش جو فوٽو به هيو ۽ هن جي زندگيءَ وغيره تي ڇاونجاهه سٽون لکيون ويون هيون. ٻوئين صفحي تي هڪ ٻي وفات جي هيٺين خبر هئي:-

" سکر ۲- اڄ رات پهتل هڪ خبر مطابق اولهه پاڪستان هاءِ ڪورٽ (ڪراچي بينچ) جو مسٽر جسٽس الاهي بخش خميساڻي خيرپور ۾ دل جي دؤري سبب خميس ڏينهن گذاري ويو. هو اٽڪل پنجاهه سالن جو هيو. مسٽر جسٽس خميساڻي خيرپور ويل هو. هن پٺيان هڪ بيوه، هڪ پٽ ۽ ٻه ڌيئر ڇڏيون"-

دائم هن دنيا ۾ ڪير رهندو واس.

شام جو جيل جي جمعدار ڪجهه رسالا ڏنا جي رشيد ڀٽيءَ سکر مان موڪليا ها. انهن ۾ نومبر - ڊسمبر جي روح رهاڻ، سه ماهي مهراڻ ۽ سرگوڌا مان نڪرندڙ رسالو اوراق هيا. روح رهاڻ ۾ منهنجون ٻه وايون ۽ ڪجهه امير خسروءَ جي 'ڪَهه مڪرنين' * وانگر گجهارتون هيون. مون انهن واين مان هيٺين وائي ڪافي وقت جهونگاري:-

جيئڻ مرڻ مون وَس ميان،
تون ڪانڌي ڪونه تجانءِ
ماروئڙن ڪان منهنڙو موڙيان، ڏاهپ ٻي ڪا ڏس ميان،
تون ڪانڌي ڪونه تجانءِ.
موت اچي ٿي مهٽو، اهڙو جيئڻ ڪهڙي جس ميان.
تون ڪانڌي ڪونه تجانءِ.

---

* ڪَهه مُڪرني- چئي ڦري وڃڻ.

Gul Hayat Institute

ٽِس ميان، او بس“ ميان، مان ويندس گونـدرَ گس ميـــان
تـــون ڪانڊي ڪونه ٽجـانه

’روح رهاڻ‘ جهڙو ڪردار برصغير جي ڪنهن به رسالي آزاديءَ جي تحريڪ ۾ ورلي ادا ڪيو آهي.

’اوراق‘ اردوءَ جي سرگوڌا گروپ جو رسالو آهي، جو مان دلچسپيءَ سان پڙهندو آهيان. سرگوڌا جا شاعر ڪوشش ڪري ايراني روايات کان منهن موڙن ٿا ۽ نه فقط پنجاب جا وڻ، پکي، درياهه، لوڪ ڪهاڻيون وغيره غـزل ۾ آڻن ٿـا پر اتر اولهه برصغير جي پراڻي تهذيب مثلاً ٻُڌ جي مورتين، سالتيءَ جي گلن وغيره جو ذڪر به آڻن ٿا. رسالي ۾ پنجاب جي نوجوان شاعر، ناصر شهزاد، تي مجيد امجـد جـو مضمون پڙهڻ وٽان آهي ڇو ته اهو شاعريءَ ۾ هڪ نئين رجحان جي عڪاسي ڪري رهيو آهي. ناصر شهزاد جو پهريون مجموعو، ’چاندڪي پتيان‘ مون اڳ ئي پڙهيو آهي. خود مجيد امجد جي شعر جو مجموعو ’آخرِ شب‘ مون ڪافي دلچسپيءَ سان پڙهيو آهي. سرگوڌا گروپ جي روح روان ڊاڪٽر وزير آغا سان منهنجي ملاقات ڪيترا سال اڳ ڪوهه مريءَ ۾ ٿي هئي. اُن وقت قتيل شفائي به هن سان ساڻ هو. اسان ڪيترووئي وقت اُردو زبان ۽ ان جي مستقبل جي باري ۾ ڳالهايو هو.

ڊاڪٽر وزير آغا مون سان متفق هيو ته اردوءَ ۾ فارسي ۽ عربي لفظن جي ڀرمار اردوءَ جي ستياناس ڪري رهي آهي. مون هن جو عظمت الله خان جي شاعريءَ ۽ آرزو لکنويءَ جي فلمي گانن ڏانهن ڌيان ڇڪايو هو، جنهن تي هن چيو هو ته صلاح الدين احمد جي ڪتاب ’خدا‘ ۾ ڪم آندل ٻولي معياري آهي. هن جو خيال هو ته اُردوءَ کي پنجابيءَ، سنڌيءَ وغيره مان لفظ کڻڻ گهرجن. مثال طور هن ٻڌايو هو ته پنجابي لفظ ’لشڪارا‘ جو ترجمو اُردوءَ ۾ ٿي نه ٿو سگهي ۽ اُردو لفظ ’چمڪ‘ ۾

۾ اُها ڳالهه نه آهي جا 'لشڪارا' ۾ آهي. ان تي مون هن کي ٻڌايو هو ته اهڙا لفظ ته سنڌيءَ ۾ هزارين آهن پر اُردوءَ ۾ اڃا ٽائين سنڌي لفظ فقط مون کي آندا آهن. مون هن کي پنهنجو هيٺيون شعر ٻڌايو جو هن کي پسند آيو-

اے پريس اس جہان تنہا میں
کون ہے کس کا یار واپس آ

انهيءَ ملاقات کان ڪيترو وقت پوءِ هن جو ڪتاب 'اردو شاعری کا مزاج' ڇپيو هو جنهن اردو ادب ۾ ڇوڪرول پيدا ڪيو هو. پر سرگوڏا گروپ اردو غزل يا هيءَ اردو شاعريءَ ۾ اهو انقلاب نه آڻي سگهيو آهي، جو سنڌي شاعريءَ ۾ اچي چڪو آهي. نه وري اهڙو انقلاب اُردو شاعريءَ ۾ ممڪن آهي.

Gul Hayat Institute

## ۴ جنوري

اج صبح جو ۹ بجي کان The Mind of Germany پڙهي رهيو هوس ته اٽڪل هڪ بجي ننڊ وٺي وئي. ننڊ ۾ مون ڏٺو ته مان هڪ وچتر سراء ۾ آهيان، اهڙي سراء جا مون اڳ ڪڏهن به نه ڏٺي هئي، جنهن جي ڇت ڇٽ تي هٽندي ٿي وئي، ڪنهن تاريڪ خلا ۾. مان دروازي پٺيان دروازو کوليندو رهيس، پر هر دروازي پٺيان مون کي هڪ انڌي ديوار نظر آئي. اوچتو ڪٿان مون کي روشني نظر آئي ۽ مان اُن ڏانهن ڪنهن آس يا آسري کان سوا ڊوڙيس. جيئن مان ڊوڙيس مون ڪيترن ئي پيرن جا پڙلاءَ ٻڌا. جيئن روشني ويجهو ايندي وئي، پيرن جا پڙلاءَ وڌيڪ زور سان ٻڌڻ لڳا. مون کي پيڇي جو پتو ٿيو؛ اهين لڳو ڄڻ منهنجو بدن هوا ۾ اڏري رهيو آهي ۽ هٿن جو هڪ پورو جهنگل مون ڏانهن اُڀري رهيو آهي. جنهن وقت مون کي ڪابه اُميد نه رهي هئي ۽ هٿن جون هيچي آڱريون مون کي ڇهڻ واريون هيون ۽ منهنجو بدن هوا مان ڌرتيءَ ڏانهن ڇڪجي رهيو هو، مون ڏٺو ته روشنيءَ مون کي پنهنجيءَ جهول ۾ جهپي ورتو آهي. اوچتو مون هڪ وڏو ميدان ڏٺو، ويراني وانگر، جنهن جي وچ ۾ هڪ فقيرياڻي ويٺي هئي، اپاهج، جهڙي، جنهن کي ٽنگون ڪونه هيون ۽ جا هٿ اُڀا ڪري مون کان ڪجهه گهري رهي هئي. آهستي آهستي اُها صورت مون کي سڃاڻ ۾ ايندي وئي. هن جي منهن تي وهندڙ لڙڪن جون ڌارائون سمنڊ جي شاخن وانگر اونده جي ڪنهن اٿاهه ساگر ۾ گم ٿي ويون.

مان اوچتو ڇرڪ ڀري اٿي ويٺس. يا خدا، منهنجا خدا، مون هي ڇا ڏٺو آهي؟

Gul Hayat Institute

## ۵ جنوري

ادب زندگيءَ جو پيتا ٿيل سچو نقل نہ هوندو آهي. ادب جي عظمت آن جي اچانڪپڻي ۾ هوندي آهي.

—

اڪيلائيءَ جو احساس تہ تڏهن ٿو ٿئي جڏهن ڪوئي نصب‌العين نہ ٿو رهي. جي مان ڪنهن نصب‌العين سان آهيان تہ اڪيلو نہ آهيان، پيا به مون سان ساڻ آهن.

—

شاعر جا به نمايان فرض آهن— نہ فقط جيئن دنيا آهي، آن جو آئينو ٿئي، پر جيئن دنيا ٿيڻ گهرجي، هو آن جو تخيّل به پيش ڪري.

Gul Hayat Institute

## ٦ جنوري

پشاور ۾ فارغ بخاريءَ ۽ ٻين ادبين جلوس ڪڍيو ۽ مطالبو ڪيو تہ گرفتار ٿيل ادبين کي رها ڪيو وڃي. فارغ بخاري سون سان ڀاڪا ۾ گڏ هيو جڏهن رائيٽرس گلڊ جي اجلاس تي وبا هياسين.

Gul Hayat Institute

ڏڏ لڳي آهي. سخت زڪام ۽ بخار ٿي پيو آهي.

اخبار ۾ آيو آهي تہ ڪالهہ سکر، لاڙڪاڻي، جيڪب‌آباد ۽ خيرپور جي ستر سنڌي ۽ اردو اديبن جلوس ڪيي منهنجي ۽ ٻين اديبن ۽ سياسي رهنمائن جي آزاديء جو مطالبو ڪيو هو.

Gul Hayat Institute

## ۹ جنوري

۸ ۴ ۹ تاريخ تي ڏاڍو بخار رهيو. ڪوليءَ جي جنگلي تي مون پنهنجو ڪمبل وجهي ڇڏيو آهي پر پوءِ به سيءَ ميرون ڪري اچي رهيو آهي. جيل ۾ دوا دارونءَ جو ڪوئي انتظام نه آهي. ڪيتريون ئي دوائون مون پنهنجي خرچ تي باهران گهرايون آهن.

رشيد پٽيءَ جي تار آئي آهي ته هو ڪراچيءَ وڃي رهيو آهي ۴ ۱۴ جنوريءَ تي بروهي صاحب رٽ پٽيشن هلائيندو.

Gul Hayat Institute

## ۱۰ جنوري

پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جي رُڪن شوڪت علي لوڏيءَ کي هاءِ ڪورٽ آزاد ڪيو.

۹ جنووريءَ تي پٽي صاحب جو بورسٽل جيل ۾ ڪيس هليو هو ۽ هوم سيڪريٽريءَ جي وڏيڪ آڏي پڇا مهمل ڪئي وئي هئي. ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته پٽو صاحب ايوب حڪومت کي عوام جي نظرن ۾ خوار خراب ڪرڻ لاءِ اهو ڪيس هلائي رهيو آهي نه ته عدالت جي فيصلي جي هن کي پروا نه آهي. فيصلو ته عوام کي ڪرڻو آهي ۽ پٽو صاحب فرينچ انقلاب جهڙي ڪنهن انقلاب جي انتظار ۾ آهي. هونءَ به نٽپولين هن جو هيرو رهيو آهي. الاجي ڇو، مون کي روبس پيئري Robes Pierre* ياد اچي رهيو آهي.

حيرت آهي ته مون کي جيل ۾ وسڪيءَ جي طلب بلڪل نه ٿي ٿئي.

---

* روبس پيئريءَ جي زندگي فرينچ انقلاب جي تاريخ آهي. لوئي سورهين (Louis xvi) کي تخت تان هٽائڻ کان ٿورو وقت اڳ روبس پيئري فرانس جي مظلوم عوام جو آواز هو ۽ دهشت گرديءَ وقت جڏهن ته فرانس جي عدالتِ عظميٰ (Super Tribune) هيو، هو هڪ جذباتي آدرش وادي هو ۽ هن پنهنجن اصولن تي ايتري سختيءَ سان عمل ڪيو، جو هو پاڻ مجسم انقلاب لڳندو هو. هن جي سياسي زندگي مختصر هئي. هو ۱۷۸۹ ۾ استيٽس جنرل (Estates General) جي ڊپوٽيءَ جي حيثيت ۾ سياست ۾ گهريو ۽ اڃا ان کي پنج سال مس گذريا ته هن کي گلوٽين (Guillotine) هيٺان آڻي قتل ڪيو ويو. هن لاءِ رڳو عوام، انهن جي آزادي ۽ انهن سان انصاف معنيٰ رکندا هئا. فرينچ انقلاب جي باري ۾ هن چيو هو، "ٿورڙو ئي رت ته وهايو ويو آهي پر آهو ڏوهاري رَتُ هيو...."

Gul Hayat Institute

## ١١ جنوري

بخار لهي ويو آهي ڪمزوري باقي آهي. اڄ پهريون ڀيرو مون بسترو پاڻ ٺاهيو آهي. بيماريءَ ۾ بسترو به ماءُ جي هنج وانگر هوندو آهي.

Gul Hayat Institute

## ١٢ جنوري

اڄ صبح کان آسمان تي بادل ڇانيل آهن. اڇا اڇا، ڪپهه جي پوڻين جهڙا بادل ساهيوال جي نيري آسمان تي ڏاڍا وڻندڙ ٿا لڳن. ڪڏهن ڪڏهن هلڪي پوند پوي ٿي. مون کي کوليءَ جي ٻاهران ١٢ گز x ١٠ گز اڱڻ ۾ پسار چڱو لڳي رهيو آهي. بوندا باري بند ٿئي ٿي ته ڪيئي ڪانوَ، ڪٻريون ۽ جهرڪيون اڱڻ جي ڀتين تي اچي ويهن ٿيون ۽ پنهنجون لاٿيون لنون ٿيون. سنتريءَ کان معلوم ٿيو ته پنجابيءَ ۾ ڪٻر کي 'لالي' چوندا آهن. 'لالي' ڪهڙونه پيارو لفظ آهي ۽ 'ڪٻر' ڪهڙو نه ڪرڀ ڏيارينڌڙ لفظ آهي! مان ڪڏهن به اهو لفظ شعر ۾ ڪم آڻي نه سگهيو آهيان جيتوڻيڪ اهو پکي مون کي ڏاڍو وڻندو آهي. هونءَ ته منهنجو خيال آهي ته ٻوليءَ جو ڄاڻو شاعر ڪنهن به لفظ کي اهڙيءَ طرح سٽ ۾ کُپائي سگهندو آهي، جو اُن جو هونءَ بي سُرو اُچار به سِٽ جي سِٽاوَ ۾ سُريلو لڳندو آهي. ڪڏهن ڪڏهن ته مون سوچيو آهي ته ڪوئي به لفظ پنهنجي ليکي بي سُرو نه ٿيندو آهي ۽ اُن کي سُريلو يا بي سُرو ڪندڙ فقط اُن کي ڪم آڻيندڙ هوندو آهي. ڏات جي اڻاٺ سُريلي لفظ کي به بي سُرو ڪري وجهندي آهي. پر 'لالي' لفظ 'ڪٻر' کان وڌيڪ سُريلو آهي، ان ۾ ڪوبه شڪ نه آهي.

هاڻي وڏڦڙو وسي رهيو آهي. کوليءَ جي ٽينائي ڇت تي پاڻيءَ جي ٽپ ٽپ ٿي رهي آهي ۽ ٻاهر اُتر جي هوا زوڪاٽ ڪري رهي آهي. منهنجي ٽپائيءَ تي رکيل لالٽين ۽ موم‌بتيون ٻري رهيون آهن جن جي روشنائيءَ ۾ مان ڪافڪا جو ناول Castle (محل سرا) پڙهي رهيو آهيان. نه معلوم منهنجي لئبرريءَ مان بودليئر، ڪافڪا وغيره ڪنهن چونڊي موڪليا آهن. بهتر ائين ٿئي ته هو اليڪسي ٽالسٽاءِ جي Ordeal جا ٽي جلد ۽ Quiet flows the Don جا چار جلد موڪلي ها، جي مان

Gul Hayat Institute

پيهر پڙهان ها ته طبيعت بهلجي وڃي ها. ڪافڪا وغيره جو اهو روحاني گورک ڏندو جيل جي اڪيلائيءَ کي آداسائيءَ ۾ قيرائي ڇڏي ٿو. هي ڪافڪا نه فقط ذهني پر جسماني طور به مريض هيو. به پيرا شاديءَ لاءِ ڪوشش ڪئي هيائين پر بئي پيرا ڪنوار سان منهن ڏئي نه سگهيو هو. سلهه به ٽي هيس ۽ سٽي ٿوريئر ۾ به ڪيترو وقت گذاريو هيائين. ڪي ڏهه ويهه ڪامياب عشق ڪري ها ته روحانيت جي مهاڇار ۾ نه ڦاسي ها.

شڪارپور ۾ هڪ جيت کي 'ڏڪٿهار' ۽ 'راڳ مالا' جي نالي سان ڪوڏيندا آهن. ڏڪٿهار مٽي ڪئي ڪري گهرڙو ٺاهيندي آهي ۽ ساروڏينهن جهونگاريندي رهندي آهي. انت پاڻ کي اُن مٽيءَ جي گهرڙي ۾ پوري ڇڏيندي آهي. ننڍن شهرن ۽ ڀهراڙيءَ ۾ پتين ٽي ننڍڙين ٻيڙين جهڙا مٽيءَ جا ننڍڙا گهرڙا نظر ايندا آهن. انهن گهرڙن کي پوربو آهي ٺانهن ۾ ڏڪٿهار جا سڪل ڪنپ ۽ بدن نظر ايندو آهي. مون کي ڪيترائي شاعر ۽ اديب ڏڪٿهار وانگر لڳندا آهن.

نه ڄاڻان 'حافظ' ايترو اڳي، تصوف ۾ فنا پذيريءَ جي شديد احساس جي باوجود، ڪيئن چيو هو—

* عاقبت منزلِ ما وادیءِ خامشاں است
حالیا غلغلِ درگنبدِ افلاک انداز

Gul Hayat Institute

* انت اسان جي منزل خاموشيءَ جي وادیءَ ۾ آهي.
في‌الحال ته آسمان جي گنبد ۾ غلغلو وجهي ڇڏ.

هتي چوڌاري، چُپ چاپ آهي. باک مهل جيستائين مان کوليءَ ۾ هوندو آهيان، هُد هُد جو آواز ايندو آهي. مون ڪيئي ڀيرا کوليءَ مان ٻاهر نڪري هن کي ڳوليو آهي پر هو ڪٿي به نظر نه ايندو آهي. اس جو تڙڪو نڪرندو آهي ته وارڊ جي ڀت ڀرسان نم جي وڻن تي ٻه ٽي ڪانوَ 'ڪان ڪان' ڪندا نظر ايندا آهن ۽ اڳڻ ۾ جهرڪيون چوُن چوُن ڪندي ڪُڏنديون آهن. وارڊ جي ٻاهران اٽي جي چڪيءَ جو آواز ايندو آهي ۽ ڀرسان ڪٿان سَٽڪي جو آواز ايندو آهي. پڇا تي معلوم ٿيو ته هتي قيدين کي سزا طور ڪوڙا لڳايا ويندا آهن، جنهن لاءِ ڪن ڏنڊن مشٽنڊن قيدين کي ڪوڙا-مار مقرر ڪيو ويو آهي، جن کي جيل ۾ ڪابه مشقت نه ڪرڻي پوندي آهي ۽ جي لنگوٽ ٻڌي، بدن تي تيل مهٽي، سارو ڏينهن ڀوسي سان ڀريل گادين تي ٿلهن بيد جي لڪڻن سان ڪوڙن هڻڻ جي مشق پچائيندا آهن. قيدي انهن ڪوڙامارن کان ڊڄندا آهن ۽ انهن جي طرح طرح جي خوشامد ڪندا آهن ڇو ته هو سمجهندا آهن ته جي ڪوڙامار هنن سان راضي هوندا ته سزا ڏيڻ وقت هنن کي اڇاترا ڪوڙا هڻندا. مون ٻڌو آهي ته ڪوڙن هڻائڻ کان اڳ معتوب قيدي ڪافي آفيم کائي ڇڏيندا آهن. جيل ۾ آفيم ۽ چرس سپاهين جي ذريعي وڪامندو آهي جو قيدي ڪافي مهانگو خريد ڪندا آهن. هو ان لاءِ پئسا پنهنجن ملاقاتين کان چوريءَ ڇُپي وٺندا آهن ۽ طرح طرح جي طريقي سان لڪائي پنهنجي وارڊ ۾ موٽندا آهن. هڪڙي قيديءَ ته چانديءَ جا پنج رپيا پنهنجن ڳلڦڙن ۾ لڪائي آندا ها.

هي جيل انگريز سامراج جي ڀيانڪ نشاني آهي. ڪجهه ڏينهن اڳ هڪ جيل جي آفيسر مون کي ٻڌايو هو ته مهاتما گانڌي، خان غفار خان، ۽ فيض احمد فيض به انهيءَ جيل ۾ رهي

Gul Hayat Institute

چڪا آهن. مون سوچيو ته ١٨٨٠ع کان وٺي جڏهن هندستان ۾ پهريون ڀيرو قومي شعور آيو هو، ڇا ڇا نه قداور شخصيتون پيدا ٿيون آهن- دادا ڀائي نؤروجي، گوڪلي، تلڪ، راناڊي، آزاد هند تحريڪ جا جرمنيءَ ۾ جلاوطن ليڊر هرديال ۽ مولوي برڪت الله جن جرمنيءَ جي ذريعي افغانستان ۾ پنهنجا هيڊڪوارٽر ٺاهيا ها، سوميندرانات ٽئگور، راجا رام موهن راءِ، مهاتما گانڌي، خان عبدالغفار خان، موتي لال نهرو، سي- آر- داس، ميرٺ سازش ڪيس وارو مظفر احمد جنهن بنگال، بهار ۽ اوڀر هندستان ۾ ترقي پسند تحريڪ جو بنياد وڌو هو، پنجاب جو دادا امير حيدر جو اڃا تائين زنده آهي، ايم- اين. راءِ، چندر شيکر آزاد، مولانا عبيدالله سنڌي، ڀڳت سنگهه، داس گپتا، مولانا محمدعلي، جواهر لال نهرو، قائداعظم محمدعلي جناح، مولانا ابوالڪلام آزاد، ۽ ٻيون ڪيئي سياسي شخصيتون جن جا نالا تاريخ ۾ امر ٿي ويا آهن. انهن سان ثقافتي محاذ تي ڇا ڇا نه ماڻهو هيا جن قوم پرستيءَ جي جذبات کي اڀاريو هو ۽ پنهنجي ڌرتيءَ لاءِ محبت ۽ اُن جي آزاديءَ لاءِ تڙڦ پيدا ڪئي هئي- هو سي. وي. رامن، جڳديش چندر بوس، سوامي رام تيرٿ، شرت چئٽرجي، بنڪم چئٽرجي وويڪ آنند، اڻني بيسنت، رابيندرا نات ٽئگور، منشي پريم چند، مولانا حالي، مولانا شبلي، حسين احمد مدني، هريندرانات ڇٽو پاڌيه، سروجني نيڊو، ۽ هوءَ ڏکڻ هندستان جي شاعره تورو دت (جا جوانيءَ ۾ مري وئي هئي ۽ جنهن جي انگريزيءَ ۾ شاعري مون تڏهن پڙهي هئي جڏهن چوٿين درجي ۾ پڙهندو هوس)، علامه اقبال، جوش مليح آبادي، سجاد ظهير، فيض احمد فيض، ڇا ڇا نالا ستارن جي جهرمر وانگر اکين اڳيان هليا ٿا اچن! ڪيئن نه شڪارپور جون لئبرريون مئڪس مُلر (Max Muller) جي ڪتابن سان سجايل هونديون هيون جن ۾ سنسڪرت جي ڪتابن جا انگريزيءَ ۾ ترجما هوندا هيا! ڪيڏيءَ نه ننڍيءَ عمر ۾ مون هن جو ڪتاب لينن ۽ گانڌي پڙهيو هو! (مان ڀانيان ٿو ته اُن وقت

Gul Hayat Institute

مان مٿرڪ يا فرسٽ بيٿر ۾ پڙهندو هوس). ۽ هو وليم جيمس جا ڪتاب! آنهن اسان ۾ ڪيڏو نه فخر پيدا ڪيو هو ۽ اسان پنهنجي ڏرتيءَ تان پلهار ويندا هياسين. سنڌ ۾ ان ڏس ۾ هند کان پٽتي نه رهي هئي- جمشيد نسروانجي، مرزا قليچ بيگ، جي ڪرپالاڻي، غلام محمد پرڳڙي، جان محمد جوٽيجو، چيٽمل پرسرام، پيرو مل مهر چند، ڊاڪٽر گربخشاڻي، لعل چند امر ڏنو مل، منگهارام ملڪاڻي، پرمانند ميوارام، ماري والا، الله بخش سومرو، عبدالله هارون، شيخ عبدالمجيد سنڌي، علي محمد شاهم راشدي، جي- ايم- سيد، محمد امين کوسو، ڪشن چند بيوس، حيدر بخش جتوئي، هيمون ڪلاڻي، هاري ليڈر ڪامريڊ عبدالقادر، حشو ڪيولراماڻي، مولانا گرامي ۽ هو منهنجا ۽ يار، منهنجا عظيم محسن جي ايڇا ۽ بقيدحيات آهن- ابراهيم جويو ۽ سوپو گيانچنداڻي- ۽ هي شخص جو مون سان جيل ۾ گڏ آهي ۽ جو موهن جي دڙي کان ۽ وڏو آهي! انهن جي جوت انهيءَ ساري ديپ مالا ۾ ايتري ئي اوچي آهي جيتري پي ڪنهن ڏيئي جي.

آزاديءَ جي تحريڪ ڇا ڇا نه انساني روح کي گرمائي ٿي ۽ آن ۾ شعلا ٻاري ٿي! * رڳو جيئي سنڌ تحريڪ ٿي ڏٺي وڃي ته ڪيڏي نه جهرمر جهرمر لاٽ ٻري ٿي ان ۾! ڪيڏا نه شاعر، ڪيڏا نه اديب، ڪيڏا نه انقلابي آهن ان تحريڪ ۾!

ڇا، انهن شخصيتن جي انفراديت، جرأت، زندگيءَ جي تصور ۾ تازگي ڪن تاريخي روايتن مان پيدا ٿي هئي يا اٿين پيدا ٿي هئي جيئن ڪوئي ڪرشمو ڪنهن صحرا ۾ ديودار جا درخت پيدا ڪري وڃي؟ سارو سياسي ۽ ثقافتي پس منظر بي انداز گلن جي ڏيک ڏٺي ٿو جي بارش ۾ اوچتو پيدا ٿي پيا هجن. اهو سارو ڪرشمو آزاديءَ لاءِ تڙڦ جو آهي.

* ون- يونٽ ٽٽڻ کان پوءِ اها تحريڪ، ڪنهن حد تائين منظم رهي آهي پر پنهنجو مقصد ۽ آن جا ذريعا، چڱيءَ طرح طئي ڪري نه سگهي آهي.

## ١۴ جنوري

اڄ هوءَ ڏاڍو ياد اچي رهي آهي. هوءَ ان وقت اطلس جي لباس ۾ ائين نرم ۽ گرم لڳي رهي هئي جڻ ڪوئي ٽامي جي وٽي ۾ ساوا ڪچا انگور نيپوڙي رهيو هو.

هن جون گهريون چيرويون اکيون، گهاٽا وکڙيل وار، وڏا وچڙندڙ ٽهڪ ۽ هڪ کلم کلا طبيعت جنهن ۾ ڪائي ڳالهه قلف ڪڙي هيٺان نه هئي، وري وري ياد اچي رهي آهي. مان هن جو نالو جيل ڊائريءَ ۾ لکي ڪٽي ٿو ڇڏيان.

رات جي وقت ٻاهران اُٺن جا قافلا اناج کڻي ويندا آهن ۽ اُنهن جا چنگ چڙا ڪافي دير تائين وڄندا رهندا آهن. انهن چنگ چڙن کي پنهنجي ٻولي آهي. انهن جي گهنٽين جي هلڪي لار ائين لڳندي آهي جيئن ڪنهن نينگريءَ جي سونهن جي ساراهه ڪئي وڃي ۽ من ۾ خواهش جي هلڪي لهر اُٿي؛ پر ڪنهن وقت اُنهن جا گهنڊ زور سان وڄندا آهن، ڪنهن تشدّد آميز جذبي وانگر، ڪنهن اَجهل سَڌ وانگر. جڏهن اهي قافلا اڳتي نڪري ويندا آهن ۽ انهن جي لار بيهجي ويندي آهي ته سانت ساري جيل کي هڪ ديو وانگر ڳرڪائي ويندي آهي ۽ بُرج تي سنتريءَ جي اوچتي هڪل ان ديو جي ڇار اوڳرائيءَ وانگر لڳندي آهي.

Gul Hayat Institute

## ۱۵ جنوري

خبر آئي آهي ته آل پاڪستان رائيٽرس گلڊ ڏهراڏ پاس ڪيو آهي ته اديبن کي آزاد ڪيو وڃي ۽ جيستائين ائين ڪيو وڃي، اُنهن کي اي ڪلاس ڏنو وڃي. وڏيڪ مطالبو ڪيو ويو آهي ته اديبن تي ڪلي عدالت ۾ مقدمو هلايو وڃي ۽ مقدمي دائر ڪرڻ کان اڳ هنن خلاف مواد گلڊ کي ڏيکاري، اُن جو رايو وٺو وڃي.

Gul Hayat Institute

## ١٦ جنوري

اج رُت ٺري آهي. هوا ۾ وڌندڙ ٿڌ آهي. بسنت جاڻ ڳجو. اج رات جو ٽين بجي اک کلي ۽ وري ننڊ نہ آئي. وارڊ جي ٻاهران هر اڌ منٽ کلاڪ کان پوءِ سنتريءَ کي سجاڳ رهڻ لاءِ چتاءُ ٿي ڪيو ويو. مون کي ڪلهہ رات ٻڌايو ويو هو تہ جهونجهڪڙي کان اڳ ڪنهن قيديءَ کي ڦاسي ڏني ويندي. ڦاسي گهڻو ڪري منهن اونداهي ۾ ڏني ويندي آهي. جنهن وقت ساڪ وسندي آهي ۽ پوريءَ ڪائنات تي خاموشي ڇانيل هوندي آهي ۽ جيل جي چوديواري کان ٻاهر پوري انسان‌ذات مٺيءَ ننڊ ۾ ستل هوندي آهي، اُن وقت هڪ انسان کي پنهنجي گرم بستري جي آسايش مان ڪيي، ڦاسي گهاٽ جي والهہ ۾ آندو ويندو آهي. ورلي ڪوئي قيدي اطمينان سان فنا جو مشاهدو ڪندو آهي ۽ چپ‌چاپ ڦاسيءَ جي تختي ڏانهن وڌي، ڦاسيءَ جي رسي ڳچيءَ ۾ وجهندو آهي، نہ تہ گهڻو ڪري قيدي ڦاسي‌گهاٽ ۾ ڪلمو پڙهندا نظر ايندا آهن ۽ ڪن جون تہ ٽنگون نستيون ٿي وينديون آهن ۽ ڦاسي‌گهاٽ ڏانهن وڃڻ کان نابري واريندا آهن، جنهن ڪري ڪين سنتري گهلي ڦاسيءَ جي تختي تائين آڻيندا آهن. ڦاسيءَ رات ورلي ڪوئي چين جي ننڊ ڪندو آهي. گهڻو ڪري ڦاسيءَ وارا قيدي ساري رات قرآن پڙهندا آهن يا تسبيح ڦيريندا آهن. جڏهن بہ ڪنهن کي ڦاسي اچڻي هوندي آهي تہ ساري جيل جا گارڊ ٽين بجي کان پوءِ ننڊ نہ ڪندا آهن ڇو تہ جيل جي عملي کي ڀؤ هوندو آهي تہ ٻاهران ڪوئي حملو ۽ اندران ڪوئي ڦڏو نہ ٿي پوي. ڪڏهن ڪڏهن تہ ٻاهران بہ پوليس طلب ڪئي ويندي آهي. هڪ ماٺهوءَ جي ساهہ وٺڻ لاءِ جيل جا آفيسر، ڊاڪٽر، سنتري وغيره ڦاسي‌گهاٽ ۾ ڪٺا ٿيندا آهن. ڦاسيءَ واري قيديءَ جي پيرن هيٺان اوچتو تختو نڪري ويندو آهي ۽ هڪ تڙڦندڙ جسم هوا ۾ لڙڪندو نظر ايندو آهي. جيستائين

هو ڦٽڪي بيهي، تيستائين هرڪو پنهنجيءَ ڊيوٽيءَ تي موجود هوندو آهي. ڪڏهن ڪڏهن مون سوچيو آهي ته جڏهن مٽڪي جي هڏي ٽٽي ٽي تڏهن موت کان اڳ، انسان جي شعور ۾ چا ٿو اچي. ممڪن آهي ته شعور يڪدم ختم ٿي ويندو هجي. ممڪن آهي ته اُن جون لهرون ڏيري ڏيري ڪنهن ڪارونبار ڏانهن ڏکيندڙيون ويندڙيون هجن. افسوس، جو ڦاسي ڪائڻ جو تجربو ڪوئي تحرير ۾ آڻي نه سگهيو آهي. جي هن زندگيءَ کان اڳتي به زندگي آهي ته ڦاسيءَ جو تختو ٻڌڻ جي تختي وانگر آهي جنهن تان گذري انسان ڪنهن ٻيڙيءَ تي پهچي ٿو. پر جي اڳتي ڪجهه به نه آهي ۽ پوريءَ ڪائنات ۾ ڪائي اٿاهه اونده ڇوليون هڻي رهي آهي ته پوءِ ڦاسي ڪافي پوائتي آهي جو ته هڪ جهٽڪي سان اوچتو انساني شعور کنهن ڪاري ڪُن ۾ وڃي ڪري ٿو ۽ جندڙيءَ جي ساري جهرمر ختم ٿي وڃي ٿي.

هڪ ٻيري حفيظ قريشيءَ چيو هو "مان هاڻي جيل ۾ وڃڻ لاءِ تيار ته آهيان پر ايڏا ڦاسي ڪائڻ لاءِ تيار نه آهيان." چا ڦاسي ڪائڻ لاءِ ڪوئي تيار به ٿي سگهندو آهي؟ مون سوچيو ته هيءَ جندڙي ڏاڍي پياري آهي پر ڪڏهن ڪڏهن انهيءَ جندڙيءَ ۽ اُن جي پيار جي صدقي، ڪي انسان پنهنجي جيئڻ تان آهو پلي وڃن ٿا. اهڙي اٽل ارادي تي پهچڻ لاءِ انسان ڪي ڪيتريءَ نه ذهني ڪشمڪش مان گذرڻو پوندو هوندو!

Gul Hayat Institute

## ۱۷ جنوري

واردِ ۾ منهنجا ۽ ساڻي آهن۔۔ هڪ منهنجو مشقتي ۽ ٻيو سنتري ٽيٽمڪڙو.

ٽيٽمڪڙي هڪ قسم جو جيت ٽيندو آهي؛ فتنہ‌انگيز عورت يا سنهڙي، هلڪڙيءَ عورت کي بہ ٽيٽمڪڙي چيو ويندو آهي. ٽيٽمڪڙو ٽيٽمڪڙيءَ جو مذڪر آهي. ٽيٽمڪڙي جون اکيون چڻيا جي بادشاه وانگر ڪاريون آهن. هن جي وارن ۾ گهنڊيون اٽين لڳن ٽيون جن شيشم جا ٽوتر آهن. هڪ ڏينهن هن واردِ ۾ آس ۾ ويهي پاڻ کي زيتون جي تيل سان مالش ٿي ڪئي تہ مون هن کان پڇيو تہ "زيتون جي تيل سان مالش ڇو ٿو ڪرين." چيائين تہ "ڊاڪٽر چيو آهي. هڪ ڀيري لاهور کان بس ۾ ساهيوال اچي رهيو هوس تہ رستي تي ائڪسيڊنٽ ٿيو ۽ منهنجي ٽنگ پڇي پئي. ڇهہ مهينا اسپتال ۾ هوس. ٻاهر نڪتو آهيان تڏهن بہ زخميل حصن ۾ درد باقي آهي ۽ اڃا پوريءَ طرح گهمي نہ ٿو سگهان."

مان ان وقت واردِ ۾ چهل قدمي ڪري رهيو هوس. هن جي واردات ٻڌي مون هن کي چيو، "اسان ٻئي جيل ۾ آهيون، تون نوڪريءَ جي سلسلي ۾، مان شاعريءَ جي سلسلي ۾. مان بہ تاريخ جي هڪ ائڪسيڊنٽ جو ڏکيل آهيان پر ٻو بہ مان تو کان وڏيڪ خوش نصيب آهيان. مان گهمي ڦري تہ سگهان ٿو."

منهنجو مشقتي پاڪستان کان اڳ مشرقي پنجاب جي فيروزپور ڳوٺ جو رهاڪو هو. جڏهن هو ڇهن سالن جو هو تڏهن پاڪستان آيو هو. جڏهن فساد ٿيا ها تڏهن هن جو پيءُ هن کي ڪلهي تي ڪڍي هيدگنڊا سنگهہ پار ڪري قصور ۾ ڪڍي آيو هو. اڇڪلهہ هو پاڪ پتن ۾ رهندو آهي. هو فوج ۾ ۱۹۶۴ع ۾ پرتي ٿيو هو. جڏهن پاڪستان هندستان ۾ ۱۹۶۵ع

Gul Hayat Institute

واري جنگ لڳي هئي تڏهن هو چمب جوڑيان ۾ هيو. سامهون اکنور جو مورچو هو. هو ان وقت بلبوز ملائيندو هو. هن مون کي ٻڌايو هو ته هڪ پيري تولهي پير * پهاڙ تي بارش جو پاڻي بند پيچي تنبن ۾ هليو آيو هو ته هُو نوڪري ڇڏي پيچي نڪتو هو. جڏهن هو پڪڑيو ويو هو، تڏهن هن کي ڪورٽ مارشل ڪري نو مهينا ٽيپ ڏني وئي هئي. مون هن کان پڇيو ته "هو نوڪري ڇڏي پيچي ڇو ويو هو؟" ته هن جواب ڏنو هو ته هن کي جنگ کان نفرت هئي. اهو ٻڌي مون هن کي غور سان ڏٺو هو. هن جون اکيون ڪارن بٽڻن وانگر هيون ۽ هو مون کي بي ديدو ٿي لڳو. مان پانيان ٿو ته هو ملٽري انٽيليجنس جو ماڻهو آهي.

Gul Hayat Institute

* تولهي پير — پهاڙ جو نالو

## ٢٢ جنوري

ڪالهه سپرنٽنڈنٽ چيو ته ”توکي سياڻي ڪراچيءَ وڃي ويندءِ. اهڙو هاءِ ڪورٽ جو آرڊر آيو آهي.“ مون هن کان پڇيو ته ”ڪهڙيءَ گاڏيءَ ۾ وڃي ويندا؟“ جنهن تي هن چيو ته شام جو ڪنهن گاڏيءَ ۾ مون کي پوليس گارڊ سان وڇڙو آهي. اڄ مون سامان وغيره ٻڌي شام تائين انتظار ڪيو پر ڪوئي نه آيو. نيٺ رات جو مون چيف وارڊر کي گهرايو جنهن ٻڌايو ته مون کي اڄ نه وڃي ويندا چو ته ان جو فيصلو نه ٿي سگهيو آهي ته مون کي ڪهڙي ڪلاس ۾ نيو وڃي.

Gul Hayat Institute

## ۲۴ جنوري

اڄ صبح جو چيف وارڊر ۹-۳۰ بجي آيو ۽ چيائين ته توکي ڏهين بجي وڃڻو آهي ۽ تون اڏ ڪلاڪ ۾ تيار ٿي وڃ. مون هن کي چيو، "مون اڃا ڏاڙهي به نه ڪوڙي آهي ۽ نه ڪپڙا ٿي بدلايا آهن. سامان منهنجو ايترو آهي جو اُن کي ٽيڪ طرح پڌڻ ۾ اڌڪل هڪ ڪلاڪ لڳي ويندو. مان ڪائي ايوب خان جي حڪومت ته نه آهيان جو اڏ ڪلاڪ ۾ ٽپڙ پڌي نڪتو وڃان. جي اوهان کي ايتري تڪڙ آهي ته مون کي ٽنگاڻولي ڪري ڪٽي هلو" پوءِ مون پورو ڏيڍ ڪلاڪ تياريءَ ۾ ورتو ۽ جڏهن مشقتيءَ سارو سامان پڌي ورتو تڏهن چيف وارڊر ڏاڙهي ڪنهندو آيو ۽ چيائين، "هاڻي هلو چو ته خيبرميل پوڻي پارنهين بجي ايندي"

ٻاهر آفس ۾ پتو پيو ته منهنجي لاءِ سرڪار نامزد سيڪنڊ ڪلاس رزرو ڪرايو آهي. ساهيوال جو هڪ پوليس انسپيڪٽر ۽ ٻه آرمڊ گارڊ، جن جي يونيفارم کي چيڻي جو رنگ هيو، مون کي پوليس جي گاڏيءَ ۾ اسٽيشن تي وٺي آيا. ٽنهي اڳ ڪراچي نه ڏٺي هئي ۽ گهڻرايل ٿي ڏٺا.

اسان گاڏيءَ ۾ گهريا سين ته هڪ خوبصورت پنجاپڻ نظر آئي جا اُن مان سئيٽر آڻي رهي هئي (هيءَ پنجاپي قوم ۾ چيڪ ۽ ميٽ مان ٺهي آهي). ٿوريءَ دير کان پوءِ هن جو مرد به آيو. پٽي ملتان ۾ ڊاڪٽر هيا. مون به مهينا ڪنهن عورت جي صورت نه ڏٺي هئي، سو هن کي ڏسڻ تي ڏٺم.

مون سان گڏ آيل پوليس وارا اسٽيشن تي چاءِ پيئڻ ٿي لڳا ته مان به هنن سان گڏ ٿي لهي ويس. روهڙي پليٽ فارم تي عبدالحفيظ پيرزادو* مليو، جو ڪراچيءَ وڃي رهيو هو. هن ٻڌايو

* حفيظ پيرزادو پوءِ پٽي حڪومت ۾ مرڪزي وزير تعليم هيو ۽ هن وقت لنڊن ۾ آهي.

Gul Hayat Institute

تہ اج ڍاڪا ۾ ماڻهو مئا آهن ۽ فوج طلب ڪئي وئي آهي. مون هن کي چيو تہ ڪراچيءَ پهچي بروهي صاحب کي اطلاع ڏئي تہ مون کي ڪراچي سينٽرل جيل تي ٽرانسفر ڪيو ويو آهي. ايتري ۾ سکر جا ڪيترائي وڪيل، صحافي ۽ ٻيا ڪيترائي شهري منهنجي ڇوڏاري ڦري ويا. هو مولوي فريداحمد کي ريل تي چڙهائڻ آيا ها جو ايئرمارشل اصغر خان سان گڏ سکر آيل هو. ٻنهي کي سکر بار دعوت ڏني هئي. ڪنهن وڪيل منهنجو هن سان تعارف ڪرائي چيو تہ ”هي اسان جي بار جو صدر آهي جنهن کي ڪراچيءَ جيل ڏانهن وٺي وڃي رهيا آهن“

ان تي مولوي فريد احمد مون کي ڪجهہ ڪاغذ* ڏيکاري چيو، ”هيءَ منهنجي ڇپيل تقرير آهي جا مون سکر بار ۾ ڪئي آهي. اُن ۾ اوهان جو ذڪر بہ آهي.“ اُتي معلوم ٿيو تہ اصغر خان کي ٻُڌڻ لاءِ اٽڪل پنجاهہ هزار ماڻهو آيا ها ۽ منهنجا دوست ۽ رفيق قانون جي بالادستيءَ ۽ جمهوريت لاءِ ڀرپور جدوجهد ڪري رهيا آهن.

ريل نوابشاهہ تي پهتي آهي ۽ مان اج جي ڊائري لکي چڪو آهيان. ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي تہ ڪو وڏو طوفان اچي رهيو آهي جنهن ۾ آمريت جا پرخچا اُڏري ويندا. ممڪن آهي تہ معاملو ايستائين نہ وڃي ۽ ايوب خان ائين ڪري پوي جيئن ڪمنٽ پِٽليءَ جا ڏاڪڻا ڍلا ڇڏيا آهن تہ آها ڦهہ ڪري ڪرندي آهي.

خود فوج ۾ ڪا سازش ٿي رهي آهي نہ تہ آمريت جي خلاف جدوجهد ڪچيءَ ۾ نهوڙي وڃي ها. مون کي ڀهريون ڀيرو هڪ انڌاريءَ رات ۾ هڪ روپوش قوّت جو احساس ٿيو جا هن ساريءَ افراتفريءَ جي پٺيان آهي ۽ جا هيڏيءَ ساريءَ جدوجهد جي حاصلات کي ڪنهن وقت بہ نگهوسار ڪري سگهندي آهي.

* مولوي فريداحمد — مشرقي پاڪستان جو سياستدان.

مان ڀانيان ٿو ته ڪراچيءَ پهچي مون کي رهائيءَ کان پوءِ پنهنجو لائحهء عمل سوچڻو پوندو. طبيعتاً مان سياسي ماڻهو نه آهيان پر حالات مون کي سياست ۾ ڪجهه ڏينهن تائين ڌڪي ڇڏيو آهي.

ريل نواب شاهه ڇڏي پنهنجيءَ پوريءَ رفتار تي وڃي رهي آهي ۽ چئو چئي رهي آهي ”وري نه ايندس، وري نه ايندس؛ وري نه ايندس، ويندس، ويندس، ويندس.“

حيدرآباد اچي وڃي آهي. منهنجين اکين ۾ اڃا ننڊ نه پري آهي. هونءَ به مان هڪ وقت هڪ سفر ڪري سگهندو آهيان ۽ ننڊ به هڪ سفر آهي. مان پاڻ سان ڳالهائي رهيو آهيان، ”ناٽڪ گهر ۾ ناٽڪ کي پين جي غمن لاءِ حساس، هجڻ گهرجي ۽ پنهنجي باري ۾ سڀ کان پوءِ سوچڻ گهرجي. ڪلا جو مقصد پاڻ اربڻ آهي، پاڻ مڃائڻ نه آهي.“ انهيءَ سوچ جي باوجود، وري وري منهنجو ڌيان پنهنجي پاڻ ڏي وڃي ٿو. مون کي پوڙهي پستڪ ڌمپد مان هڪ شلوڪ ياد اچي رهيو آهي، ”آچ ۽ هي راجائي رَتَ جهڙو وچتر لوڪ ڏس، جنهن ۾ مورک ٻڏي پون ٿا، جنهن سان گيانين جو سنگ نه ٿو ٿئي.“ مان سوچان ٿو ته هي وچتر لوڪ مون کي ڏاڍو پيارو آهي؛ مان ان ۾ ٻڏي پوان، اهو ته ناممڪن آهي ۽ منهنجو ان سان سنگ به نه آهي، پر مان هن ڌرتيءَ کي هڪ ڦڪا ڪاڏل، ڳوڙها ڳاڙيندڙ ٻانهي وانگر ڇڏڻ نه ٿو چاهيان. مان اُن کي راجائي رت تي ڇڏڻ ٿو چاهيان؛ سَت رڇيءَ تان آتي، مڌ جي ڪيپ ۾ الوت ٿي، اڙٻنگ گهوڙن جون واڳون ڍريون ڇڏيندو، مون کي اونده ۾ گم ٿي ويڻو آهي. مون کي پوئينءَ گهڙيءَ تائين اجل سان ڦيٽ ڪائڻي آهي ۽ رڙ ڪري چوڻو آهي، ”اڃا وقت نه آيو آهي، اڃا مون کي ڪجهه ڪرڻو آهي، اڃا مون کي ڪجهه ڪرڻو آهي........“

—

# پلنامو

صفحو ۲۹ سٽ ۹

---

مٿين سٽ ۾ گيت جي جاءِ تي گيتا پڙهيو وڃي

صفحو ۳۰ سٽ ۱۳

---

'پگوت گيتا' زبان فارسي' جي جاءِ تي 'پگوت گيتا بز بان فارسي' پڙهيو وڃي

صفحو ۳۱ سٽ ۱۲

---

'accoiated' جي جاءِ تي associated پڙهيو وڃي

صفحو ۴۴ سٽ ۲۴

---

'سند آبزور' جي جاءِ تي 'سند آبزرور' پڙهيو وڃي

صفحو ۴۹ سٽ ۱۳

---

'حرم ۽ تخربي' جي جاءِ تي 'جرم ۽ تخربي' پڙهيو وڃي

صفحو ۸۱ سٽ ۷

---

'چيني شاعر' جي جاءِ تي 'چيني شاعري' پڙهيو وڃي

صفحو ۹۰ سٽ ۱۴

---

'قبر' جي جاءِ تي 'قبر' پڙهيو وڃي

صفحو ۹۵ سٽ ۲۳

---

'زنگ' جي جاءِ تي 'زنگ' پڙهيو وڃي

صفحو ۹۹ سٽ ۱ ۽ ۲۳

---

'نه جاڻ' جي جاءِ تي 'نه جاڻان' پڙهيو وڃي
'۱۹۷۵' جي جاءِ تي '۱۹۶۵' پڙهيو وڃي

صفحو ۱۰۲ سٽ ۲۱ ۽ ۲۲

---

'دربار' جي جاءِ تي 'دربان' پڙهيو وڃي
'گلن' جي جاءِ تي 'گلن' پڙهيو وڃي

Gul Hayat Institute

صفحو ۱۰۳ سٽ ۸ ۽ ۹

---

'خسته جان جنازي' جي جاءِ تي 'خستہ جان جي جنازي' پڙهيو وڃي

صفحو ۱۰۵ سٽ ۷

---

'پٿر ماري' جي جاءِ تي 'پنهاري' پڙهيو وڃي

صفحو ۱۳۰ سٽ ۴

---

'ٽيا ها' جي جاءِ تي 'لٽا ها' پڙهيو وڃي

صفحو ۱۳۸ سٽ ۵ ۽ ۶

---

سٽ ۵ ۽ ۶ هيٺين ريت پڙهي وڃي:-

ڪارونجهر جي ڪورَ، روڙي لاڳي رليا مٽي
ماڻهي ٿهونڪي مور، ڏونگر لاڳي ڏيپتو

صفحو ۱۳۸ سٽ ۸ ۽ ۱۲

---

'مور جو آواز ٿو ڪري' جي بدران 'مور آواز ٿو ڪري' پڙهيو وڃي
'شامر' جي جاءِ تي 'شاعر' پڙهيو وڃي

صفحو ۱۴۹ سٽ ۲ ۽ ۷

---

'آهي' جي جاءِ تي 'آهن' پڙهيو وڃي
سٽ مان لفظ 'اهو تہ' ڪاڍي ڇڏڻ گهرجي

صفحو ۱۵۰ سٽ ۹

---

سٽ مان 'يا' ڪاڍي ڇڏڻ گهرجي

صفحو ۱۵۵ سٽ آخري

---

'پائيٽ' جي جاءِ تي 'پائيپ' پڙهيو وڃي

صفحو ۱۶۵ سٽ ۱۲

---

'ahall' جي جاءِ تي 'Shall' پڙهيو وڃي.

صفحو ۱۶۸ سٽ ۲۳

---

سٽ مان اکر 'تہ' ڪڍيو وڃي

صفحو ۱۷۳ سٽ ۱۶

---

'شاگر' جي جاءِ تي 'شاگرد' پڙهيو وڃي

Gul Hayat Institute

صفحو ١٧٦ سٽ ١٠

'ع' جي جاءِ تي 'ان' پڙهيو وڃي

صفحو ١٧٨ سٽ ٦

'قرار' جي جاءِ تي 'فرار' پڙهيو وڃي

صفحو ١٨١ سٽ ٧

'نئون جنم هو' جي جاءِ تي 'نئون جنم هيا' پڙهيو وڃي

صفحو ١٨٣ سٽ ٢٢

'سي نی دي ڪِل ماهيا' جي جاءِ تي 'سوني دي ڪِل ماهيا' پڙهيو وڃي

صفحو ١٨٦ سٽ ١٠

'اڇ ۾' جي جاءِ تي 'اڇ به' پڙهيو وڃي

صفحو ١٩٤ سٽ ١

'آئي هئي' جي جاءِ تي 'آتي هئي' پڙهيو وڃي

صفحو ١٩٥ سٽ ٢٧

'ڪٽائي رهيا آهن' جي جاءِ تي 'ڪٽائي رهيا آهن' پڙهيو وڃي

صفحو ٢٠٤ سٽ ١١

'واقعي' جي جاءِ تي 'قلعي' پڙهيو وڃي

Gul Hayat Institute

صفحو ٢١٤ سٽ ١١

'شاعر ڪوڪل جي' جي جاءِ تي 'شاعره ڪوڪل جي' پڙهيو وڃي

صفحو ٢١٥ سٽ ١٤ ۽ ١٥

Milovian Djlas جي جاءِ تي Milovan Djilas پڙهيو وڃي

صفحو ٢٤٦ سٽ ١٨

'عاقبت منزلِ ما وادیءِ **خامشان** است'

جي بدران 'عاقبت منزلِ ما وادیءِ **خاموشان** است'

شيخ اياز — ساهيوال جيل جي ڊائري — نيو فيلڊس — 41

## هن ڪتاب تان ڪٽيل

* ماں اڄا تائين سنڌيءَ ۾ لکي رهيو آهيان ۽ اميد ته آخر تائين سنڌيءَ ۾ لکندو رهندس. سنڌيءَ جو هر لفظ مون سان صديون ساٿ رهيو آهي، ڇو ته منهنجي وجود جو حصو آهي؛ ماں انهن ۾ جنهن ڳالهه جو اظهار ڪري ٿو سگهان، دنيا جي ٻيءَ ڪنهن به ٻوليءَ ۾ اُن تي ڪيتري به مهارت حاصل ڪري، ايترو ڀرپور اظهار ڪري نه سگهندس.

* ماں سنڌ جي باري ۾ سوچي رهيو هوس ۽ من ۾ چئي رهيو هوس، ”خدايا! ڇا نه قوم آهي هيءَ! ڪيترو نه صبر ڏنو آهي تو ان کي! ان ارغون ڏٺا، ترخان ڏٺا، ٽالپر ڏٺا... ان کي ٻليون وڏيون ويون.... اُن جا ماڻهو صديون گهوڙا گهوڙا ڪندا رهيا... ساريون عقوبتون برداشت ڪري ويا.... سڀئي ختم ٿي ويا پر هيءَ اڃا زنده آهي.... ڪتيرو نه صبر، ڪيتري نه طويل عمري ملي آهي هن کي........“

* منهنجي شاعري اڳڪٿي آهي، جا اڄ نه سڀاڻ، ڪڏهن نه ڪڏهن پوري ٿيڻي آهي. منهنجا خواب موجوده حقيقت جا وڏي ۾ وڏا دشمن آهن، ممڪن آهي ته جڏهن آهي حقيقت جو روپ وٺن، تڏهن ماں نه هجان. پر جي ماں ان جدوجهد ۾ ماريو وڃان يا مري وڃان ته منهنجي زندگي سڄائي ٿيندي.

Gul Hayat Institute